T.C.
ABANT İZZET BAYSAL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TÜRK DİLİ VE EDEBİYATI ANABİLİM DALI
TÜRK DİLİ VE EDEBİYATI BİLİM DALI

MİTİK TEFEKKÜR AÇISINDAN ORHUN ABİDELERİ'NDE MEKÂNLAR

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Hazırlayan
Ali SEZER

Danışman
Doç. Dr. Meral OZAN

BOLU 2018

Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğüne,

Ali SEZER'e ait **"Mitik Tefekkür Açısından Orhun Abideleri'nde Mekânlar"** adlı çalışma, jürimiz tarafından **Türk Dili ve Edebiyatı** Anabilim Dalında **Yüksek Lisans Tezi** olarak oy birliğiyle/ ~~oy çokluğuyla~~ kabul edilmiştir.

22.01.2018

	Unvan, Adı, Soyadı	**İmza**
Üye (Tez Danışmanı)	: Doç. Dr. Meral OZAN	.....
Üye	: Prof. Dr. Fatma Ahsen TURAN	.....
Üye	: Yrd. Doç. Dr. Serdar UĞURLU	.....

Sosyal Bilimler Enstitüsü Onayı

Doç. Dr. Yaşar AYYILDIZ
Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürü

ETİK UYGUNLUK BEYANI

Yüksek Lisans Tezi olarak sunduğum, "**Mitik Tefekkür Açısından Orhun Abideleri'nde Mekânlar**" başlıklı çalışmanın yazılmasında, bilimsel ve etik kurallara uyulduğunu, başvurulan kaynaklardan yapılan alıntıların adlarının bilimsel kurallara uygun olarak metin içinde, dipnotlarda ve kaynaklarda gösterildiğini, kullanılan verilerde herhangi bir tahrifat yapılmadığını, tezin tamamının ya da bir kısmının bu üniversite veya başka bir üniversitede bir tez çalışması olarak sunulmadığını beyan ederim.

Ali SEZER

22.01.2018

ÖN SÖZ

Yüksek lisans tezi olarak hazırlanan bu çalışma Orhun Abideleri'nde yer alan mekânların mitik tefekkür açısından incelenerek Türk düşünce sistemi içinde taşıdığı anlam boyutlarını ortaya çıkarmak amacıyla hazırlanmıştır. Bu tez çalışması giriş, analiz, değerlendirme, kaynaklar ve ek bölümlerinden oluşur.

Giriş bölümünde çalışmanın konusu, amacı ve metne dair belirtilmesi gereken hususlar ifade edilmiştir. Birinci bölümde II. Köktürk dönemi ve Orhun Abideleri hakkında bilgiler verilmiştir. İkinci bölümde ise mitik tefekkür kavramının genel hatlarıyla ne olduğuna dair bilgiler ifade edilmiştir.

Analiz bölümünde Orhun Abideleri'nde yer alan mekânlar tespit edilmiş ve abidelerde yerleri belirtilmiştir. Abidelerde tespit edilerek incelenen mekânlar su, yer ve yerleşke olarak tasnif edilmiş ve mitik tefekkür açısından abidelerde üstlendikleri işlevsel boyutları dikkate alınarak değerlendirilmiştir. Ayrıca tespit edilen mekânlardan bazıları mitik tefekkür açısından tasnif edilerek incelenmiştir.

Değerlendirme bölümünde ise incelenen mekân maddelerinden elde edilen sonuçların bir bütün olarak irdelenmiş ve mekânları niteleyen veya belirten isimlerin anlamsal boyutu üzerine genel bir değerlendirmede bulunulmuştur. Ekler bölümünde ise çalışma içinde belirtilen mekânların daha net anlaşılması için dönemin haritalarına yer verilmiştir. Ayrıca her mekân maddesinin girişinde konuya dair tablolar sunulmuştur.

Türklerin bilinen en eski yazılı kaynakları olan Orhun Abideleri'nde yer alan mekânların mitik tefekkür açısında değerlendirildiği bu çalışma Türk Dili ve Edebiyatı ile Türk Halkbilimi alanında yapılacak çalışmalara faydalı olması en büyük isteğimizdir.

Bu çalışmanın hazırlanmasında desteğini her zaman hissettiğim, karşılaştığım güçlüklerde bana yol gösteren ve beni bu çalışmayı yapmak için cesaretlendiren değerli danışman hocam Doç. Dr. Meral OZAN'a teşekkür ederim. Hayatımın her evresinde desteklerini aldığım aileme teşekkürlerimi sunarım.

Ali SEZER

ÖZET

MİTİK TEFEKKÜR AÇISINDAN ORHUN ABİDELERİ'NDE MEKÂNLAR

Ali SEZER

Yüksek Lisans Tezi
Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı
Danışman: Doç. Dr. Meral OZAN
Ocak 2018, 152 + xi Sayfa

Türklerin bilinen ilk yazılı kaynağı olarak kabul edilen eser Orhun Abideleri'dir. Orhun Abideleri adı ile bilinen Kül Tigin, Bilge Kağan ve Tonyukuk abideleri bu tez altında incelenmiştir. Çalışmada mitik tefekkür açısından incelenen Orhun Abideleri'nde mekânlar ele alınmıştır. Bu çalışma için Muharrem Ergin'in "Orhun Abideleri" adlı eserinin 45. baskısı esas alınmıştır. Çalışmanın ilk bölümünde II. Köktürk dönemi ve Orhun Abideleri hakkında bilgiler verildikten sonra ikinci bölümünde Türklerde var olan mitik tefekkür düşüncesinden bahsedilmiştir. Üçüncü bölümde abidelerde tespit edilmiş olan deniz, nehir, göl, dağ, orman, ova, vadi, ülke adları, şehir adları ve diğer mekânlar olarak tasnif edilen mekânlar mitik tefekkür düşüncesi açısından analiz edilmiş ve bölümsel sonuçlara yer verilmiştir. Dördüncü bölümde ise analiz edilen mekânların genel olarak mitik tefekkür bağlamında karşılaştırmalı olarak değerlendirmesi yapılmıştır. Bu çalışma neticesinde abidelerde yer alan mekân unsurlarının tespiti, günümüzdeki konumu ve mitik tefekkür açısından atalarımızın bize bıraktığı anlam boyutu irdelenmiş ve ortaya konmaya çalışılmıştır. Bu çalışma ile Türk kültür hazinesine bir katkıda bulunulmak istenmiş ve Türk düşünce sisteminin kültür ve medeniyet dairemizde hâlâ devam ettiği gerçeğine dikkat çekilmek istenmiştir.

Anahtar kelimeler: II. Köktürk, Orhun Abideleri, Mitik Tefekkür, Türk Mitolojisi, Mekân

ABSTRACT

THE PLACES IN ORKHUN INSCRIPTIONS IN TERMS OF MYTHIC CONSIDERATION

Ali SEZER

Master Thesis
Department Of Turkısh Language And Lıterature
Supervisor: Assoc. Prof. Dr. Meral OZAN
January 2018, 152 + xi Pages

Orkhun Inscriptions is the first known written source of the Turks. Inscriptions of Kul Tigin, Bilge Khagan ve Tonyukuk known with Orkhun Inscriptions are studied under this thesis. In this study, the places in Orkhun Inscriptions which was investigated in terms of mythic consideration are discussed. This study is based on the 45th anniversary of Muharrem Ergin's "Orkhun Inscriptions" The first part of the study includes information about Kokturk Period II and Orkhun Inscriptions, and then mythic consideration of Turks are mentioned in the second part of the study. In the third part , sea, river, lake, mountain, forest, plains, valleys, country names, city names and other places classified as places which was investigated in insciptions are analyzed in the way of mysthic consideration and sectional results are included. In the forth part, the analyzed places are generally evaluated comparatively in the context of mythic consideration. The purpose of this study is to investigate and to reveal determination of the elements of the places which are located in the inscriptions in terms of position and meaning dimension that was given to us by our ancestors . It is desired to make a contribution to the Turkish cultural treasure with this study and it is desired to draw attention to the fact that Turkish system of tought still continues with its own culture and civilization.

Key Words: Kokturk II, Orkhun Inscriptions, Mythic Consideration, Turkish Mythology, Place

İÇİNDEKİLER

ONAY SAYFASI ii
ETİK UYGUNLUK BEYANI iii
ÖN SÖZ iv
ÖZET vi
ABSTRACT vii
İÇİNDEKİLER viii
TABLOLAR LİSTESİ x
KISALTMALAR VE SİMGELER LİSTESİ xi

GİRİŞ 1

I. BÖLÜM
1. II. KÖKTÜRK DÖNEMİ VE ORHUN ABİDELERİ 7
1.1. II. Köktürk Dönemi 7
1.2. Orhun Abideleri 8

II. BÖLÜM
2. MİTİK TEFEKKÜR 13

III. BÖLÜM
3. MİTİK TEFEKKÜR AÇISINDAN ORHUN ABİDELERİ'NDE MEKÂNLAR ANALİZİ.....18
3.1. Su Mekânı 18
3.1.1. Deniz 20
3.1.2. Nehir 23
3.1.3. Göl 39
3.1.4. Su Mekânı Bölümü Sonucu 42

3.2. Yer Mekânı 43
3.2.1. Dağ 45
3.2.2. Orman 52
3.2.3. Ova 71
3.2.4. Vadi 76
3.2.5. Yer Mekânı Bölümü Sonucu 77
3.3. Yerleşke Mekânları 79
3.3.1. Ülke 79
3.3.2. Şehir 107
3.3.3. Diğer Mekânlar 116
3.3.4. Yerleşke Mekânları Bölümü Sonucu 129
3.4. Bazı Mekân Adlarının Mitik Tefekkür Açısından Tasnifi 131

IV. BÖLÜM
4. SONUÇ VE DEĞERLENDİRME 138

KAYNAKLAR 143

EKLER
EK 1: Orta Asya Coğrafi Haritası 151
EK 2: Köktürk İmparatorluğu Dönemi Haritası 152

TABLOLAR LİSTESİ

Tablo 3.1: Su Mekânı 20
Tablo 3.2: Yer Mekânı 45
Tablo 3.3: Yerleşke Mekânları 1 80
Tablo 3.4: Yerleşke Mekânları 2 108
Tablo 3.5: Yerleşke Mekânları 3 116
Tablo 3.6: Mekân Adları 131

KISALTMALAR VE SİMGELER

‘…’	: Vurgu, dikkat çekme
“…”	: Alıntı
[…]	: Atlanılan satır/ifade
AKM	: Atatürk Kültür Merkezi
AÜ	: Ankara Üniversitesi
B	: Bilge Kağan abidesi
bkz.	: Bakınız
BY	: Batı Yüzü
Çağ.	: Çağatay Türkçesi
Çev.	: Çeviren
DLT	: Divan-ü Lugât-it-Türk
DTCF	: Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi
DY	: Doğu yüzü
Ed.	: Editör/Editörler
GDY	: Güneydoğu yüzü
GY	: Güney yüzü
İÜ	: İstanbul Üniversitesi
K	: Kül Tigin abidesi
KY	: Kuzey yüzü
s.	: Sayfa
T	: Tonyukuk abidesi
TDK	: Türk Dil Kurumu
TTK	: Türk Tarih Kurumu
vb.	: ve benzeri
vd.	: ve diğerleri, ve devamı
I	: Birinci taş
II	: İkinci taş

GİRİŞ

Hem Türk hem de dünya tarihinin yeniden gözden geçirilmesine sebep olan ve tarihin en önemli olaylarından birisi olarak kabul edilen hadise Orhun Abideleri'nin keşfedilmesi ve okunmasıdır. Yüzyılı aşkın bir süredir Türklerin bilinen ilk yazılı eseri olarak kabul edilen Orhun Abideleri yüzlerce bilimsel çalışmanın odak noktası olmuştur. Ve hâlâ olmaya da devam etmektedir. Bu çalışmanın odak noktasında da Türklerin varoluşundan bugüne kadar değişmeyen mitolojik düşünce sistemi olan mitik tefekkürün Orhun Abideleri'ndeki izlerinin araştırılması konu edinmiştir.

Konuyla ilgili doğrudan yazılmış yüksek lisans veya doktora tezine rastlanılmamıştır. Ancak çalışmanın bir parçası olan mitik tefekkür kavramı ile ilgili çalışanlar vardır. Örneğin; başta Aldülkadir İnan olmak üzere Bahaeddin Ögel, H. Ziya Ülken, Dursun Yıldırım, Fuzuli Bayat, Pakize Aytaç, F. Ahsen Turan gibi bilim insanları konuya değinmişlerdir. Abdülkadir İnan, *Tarihte ve Bugün Şamanizm* adlı çalışmasında konuya genel manada örneklendirme yolu ile değinmiştir. H. Ziya Ülken, *Türk Tefekkür Tarihi* adlı çalışmasıyla mitik tefekkürü geniş çaplı irdelemiş ve ortaya koymuştur. Fuzuli Bayat ise *Mitolojiye Giriş, Türk Mitolojik Sistem Cilt I-II* adlı çalışmalarında konuya bir bütün olarak değinmese de genel hatlarıyla konuyu özetlemiştir. Dursun Yıldırım *Köktürk Çağında Tanrı Mı Tanrılar Mı Vardı*? adlı çalışmasında Türkler'deki tek Tanrı inancı üzerinde durmuş ve konuyu Köktürk Abideleri üzerinden irdeleyerek değerlendirmiştir.

Pakize Aytaç da konuyla ilgili *Türk Düşünce Tarihinde Mitik Tefekkürün Önemi ve Değeri* adlı çalışmasıyla konuya dikkat çekerek bu türden çalışmaların artmasını temenni etmiştir. F. Ahsen Turan ise *Eski Türklerde Tek Tanrı İnancı* adlı çalışmasıyla Türk kültür hayatında Tanrı kavramının önemine değinerek İslamiyet öncesi inanç

felsefesi üzerinde bir değerlendirmede bulunur. Literatür incelemesi sonucunda Orhun Abideleri ile doğrudan ilgili mitik tefekkür konulu bir çalışmaya rastlanılmamıştır.

Aynı şekilde Orhun Abideleri'nde geniş çaplı mekân ve mitoloji konusunu ele alan çalışmalar da mevcut değildir. Ancak abidelerdeki mekânlar üzerine bazı incelemeler söz konusudur. Örneğin; Hatice Şirin'in *Köktürk ve Ötüken Uygur Kağanlığı Yazıtları, Kül Tigin Yazıtı Notlar* adlı çalışmalarında tespit ettiği mekân unsurlarının günümüzdeki konumları ve tarihi olaylarla bağlantılarını kısaca açıklamıştır. Erhan Aydın, *Vilhelm Thomsen'in Sözlüğü, Eski Türk Yazıtlarındaki Kırgız Seferi Üzerine Notlar, Ötüken Adı ve Yeri Üzerine Düşünceler* adlı makalelerinde konu dâhilinde abidelerde yer alan bazı mekân isimleri üzerinde kısaca bulunmuştur. Saadettin Gömeç, *Köktürkçe Yazıtlarda Geçen Göller ve Nehirler* adlı makalesiyle belirlediği geçen göl ve nehir mekânlarına değinmişir. Mehmet Ölmez de *Eski Uygur ve Çin Kaynakları Işığında Orhon Yazıtlarında Geçen Yer ve Kişi Adları* makalesinde belirlediği bazı yer adları ile ilgili çalışması mevcuttur. Ancak Orhun Abideleri'nde mekân konusunu bir bütün olarak konu edinen ve mitsel değerler kapsamında Türk mitik tefekkürü açısından mekânları irdeleyen bir tez veya çalışmaya rastlanılmamıştır.

Üstte verilen bazı örnek çalışmalar da dahil olmakla birlikte literatür taramasında Orhun Abideleri'nde mitik tefekkür açısından mekanlar konusuna çalışan başlıca bir esere rastlanılmamıştır.

Bu tezle yüzlerce yıllık bir düşünce sisteminin yine yüzlerce yıllık bengü taşlar aracılığıyla atalarımızdan bize gönderilen mesajlar "mekân" bağlamında irdelenmiş ve çözümlendirilip anlamlandırılmaya çalışılmıştır. Bu amaç doğrultusunda çalışmanın ilk bölümünde öncelikle Orhun Abideleri'nin içeriğinde anlatılan ve dönemin devleti olan II. Köktürklere dair bilgiler aktarıldıktan sonra Orhun Abideleri'nin önemi, içeriği, yapılışı ve genel hususunda bilgiler verilmiştir. Ardından abidelerin adlarına dikilmiş olduğu Kül Tigin, Bilge Kağan ve Tonyukuk ile ilgili hayatlarına dair bilgiler yer alır. Bu bölümde son olarak söz konusu abidelerin bulunması, okunması ve konu üzerine yapılan çalışmalara değinilmiştir.

Çalışmanın ikinci bölümünde mitik tefekkür konu edinmiştir. Bu bölümde mitik tefekkürün ne olduğuna dair bilim insanlarının görüşleri çerçevesinde bir değerlendirmede bulunup Türk düşünce sisteminin genel yapısı belirtilmiştir.

Üçüncü bölümde söz konusu çalışmanın ana konusu olan ve üstte de belirtildiği gibi "mekân" bağlamında karşılaştırmalı analiz denemesine yer verilmiştir. Bu bağlamda abidelerde üç ana mekân unsuru tespit edilmiş ve incelenmiştir. Sözü edilen mekân unsurları; *Su mekânı, Yer mekânı* ve *Yerleşke mekânları* olarak tasnif edilmiştir. Bu mekân unsurları da kendi içerisinde coğrafi olarak büyükten küçüğe bir sıralama şeklinde tasnif edilmiştir. Bu bağlamda Su mekânı *deniz, nehir* ve *göl* mekânlarının tasnifi ile değerlendirilmeye alınmıştır. Yer mekânı ise *dağ, orman, ova* ve *vadi* alt başlıklarıyla bu çalışmanın içerisinde incelenmişlerdir. Üç ana mekân unsurundan sonuncusu olan Yerleşke mekânlar ise *ülke, şehir* ve *diğer mekânlar* alt başlıkları ile sınıflandırılmış ve incelenmiştir. Ayrıca bu bölüm içerisinde dördüncü bir alt başlık olarak da mekân incelemesinde tespit edilmiş bazı mekân adlarının mitik tefekkür açısından değerlendirilerek incelenmiştir. Bu bölümdeki alt başlıkların girişinde konuya dair mekânların belirtildiği tablolara da yer verilmiştir.

Tezin son bölümünde (Bölüm IV) bu çalışma kapsamında ulaşılan verilerin incelendiği analitik değerlendirme yer alır. Bu bölümde tüm tez boyunca incelenen ve ortaya konan mekân unsurları ve bu mekânları işlevleri bir bütün halinde irdelenerek genel bir yargıya ulaşma amacı hedeflenmiştir.

Ekler bölümünde ise çalışmanın daha iyi anlaşılması ve pekiştirilmesi için dönemin coğrafi unsurlarını (dağ, orman, nehir vb.) gösteren ve Köktürk İmparatorluğu döneminin ülke, şehir ve bölgelerin gösterildiği iki ayrı harita yer almıştır.

Bu çalışma sırasında Orhun Abideleri'nin Göktürk harfli biçimiyle değil Latin harfli ve Türkiye Türkçesi'ne aktarılmış haliyle inceleme yapılmıştır. Abidelerin Latin harfli ve Türkiye Türkçesi'ne aktarılması üzerine yapılmış bir çalışma olan ve Muharrem Ergin tarafından hazırlanan "Orhun Abideleri" adlı eserin Ağustos 2011'de basılan 45. baskısı bu çalışmanın referans kaynağı olmuştur.

Çalışmanın konusu olan mekân incelemesi içerisinde Orhun Abideleri'nde tespit edilmiş olan mekân unsurlarının incelenmesinde karşılaştırmalı olarak metin çözümleme tekniği olan hermeneutik yöntemine başvurulmuştur. Metin odaklı incelemede ele alınan her bir mekân ifadesi ve kavramı abidelerde geçtiği satırlar ve bağlamı dikkate alınarak işlevsel analiz tekniği ile ayrıca değerlendirilmiştir. Söz konusu satırlar ayrıca metin içerisinde alıntılanarak gösterilmiştir. Mekân unsurlarının verildiği bu satırlarda o an incelenen mekânın söz konusu satırda birden fazla tekrar edildiği yerler göze çarpmıştır. Bu yerlerde tekrar edilen mekân farklı bir işlevde bulunuyorsa ayrı bir bulgu olarak incelemiştir. Ancak farklı bir işlevde bulunmayıp söz konusu mekânı vurgulamak için ya da Türkçe'nin gramer yapısı gereği tekrar edilmesi durumlarında bir bütün olarak kabul edilip incelenmiştir.

Üst paragrafta belirtilen durumun dışında bir de ifade tekrarı olarak adlandırdığımız bir konu mevzu bahistir. Bu konu birçok araştırmacı tarafından da vurgulanan Kül Tigin ve Bilge Kağan abidelerindeki bazı satırların aynı şeklide bulunmasıdır. Bilge Kağan abidesinin kuzey yüzünde bulunan ilk sekiz satır ile Kül Tigin abidesinin güney yüzündeki 1-11 satırları, Bilge Kağan abidesinin doğu yüzünün 2-24 satırları ile de Kül Tigin abidesinin doğu yüzündeki 1-30 satırları arasında aynı ifadeler kullanılmıştır. Bu durumun sebebi olarak hem Kül Tigin hem de Bilge Kağan abidesinin yazarının Bilge Kağan olması düşünülebilir. Bu tekrar eden satırlar içerisinde tamamiyle aynı olan ifadeler varolduğu gibi küçük farklılıklar da söz konusudur. Bu farklılıklar olarak belirtilen durum Kül Tigin abidesinde birinci çoğul anlatım kullanılırken Bilge Kağan abidesinde ise birinci tekil anlatımın kullanılmasıdır. Bu durum Türkçe'nin yapısı gereği özne ve yüklemden kaynaklanır. Ayrıca cümlede kullanılan kelimeler farklı sırayla verildiği de gözlemlenmiştir. Bu durumda küçük sayılabilecek farklılıklardan dolayı aynı satırlar metinde verilirken tekrar edilmeyip söz konusu farklılıkları dipnot olarak belirtilmiştir. Ancak özne ve yüklem dışındaki konuyu etkileyebilecek olan farklılıkların olduğu durumlarda ise her iki abidedeki satırlar metinde vurgulanarak gösterilmiştir.

İfade tekrarı olarak abidelerde bulunan anlatımların alıntılanmasında Kül Tigin abidesinde geçen ifadeler referans kabul edilmiş ve o ifadeler metne alınmıştır. Bilge

Kağan abidesinde bulunan farklılıklar da dipnotta belirtilmiştir. Bu durumun sebebi birçok araştırmacının da kabul ettiği gibi Kül Tigin abidesi yazılırken her aşaması Bilge Kağan'ın gözetimi altında yapılmıştır. Bilge Kağan abidesinde ise anlatıcı Bilge Kağan olmasına rağmen abidenin tamamlanması ve dikilmesi sürecinde Bilge Kağan vefat etmiştir. Bu nedenle söz konusu abidenin tamamlanması onun kontrolü altında gerçekleşmemiştir. Bu sebepten dolayı Kül Tigin abidesi, Bilge Kağan abidesine göre daha derli toplu ve güvenilir kabul edilmiştir. Çalışmada da bu sebeplerden dolayı ifade tekrarlarında referans olarak Kül Tigin abidesinde geçen ifadeler metinde kullanılmıştır.

Çalışmada belirtilmesi gereken bir diğer husus ise inceleme sırasında metinde geçen ifadeler ya da diğer araştırmacıların konuya dair söylediği sözlerde alıntı yapılırken bazı gereksiz virgül kullanımları çıkarılmış, metnin akışını bozmaması adına yapılan bazı harf değişiklikleri alıntı metni içerisinde *italik* olarak gösterilmiştir. Bu durumun dışında araştırmacılar tarafından önemli görülüp kalın yazı tipiyle belirtilen kelime veya kelime grupları *italik* yazı tipi ile çalışmaya dâhil edilmiştir. Ayrıca Muharrem Ergin, Eski Türkçesi *ıduk* olan kelimeyi Arapça bir kelime olan "mukaddes" şeklinde Türkiye Türkçesi'ne aktarmıştır. *Iduk* kelimesinin anlamı söz konusu çalışmanın önemli bir parçası olduğu için alıntı yapılırken bu kelimeye karşılık olarak "kutsal" kelimesi kullanılmış ve bu çalışmanın içerisine alınmıştır.

Çalışmanın ana bölümlerinde olan Yer mekânı bölümünde bulunan orman maddesi içinde belirtilmesi gereken bir husus söz konusudur. Abidelerde "orman" kavramı için Eski Türkçe "yış" sözcüğü kullanılmıştır. Bu kelimenin anlamlandırılması pek çok araştırmacının kabul ettiği bir aktarımdır. Tekin (2011), Şirin (2015) vd. gibi araştırmacılar bu sözcüğü "orman" olarak kabul etmelerine rağmen örneğin; "Ötüken Yış" ifadesini "Ötüken Dağı" ya da "Çogay Yış" ifadesini "Çogay Dağı" olarak değerlendirmişlerdir. Bu durumun sebebi muhtemelen sözü edilen ormanın üzerinde bulunduğu dağın belirtilmesidir. Ancak Muharrem Ergin, referans alınan çalışmasında "Ötüken Yış" ifadesini "Ötüken Ormanı" vb. şeklinde incelediğinden bu çalışmada da aynı inceleme durumu söz konusudur.

Çalışmayı oluşturulurken pekçok kaynaktan yararlanılmıştır. Bu kaynaklardan doğrudan ve dolaylı olarak alıntı yapılmış ve tezin içerisinde değerlendirilmiştir. Bu kaynakların belirtilmesi çerçevesinde kaynakça bölümü başlığı altında iki alt başlık oluşturulmuştur. Bu alt başlıklar: temel kaynakça ve ek kaynakça'dır. Temel kaynakça adı altında bu çalışma boyunca doğrudan yararlandığımız ve teze aldığımız çalışmalar yer almıştır. Ek kaynakçada temel kaynakça bölümünde belirtilen ve bu çalışmada doğrudan yaralanılan kaynaklardaki alıntı bölümlerinde yararlanılan ve ifade edilen çalışmalar bulunur. Kaynakça bölümünün böyle tasnif edilmesinin temel amacı bilgiyi paylaşanın net şekilde ifade edilmesi ve bu konu üzerine araştırma yapacak olanlara kolaylık sağlanmasıdır.

Bu çalışma ile değerlendirilmeye alınan mekân unsurları üstte belirtildiği şekilde tasnif edilmiştir. Bu tasniflere göre alt başlık halinde incelemeye alınmış ve incelemeleri sonucunda elde edilen bilgiler mitik tefekkür açısından değerlendirilerek Türk kültürünün hazinelerinin araştırıldığı nice çalışmalara kaynaklık etmesi hedeflenmiştir.

I. BÖLÜM

1. II. KÖKTÜRK DÖNEMİ VE ORHUN ABİDELERİ

1.1. II. Köktürk Dönemi

Bilindiği üzere 630'lu yıllarda I. Köktürk Kağanlığı, Çin hâkimiyetine girmiştir. Türkleri kurtararak bu hâkimiyete son verme adına ve Türkleri bir araya getirmek için Kutluğ Kağan bağımsızlık mücadelesine girişmiştir. Kutluğ Kağan, 680'li yıllara gelindiğinde Çin hâkimiyetine son vermiş ve II. Köktürk Kağanlığı'nı kurmuştur. Türkleri yeniden bağımsızlığa kavuşturan Kutluğ Kağan, İlteriş Kağan unvanını almıştır. Esir düşmüş devleti kurtaran ve yeniden düzenleyen İlteriş Kağan 691'de vefat etmiştir.

İlteriş Kağan vefat ettiği vakitte oğlu Bilge Kağan sekiz, Kül Tigin ise yedi yaşındaydı. Bu sebepten devletin idaresini İlteriş Kağan'ın kardeşi Kapgan Kağan devralmış ve yirmi beş yıl devleti yönetmiştir. Kapgan Kağan döneminde devlet tekrardan eski kudretini bulmuştur. Ercilasun (2006: 97), Kapgan Kağan için "Türk tarihinin en büyük hükümdarlarından biridir. Köktürklerin birinci döneminde Mukan ne ise ikinci döneminde de Kapgan odur" der. Ancak Kagan Kağan, 716'da Bayırkular'la yaptığı savaştan galip çıkmış ve Ötüken'e dönerken bir kısım Bayırku tarafından pusuya düşürülmüş ve öldürülmüştür. Kağan'ın ölümü üzerine oğlu İni İl, kağanlığını ilan etmiştir. İlteriş Kağan'ın oğulları Bilge Kağan ve Kül Tigin birleşerek İni İl'i tahtan indirmiş ve Bilge Kağan idareyi ele alarak kağan olmuştur. Bu durumu Sertkaya'dan alıntılayan Ercilasun (2006) şöyle anlatır:

> "Muhteşem Kapgan Kağan çağı felaketle son bulmuştu; ancak devlet kargaşadan henüz kurtulmuş değildi. Ötüken'de İni İl, kağanlığın ilan etmişti.

> Oysa kağanlık İlteriş'in oğlu Bilge'ye ait olmalıydı. Köl Tigin tarafından yönetilen şiddetli bir darbe ile İni İl Kağan tahttan indirildi; taraftarları öldürüldü ve aynı yıl (716) Bilge, Köktürk tahtına oturdu (Sertkaya 1995: 15-16; 87-89)." (Ercilasun 2006: 105).

Ercilasun'un da ifade ettiği gibi Kapgan Kağan'ın ölümü ardından taht mücadelesi yaşanmış; ancak Bilge Kağan ve Kül Tigin'in kontrolü ele almasıyla bu durum sona ermiştir. 716'da idareyi ele alan Bilge Kağan, kardeşi Kül Tigin ve hem İlteriş Kağan'a hem de Kapgan Kağan'a vezirlik yapan Tonyukuk'un birlikte mücadele vermesiyle devlet daha da kuvvetlenmiş ve refaha ulaşmıştır. Ancak 731'de Kül Tigin ve 734'te de Bilge Kağan ölünce devlet zayıflamış ve gerilemeye başlamıştır. 745'te gelindiğinde ise Uygurlar, devleti ele geçirerek Göktürk hâkimiyetine son vermiştir.

1.2. Orhun Abideleri

Türkçe'nin bilinen en eski yazılı kaynakları olarak kabul edilen kaynak Orhun Abideleri'dir. Ergin (2011: XV)'in belirtiği gibi "6. ve 8. asır arasında hüküm" süren Türk İmparatorluğu'nun II. Köktürk Kağanlığı döneminde dikilmiş olan bu abideler Kül Tigin, Bilge Kağan ve Vezir Tonyukuk adına dikilmiş üç abideden oluşur. Moğolistan'ın sınırları içerisinde bulunan bu üç abideden Kül Tigin ve Bilge Kağan abidelerinin konumu hakkından Tekin (1988), şu bilgileri verir:

> "Kül Tigin ve Bilge Kağan anıtları Moğolistan Halk Cumhuriyeti'ndeki Orhon ırmağının eski yatağı yakınlarında, Koço Çaydam adlı göl civarındadır (aşağı-yukarı 47 enlem ve 102 boylam). Anıtlar arası uzaklık 1 km kadardır." (Tekin 1988: XII).

Tekin'in ifade ettiği gibi Kül Tigin ve Bilge Kağan abideleri, Orhun Irmağı'nın eski yatağı yakınlarında Koço Çaydam Gölü civarındadır. Kül Tigin ve Bilge Kağan abidelerinin doğusunda bulunan Tonyukuk abidesinin konumu hakkında Ergin (2011: XX) "48. arz (enlem) ve 107. tul (boylam) dereceleri arasında Tola nehrinin yukarı mecrasında Bayn Çokto denilen yerin yakınında" olduğunu belirtir.

Kül Tigin, abidelerde geçen bilgiden öğrenildiği kadarıyla (koyun yılının on yedisi) 27 Şubat 731 yılında ölmüştür. Bu olay üzerine Bilge Kağan, Kül Tigin adına bir yazıt diktirmiş ve içinde Kül Tigin ile karısının heykellerinin olduğu bir anıt mezar yaptırmıştır. Sözü edilen bu abideyi Bazin'den alıntı yapan Tekin (1988: XII)'in belirttiği üzere muhtemelen "21 Ağustos 732"de diktirmiştir. Bu abidelerde bulunan metnin anlatıcısı ve yazarı Bilge Kağan'dır. Bilge Kağan'ın söylediklerini de yirmi günde taşa yontma işlemini yapan kişi ise Kül Tigin ve Bilge Kağan'ın yeğeni Yollug Tigin'dir.

Kül Tigin abidesi kireç veya mermerden yapılmış bir anıttır. Bu anıt kaplumbağa şeklindeki bir kaidenin üzerine oturtulmuştur. Yüksekliği 3.75 metre olan bu abide dört cephelidir. Tekin (1988: XII), "Kül Tigin anıtının bütün yüzleri 2.75 m boyunda yazılılarla" kaplı olduğu bilgisini verir. Batı yüzünde Çince yazan bu abidenin diğer yüzleri Türkçe'dir. Ergin (2011), sözü edilen abidenin cepheleri için şunları söyler:

> "Doğu ve batı cephelerinin genişliği aşağıda 132, yukarıda 122 santimdir. Güney ve kuzey cepheleri ise aşağıda 46, yukarıda 44 santimdir. Abidenin üstü kemer şeklinde bitmektedir ve yukarı kısımda beş kenarlı olmaktadır. Doğu cephesinin üstünde kağanın işareti vardır. Batı cephesi büyük bir Çince kitabe ile kaplıdır. Diğer üç cephesi Türkçe kitabelerle doludur." (Ergin 2011: XVII-XVIII).

Ergin'in ifadelerinden aşağıdan yukarıya doğru daralan bir formda olan anıtın yukarı kısmının beş kenarlı olduğu anlaşılır. Tekin (1988: XII), batı yüzü Çince olan bu abidenin diğer üç yüzü Türkçe yazılmış cephelerin "doğu yüzünde 40 satır, güney ve kuzey yüzlerinde 13'er satır" olduğunu söyler. Abidenin oturtulduğu kaplumbağa şeklindeki kaidenin üzerinde ise yalnızca birkaç kelimesi okunabilen sekiz satırlık küçük bir yazıt bulunur.

Bilge Kağan, elli yaşında 25 Kasım 734 yılında (İt yılının onuncu ayının yirmi altıncı günü) vefat etmiştir. Bilge Kağan'ın ölümü üzerine oğlu Tengri Kağan, Bazin'den alıntı yapan Tekin (1988: XIII)'in belirttiği üzere muhtemelen "20 Eylül 735"te Bilge Kağan abidesini diktirmiştir. Yine Kül Tigin için yapılan anıt mezara

benzer bir mabet Bilge Kağan için de yapılmıştır. Bu abidenin de anlatıcısı Bilge Kağan'dır. Abideyi taşa yontma işlemini gerçekleştiren kişi ise yine Kül Tigin ve Bilge Kağan'ın yeğeni Yollug Tigin'dir. Yollug Tigin, tüm bu anıt mezar ve abidenin yapılmasının otuz dört gün sürdüğünü abidelerde (B/GDY: 15) kendisi söyler.

Bilge Kağan abidesi, Kül Tigin abidesi formunda yapılmıştır. Ancak Kül Tigin abidesinden biraz daha uzundur. Bu abidenin satırlarına dair Ergin (2011) şunları söyler:

> "Şekli, tertibi ve yapısı tamamıyla birincisine benzemektedir. Yalnız bu birkaç santim daha yüksektir. Bu yüzden doğu cephesinde 41 ve dar cephelerinde 15'er satır vardır. Bunun da batı cephesinde asıl Çince kitabe vardır, Çince kitabenin üstünde ayrıca Türkçe kitabe devam etmektedir." (Ergin 2011: XIX).

Ergin'in de ifade ettiği gibi Kül Tigin abidesine çok benzeyen söz konusu abide yalnızca biraz uzun ve dolayısıyla satır sayıları daha fazladır. Kül Tigin abidesi ile şekil ve tertip olarak benzeyen Bilge Kağan abidesi içerik olarak da bazı satırları birbiriyle benzerlik gösterir. Konuyla ilgili Ergin (2011)'in tespiti şu şekildedir:

> "Esasen abidenin kuzey cephesinin ilk 8 satırı Kül Tigin abidesinin Kül Tigin abidesinin güney cephesinin, doğu cephesinin 2-24 satırları ise Kül Tigin abidesinin mukabil satırlarına benzemektedir. Bu abidede ayrıca Kül Tigin'in ölümünden sonraki vakaların ilave edildiği görülür." (Ergin 2011: XIX).

Ergin, üste alıntılanan paragrafta Kül Tigin ve Bilge Kağan abideleri arasındaki satır benzerliklerini ve ilave farklılıkların tespitini yapmıştır. Bu benzerlik ve farklılıklar bu çalışmanın giriş bölümünde belirtilmiş ve ayrıca söz konusu satırların incelendiği sayfalarda da dipnot olarak belirtilecektir.

Tonyukuk, İlteriş Kağan, Kapgan Kağan ve Bilge Kağan'ın yönetimi elinde bulundurduğu zamanlarda devlete vezirlik yapmış kişidir. Sertkaya (1995)'dan alıntı yapan Ercilasun (2006: 131), Tonyukuk'un "tahminen 645-650 yıllarında Çin'de doğmuş" olabileceğini söyler. Vezir Tonyukuk, tam günü kesin olmamakla birlikte 725-726 yılları arasında ölmüştür. Adını taşıyan abideyi ise hayattayken bizzat kendisi diktirmiştir. Abidenin dikiliş tarihi kesin değildir. Konuyla ilgili olarak Ercilasun (2006)

önce kendi düşüncesini söylediği ardından da Tekin (2000)'in düşüncelerine yer verdiği şu açıklamayı yapar:

> "Tonyukuk anıtının, Bilge Kağan'ın hükümdarlık dönemi olan 716-734 tarihleri arasında dikildiği muhakkaktır. 725 yılında görev başında bulunduğuna göre anıtını bu tarihle ölüm tarihi arasında dikmiş olmalıdır. Bu da tahminen 725-726 yılları olabilir. T. Tekin, Tonyukuk anıtının 720-725 yılları arasında dikildiğini tahmin etmektedir (Tekin 2000: 15)." (Ercilasun 2006: 129).

Tonyukuk abidesinin dikildiği tahmin edilen yıllar Ercilasun'un belirttiği gibi 725-726 yılları arasında olabilir. Ancak Tekin'in belirttiği 720-725 yılları arasında da dikilmiş olabilir. Ancak kesin bir şey var ki o da Tonyukuk bizzat kendisi yaşarken bu abideyi diktirmiştir.

Tonyukuk abidesi, Kül Tigin ve Bilge Kağan abidelerinde farklı olarak iki taş halindedir. Satır sayıları ve düzeni de yine farklıdır. Bu farklılıklar konusunda Ergin (2011) şunları ifade eder:

> "Birinci ve daha büyük olan taşta 35, ikinci taşta 27 satır vardır. İkinci taşta yazılar daha itinasızdır ve aşınma da daha çoktur. […] Bu abidede de yazı yukarıdan aşağıya yazılmıştır. Fakat diğer ikisinin aksine satırlar soldan sağa doğru istif edilmiştir. Tezyinatı da diğer kitabelerdeki kadar sanatkârane değildir." (Ergin 2011: XX).

Üsteki alıntıdan da görüldüğü üzere iki taş halinde dikilen Tonyukuk abidesi itinasız ve Kül Tigin ve Bilge Kağan abidesi kadar sanatkârane olmadığını Ergin dile getirir. Yine diğer abideler sağdan sola doğu yazılmışken bu abide tam tersi şekilde yazılmıştır. Ancak hem Kül Tigin hem Bilge Kağan hem de Tonyukuk abideleri Türk dili, tarihi ve kültürü için kuşkusuz büyük bir öneme ve yere sahiptir.

Köktürk harfli abideler hakkında bilindiği kadarıyla ilk kez on ikinci yüzyılda Cuveyni'nin *Tarih-i Cihanküşa*'sında bahsedilmiştir. Ayrıca Çin kaynaklarında da abideler hakkında bilgiler mevcuttur. Batı'da ise Köktürk harfli abidelere ilk dikkat çeken kişi Romen seyyah Milescu'dur. Ercilasun (2006: 146), Milescu'nun "Rus elçisi olarak Çin'e giderken 1675 yılı Temmuzunda Yenisey kaya yazıtlarını görmüş ve

‘kayanın üzerinde taşa kazılmış, bilinmeyen bir yazı’ olduğunu günlüğünde ifade” ettiğini söyler. Ancak Köktürk harfli abidelerden (bilindiği kadarıyla) ilk kez on ikinci yüzyılda ayrıca on yedinci yüzyılda tekrar bahsedilmesine rağmen bilim camiası on sekizinci yüzyıla kadar abidelerin varlığı dahi pek fazla bilinmemiş ya da bilinse de araştırılmamıştır. Ergin (2011: XXI), Köktürk harfli abidelerin bulunuşu hakkında “İlk defa nebatatçı Daniel Gottlieb Messerschmidt, kılavuzluğunu yapan Philipp Johan von Tabbert (Strahlenberg) ile birlikte 1721 yılında Yenisey vadisinde bu yazı ile yazılı bir taşı tespit” ettiğini söyler. Strahlenberg, 1730’da Yenisey’de bulunan kitabelerden bahsettiği bir çalışma (Das Nord und Östliche Teil von Europa und Asia) yapmıştır. Bu yayın bilim dünyasının dikkatini çekmiş ve o yöreye bilimsel seyahatin artmasını sağlamıştır.

1889’a gelindiğinde Rus bilgin Yadrintsev, daha sonradan Kül Tigin ve Bilge Kağan’a ait olduğu anlaşılan yazıtları bulmuştur. Bu yazıtlar diğer bulunmuş yazıtlar gibi üç beş satır değil oldukça hacimliydiler. Böylesi hacimli abideler bulununca tüm bilim camiası bu abidelerdeki yazıyı okuma yarışına girişmiştir.

15 Aralık 1893’te Danimarka Kraliyet İlimler Akademisi’nde bir toplantı düzenleyen Vilhelm Thomsen, Orhun Irmağı civarında bulunan taşlardaki esrarlı yazıları çözdüğünü beyan eder. Ergin (2011: XXII), V. Thomsen’in öncelikle “abidelerde çok geçen *Tengri*, *Türk* ve *Kül Tigin* kelimelerini” çözdüğünü ve dolayısıyla tüm metni okuyabildiğini ifade eder. Thomsen, abideleri okuduktan sonra tüm bilim camiası bu yazıtların neşrini yapma yarışına girişmişlerdir. Bu yarış Thomsen’ın abideleri okuduğu 1893’ten günümüze kadar Orhun Abideleri hakkında yüzlerce çalışma yapılmasını sağlamıştır. Günümüzde ve gelecekte bu yarış sayesinde daha nice çalışmalar yapılmaya devam edecektir.

II. BÖLÜM

2. MİTİK TEFEKKÜR

Türkler tarih sahnesine çıktığı ilk günden bu yana zengin bir tarih ve kültüre sahip olmuşlardır. Tarih boyunca Türkler gerek komşu olduğu gerekse hâkimiyeti altına aldığı sayısız medeniyetlerle etkileşim içerisine girmiştir. Ancak karşılıklı etkileme ve etkilenme süreci içerisinde değişmeyen tek değer Türkler'deki düşünce sisteminin temelidir. Her milletin kendilerine özgü bir düşünce sistemleri olduğunu söylemek yanlış olmaz. Bu durumda Türklerin de sahip olduğu bir düşünce sisteminin var olduğu muhakkaktır. Türk düşünce sistemi Türklerin İslamiyet öncesi dönemde sahip oldukları Gök Tanrı inanç sisteminin izlerini fazlasıyla barındırır. Bu bağlamda başta Tanrı'nın varlığı, iyeler sistemi ve kült anlayışı bu düşünme biçimini fazlasıyla etkilemiştir. Dolayısıyla Türk'ün düşünce sistemi mitolojisinden bağımsız düşünülemez ve bu anlamda kullanılan kavram da "mitik tefekkür" olarak karşımıza çıkar. Bu çalışmayla Orhun Abideleri'nde yer alan coğrafi mekânlarda Türk mitik tefekkürün izleri aranacaktır.

Bu aşamada ilk olarak mitik tefekkür kavramının açıklanması ve Türkler'deki anlam boyutunun irdelenmesi önem arz eder. Kısaca mitolojik düşünme biçimi olarak açıklanabilecek bu kavramla ilgili olarak sözlükteki anlam karşılığı "mitik" ve "tefekkür" olarak iki ayrı terimden oluşur. Söz konusu terimlerden "mit" kavramı, Türkçe Sözlük (TDK 2011: 1691, 2298)'te "1. Geleneksel olarak yayılan veya toplumun hayal gücü etkisiyle biçim değiştiren alegorik bir anlatımı olan halk hikâyesi, mitos. 2. *mec*. Efsaneleşen kavram veya kişi." biçiminde açıklanırken "tefekkür" kavramı ise "düşünme, düşünüş" olarak tanımlanır. Parlatır (2009: 1663), tefekkür kavramını "düşünme, düşünceye dalma, zihin yorma" olarak tanımlar. Tefekkür kavramı ayrıca Mükemmel Osmanlı Lügati (2005: 506)'nde "düşünmek, düşünülmek"

olarak yer alır. Söz konusu terimler için incelenen üç ayrı sözlükte mitik kavramı için sadece Türkçe Sözlük'te açıklama yapılmıştır. Söz konusu çalışmada bahsi edilen kavram toplumun hayal gücüyle ortaya çıkan bir anlatı olarak değerlendirilmiştir. Tefekkür kavramı üstte incelenmiş olan üç ayrı sözlükte de yer alır. Bu sözlükler genel bir ifadeyle ortak görüş olarak söz konusu kavramı "düşünme" olarak tanımlarlar.

Türk mitik tefekkürü konusunda başta Abdülkadir İnan olmak üzere, Bahaeddin Ögel, H. Ziya Ülken, Fuzuli Bayat, Dursun Yıldırım, F. Ahsen Turan ve Pakize Aytaç gibi birçok bilim insanı önemli çalışmalar yapmıştır. İnan (1986), Yunan ve Çin kaynaklarına dayanarak Türklerin düşünce sistemine dair bilgilerin milattan önce beşinci yüzyıla kadar götürüleceğini ifade ederek şunları söyler:

> "Türk kavimlerinin örf, adet ve inanmalarında son devirlere kadar muhafaza edilmiş olan eski dini telakkilerin ve geleneklerin menşelerini araştırırken ta İskit ve Hun (H'yung-nu) devirlerinin derinliklerine kadar inmek ve bu bakımdan Orta Asya'yı ve Doğu Avrupa'yı bir bütün olarak almak icabetmektedir. Mesela, Türk kavimlerinde and ve anda müesseseleri ve bunlara bağlı gelenekler milattan önceki V-IV. yüzyıllarda Yunan tarihçileri tarafından tasvif edilen İskit and müessesinin aynı olduğu malumdur. Milattan önceki II. yüzyıllarda vakanüvisleri tarafından Hunlarda tesbit edilen Gök-Tanrı, güneş, ay, yer-su, atalar ve ölüler kültü Türk kavimlerinde, muhtelif kültürlerin tesirleri altında kalmalarına rağmen son devirlere kadar devam ettirilen kültlerdir. Bu kültler çağdaş Altaylılarda ve Yakutlarda müşahede edilmiştir." (İnan 1986:1).

İnan, Türklerin örf, adet ve inanmalarının milattan önceki devirlerden son devirlere yani günümüze dek korunduğunu verdiği örnekle de pekiştirerek dile getirir. Ayrıca Türklerin sahip olduğu değerlerin ara evrede de Altaylar ve Yakutlar tarafından muhafaza edildiğini söyler.

Ögel (2002: 148) "Türk Mitolojisi" adlı temel eserinde Türk düşünme biçiminde "gök" kavramının özel bir yere sahip olduğunu belirterek "Türk düşüncesinde […] gök ile yer ayrı bir âlem olarak görülmüyorlardı. […] Türkler […] mukaddes yer ve sular diye, bir birliğe götürüyorlardı" açıklamasını yapar. Göktürk yazıtlarında "Tengri teg

Tengri" sözünü Ögel (2002: 149) Thomsen'ın yorumunu dikkate alarak "Göğe benzer Tanrı" olarak değerlendirir.

> "Thomsen'in bu son yorumu, çok yerinde olsa gerektir. Gök, bir sonsuzluk olduğuna göre, Tanrı da, öyle oluşuyordu. Varlığı, hayâlimizin gücüne bağlı idi. Buradaki 'teg' sözü gibi, benzer demektir." (Ögel 2002: 149).

Ögel (2002: 149) "Tengri yani Tanrı sözünün Türklerde başlangıçtan beri, geniş anlamda göğü ve göğün maviliğini karşıladığını" söyleyerek "gök (kök), renk olarak göğün rengi ve sembolüdür. Türklerde bu mukaddes renk, 'Kök Tengri' ve 'Kök Türk' deyimlerinde bütün açıklık ve haşmetiyle" göründüğü üzerinde durur. Bu konuda Turan (2017), Ögel'in sözlerine dayanarak şunları belirtir:

> "Türkler, tarih sahnesine çıkmalarını müteakiben tefekkür ve inancın, varlıkların idamesinde hayati bir faktör olduğunun idrakinde olmuşlardır. Bahaeddin Ögel'e (1979) göre Türkler disiplinli hayat ve toplum düzenleri sebebiyle 'Tek Tanrı' düşüncesine de çok erken çağlarda erişmişlerdir." (Turan 2017: 35).

Turan, yukarıdaki görüşünde Türklerin çok erken tarihte Tanrı düşüncesine sahip olduklarını ve bu düşüncenin hayatlarının merkezinde olduğu üzerinde durur. Turan (2017) sözlerini Ögel (1979)'in gök, mavi ve Tanrı kavramı etrafındaki yorumlarıyla pekiştirir:

> "Onlar kendilerini, yağız yer ile masmavi gök arasında asılmış ve boşlukta yürür gibi düşünürlerdi. Türk'ün başı gökteydi. Onun zihnini yoran ve kalbini dolduran tek şey, üzerini kaplayan sonsuz mavilikti. Sonsuz göğün tek rengi ve tek kubbesi onun düşüncelerini birleştiren ve tek amaca yönelten önemli bir sebepti. […] Elbette ki bu sonsuz ve mavi kubbenin, onun üstünde dolaşan güneş, ay ile yıldızların da bir sahibi ve hakanı olacaktı. Her şeyi o yaratmış ve yaratıklara da yaşasınlar diye yerler ile suları O vermişti (Ögel 1979: 311)." (Turan 2017: 35).

Bengü Taş Bitigi yazıtlarını referans alan Yıldırım (2017), Türklerin düşünce yapısındaki Tanrı anlayışı için şu sözleri sarf eder:

> "*Bengü Taş Bitigi* yazıtları, Tanrılar'dan değil; sadece, Tanrı'dan söz eder. Bu Tanrı yazıtlarda, *Türk Tengrisi* olarak belirlenir. […] Türk Tengrisi, koruyucu ve kağan verici olduğu gibi aynı zamanda cezalandırıcı ve bağışlayıcıdır. Türk

ulusu yok olmasın diye onun koruyucusu ve kağan vericisidir." (Yıldırım 2017: 23).

Türk düşünce yapısı ile ilgili olarak Ülken (2007), ise Türk felsefesinin özelliği hakkındaki görüşlerini şöyle ifade etmiştir:

"1. Türklerin düşünce karakteri realist bir görünümdedir. Türkler ne Hintliler gibi nefsin içine kapanmış mistik görünüşlü bir millettir, ne de Eski Yunanlılar gibi tabiat ve âlemin düzenine esir olmuş kaderci bir yapıya sahiptir.

2. Türk tefekkürü teori ve pratik arasında irtibat kurmaya özen gösteren bir yapıdadır.

3. Türk düşüncesi fikirler ve mefhumları birleştirerek açık ve anlaşılabilir bir hale getirmeye, onlara en rasyonel ve kolay şeklini vermeye meyillidir. Türk düşüncesi tasavvuf anlayışlarında bile rasyoneldir." (2007: 18).

Ülken, Türk düşüncesinin realist bir yapıya sahip olduğunu belirtir. Hem teoride hem de pratikte Türk tefekkürünün özen gösterilmiş bir yapıda olduğunu söyleyen Ülken, Türklerin de hem İslamiyet öncesi hem de sonrasında düşünce sistemlerinde daima akılcılığı ön planda tutuklarını ifade eder. Türklerin mitik tefekkür anlayışı kapsamında Bayat (2007) şu sözleri sarf eder:

"Her toplumda olduğu gibi, Türkler de mitlerini ve mitolojik görüşlerini ilk önce dillerinde ve dile dayalı metinlerde, ritüellerde ve gösteriye dayalı metinlerde, çeşitli sanat türlerinde ve görsel metinlerde (resim, grafik vs.) kuşaktan kuşağa aktarmışlardır. Bunlardan her hangi birinin daha büyük önem taşıdığını söylemek bilimsel bir yaklaşım değildir." (Bayat 2007: 17)

Bayat'ın bu sözlerinden anlaşılıyor ki, Türk mitik tefekkür anlayışı farklı yollarla Türk kültür ve anlatı hayatı içerisinde yer almıştır, dile gelmiştir. Bunlardan biri de şüphesiz Orhun Abideleri'dir. Bayat (2007) mitik tefekkür için ayrıca şunları söyler:

"Türk Mitolojisinin ve ayrı ayrı mitoljik unsurların yapısal, semantik ve kültürün terkip kısımları açısından öğrenilmesinin etnik sistemin ihyasında ve mitolojik sistemle beraber eski Türklerin sosyal ve ekonomik enstitülerinin, devletçilik ananelerinin katmanlaşmasının araştırılmasında, kültür ekolojisinin temelinde duran etmenlerin ortaya çıkarılmasında büyük önemi vardır." (Bayat 2007: 25)

Bayat'ın üzerinde durduğu, Türk mitolojisinin ve bununla bağlı olarak Türk mitik tefekkür anlayışının kültür hayatı içerisindeki öneminin kavranması ve özellikle de araştırma yoluyla daha derinde yatan anlamların gün yüzüne kavuşturulmasıdır. Bu konuya Aytaç (2017) da dikkat çeker. Mitik tefekkür konusunda Aytaç (2017: 4), "mitolojik düşünce bir toplumun muhayyile (hayal etme gücü) devresi" olduğunu beyan eder. Aytaç'ın üzerinde durduğu "muhayyile devresi" erken dönem Türk kültür hayatının evreleridir. Yani ilkel dönem olarak tabir edilen bu evrede Türkler düşünme yoluyla Tanrı'ya ulaşma çabaları içerisinde bulunmuştur. Aytaç (2017: 4)'ın deyimiyle "düşünce tarihinin çıkış noktası olan mitik tefekkür"ün başlangıcı tam olarak bu döneme denk gelir. Bahsi geçen kavramının irdelenmesi ve çalışılmasıyla Türk düşünce tarihi açısından elde edilen değerlendirmeler daha net anlaşılabilecek ve Türk düşüncesinin gelişimi saptanabilecektir. Bu doğrultuda çalışmada incelenen mekân unsurlarının Türk düşünce tarihinde ne gibi rol aldıkları tespit edilip Türk mitik tefekkürü çerçevesinde değerlendirilecektir.

Görüldüğü gibi Türk mitik tefekkürü medeniyet tarihinde Türklerin ortaya çıkmasından bu vakte kadar daima var olduğu bu süreklilik içerisinde ise gerçekçi bir tutumla aklın ön planda olduğu bir düşünce sistemi oluşturmuştur. Oluşturduğu bu sistemle ebedi ürünler vermiştir. Türklerin bu düşünce sistemiyle oluşturdukları ebedi ürünlerden birisi de Orhun Abideleri'dir. Ve bu çalışma altında da mitik tefekkür bağlamında sözü edilen abidelerdeki mekânlar incelenecektir.

III. BÖLÜM

3. MİTİK TEFEKKÜR AÇISINDAN ORHUN ABİDELERİ'NDE MEKÂNLAR ANALİZİ

Bu bölümde çalışmanın ana konusu olan ve Orhun Abideleri'nde tespit edilen coğrafi mekân unsurları Türk mitik tefekkürü açısından irdelenip bir sonuca ulaşılmaya çalışılmıştır. Bu bağlamda coğrafi mekânlar *su mekânı, yer mekânı* ve *yerleşke mekânlar* olarak üç ana başlık altında ele alınmış ve deniz, nehir, göl, dağ, orman, ova, vadi, ülke, şehir ve diğer yer adları şeklinde değerlendirilmiştir. İnceleme neticesinde söz konusu mekânlar mitik tefekkür açısından metne kattığı işlevsellik ve ne gibi anlamlar taşıdığı tespit edilmeye çalışılmıştır.

3.1. Su Mekânı

Orhun Abideleri'nde mitik tefekkür açısından incelenen mekânlar çerçevesinde ilk olarak *su mekânı* incelenmiştir. *Su mekânı* bağlamında abidelerde tespit edilmiş olan deniz, nehir ve göl mekânları değerlendirilmiştir. Değerlendirilmiş olan su mekânlarından deniz tek örnekli göl ise iki örnekli bir şekilde abidelerde tespit edilmiştir. Bunların dışında nehir mekânlarında ise birden çok örnek bulunur ve bu örnekler farklı adlandırmalarla dile gelir. Söz konusu adlandırmalar sırasıyla belirtilerek verilmiştir.

Ögel (2002: 315)'in "Türk geleneklerinin köklerini tutan, en büyük" temeli olarak belirttiği "su" kavramı için ilk zamanlar "sub" ifadesi kullanılırdı. Bu "sub" kavramı zaman içerisinde değişimlere uğrayarak su biçimine evrilmiştir. Bunun yanı

sıra abidelerde yer alan su kavramı bilinen manada suya karşılık gelmesinin yanında nehir anlamını da taşıdığı görülmüştür.

Türk mitolojik sisteminde su büyük önem arz eder. Öyle ki su, yaratılış efsanesinde Tanrı ile birlikte anılmıştır. Dolayısıyla su Türklerin daima önemli gördüğü bir konumdadır. Su ile ilgili olarak İnan (1986)'a şu sözleri dile getirir:

> "Türkler, göller ve ırmakları hep canlı nesneler olarak tasavvur etmişlerdir. Bu sebeple onlara verilen isimler sadece coğrafya isimleri değildir. Eski Türk inançlarında kutsallaştırılan su, aynı zamanda duyan, evlenen ve çoluk çocuk sahibi olan ve mahiyetinde birtakım gizli güçleri barındıran koruyucu bir iyedir." (İnan 1986: 50-51).

İnan'ın sözlerinden de anlaşıldığı gibi Türklerde su mekânları olan göl ve nehirler canlı olarak düşünülmüş ve kutsallaştırılarak koruyucu bir iye konumuna gelmişlerdir. Suyun yaratılışı üzerine dikkat çeken Bayat (2007), konuya dair görüşünü şöyle ifade eder:

> "Türk yaratılış mitinde kozmos, sudan türemiştir, başka bir deyişle yaratılışın başlangıç nüvesi sudur. Bütün canlılar da sudan yaratılmıştır. O halde su yaratılışın temel noktası olduğundan mitolojik bilinçte önemli bir konum üstlenmiş durumdadır. Su, başlangıç madde olduğu gibi eskatolojik mitte de dünyanın sonunu getiren unsur olarak görülür. Kozmik bilgide tufan olarak nitelenen dünyanın su ile kaplanması ezoterik bilgilere göre yaşlanmış dünyanın sonu, yeni oluşumun ilk unsurudur." (Bayat, 2007: 248).

Bayat'ın üstte yer alan ifadelerinden yaratılışta evrenin sudan oluştuğu ve bu oluşumun ilk unsuru olduğu anlaşılır. Ayrıca Bayat bu oluşumda yer alan su, hem dünyanın sonu hem de başlangıcı olduğunu söyler.

Ayrıca Türkler eskiden beri su ile toprağı hep bir arada değerlendirmişlerdir. Bu konuda Ögel (2002: 321-322), diğer milletlerin kültürlerindeki su-toprak ilişkisi ile Türklerin farkını "Bütün büyük dünya kültürlerinde toprak ile su ayrı ayrı unsurlar olarak görülmüşlerdir. Türkler ise toprağı susuz olarak düşünememişlerdir." sözleriyle açıklamıştır. Oymak (2015: 92) ise bu konuda "Toprağı suyla değerlendiren Türkler için

toprak, su olmadan tek başına hayat veremezdi. Bu sebeple toprak ancak su ile anlam kazanabiliyordu.” açıklamasını yapar. Hem Ögel’in hem de Oymak’ın dile getirdiği gibi Türkler su ile toprağı hep birlikte değerlendirmişlerdir. Bu çalışmada da incelenen mekânlar su mekânı ve yer mekânı olarak değerlendirilecektir.

Bu bölümde su mekânı bağlamında abidelerde tespit edilen coğrafi mekân adları üzerinde durularak Türk mitik tefekkürü açısından bir değerlendirme yapılmıştır. Bu amaçla inceleme *deniz, nehir* ve *göl* mekân unsuruları açısından gerçekleştirilmiştir. Bahsi geçen isim örnekleri Tablo 1’de verilmiştir.

Tablo 3.1: Su Mekânı

Su Mekânı			
Mekân		**Abideler Yeri**	**İşlev**
Deniz	Deniz	K/GY, B/KY, T/DY-I	hedef mekânı
Nehir	İnci Nehri	K/GY, K/DY, B/KY, T/BY-II	geçit mekânı
	Yeşil Nehir	K/DY, B/DY	hedef mekânı
	İrtiş Nehri	K/DY, B/DY, T/KY-I, T/BY-II	geçit mekânı
	Bolçu	K/DY, B/DY, K/KY, T/KY-I	savaş mekânı, hedef mekânı
	Kem	B/DY	geçit mekânı
	Togla Nehri	B/DY, T/GY-I	geçit mekânı, savaş mekânı
	Nehir	T/GY-I	savaş mekânı
	Gök Öng	B/GDY, T/GY-I	geçit mekânı
	Anı Suyu	T/KY-I	ulaşılan mekân, geçit mekânı
Göl	Türgi Yargun Gölü	K/DY	savaş mekânı
	Kara Göl	K/KY	savaş mekânı

3.1.1. Deniz

Yapılan mekân çalışması başlığı altında incelenen su mekânlarından ilki *deniz* mekân unsurdur. Eski Türkçe halini “taluy” olarak okuyan Ergin (2011: 112), kelimeyi “deniz, okyanus; büyük nehir” olarak değerlendirir. Tekin (1988: 166) de Ergin gibi kelimeyi “taluy” olarak okumuş ve anlamını da “deniz” olduğunu belirtir. Ögel (2002: 404) ise konuyla ilgili olarak “Göktürkler, ‘Büyük Okyanus’ veya Çin denizi için ‘Taluy’” sözcüğünü kullandığından bahseder. Şirin (2009: 145), sözü edilen kelimeyi “Taluy ırmağı” olduğunu belirtmiştir. Ancak başka bir çalışmasında ise Şirin (2015) şunları söyler:

> "*Taluy,* 'deniz' ve diğer geniş su kütlelerini ifade eden bir sözcüktür. Eski Türkçe metinler ve Oğuz Kağan Destanı metni dışında özgün biçimine rastlanmaz. Karahanlı Türkçesinde 'seçkin' anlamını kazanır ve son ünsüzü düşer (talu)." (Şirin 2015: 75).

Şirin'in bu sözlerinden *deniz* sözcüğünün tek bir su kütlesini değil genel manada geniş su kütlelerini ifade eden bir kavram olduğu anlaşılır. Ayrıca sözü edilen kelime Eski Türkçe metinleri ve Oğuz Kağan Destanı dışında hiçbir metinde karşılaşılmadığını belirtir. Tam bu noktada Bahaddin Ögel (2003)'in sözleri Şirin'in dile getirdiği gibi kelimenin özgün biçimine rastlanmaması konusunu tamamlar niteliktedir.

> "Türklerin oturdukları İçasya bölgeleri, büyük denizlerden çok uzaklarda bulunuyordu. Çin, Hint ve Yunan mitolojilerinde böyle bir motif doğabilirdi. Çünkü onlar, uçsuz ve bucaksız gibi görünen büyük denizlerin kenarlarında oturuyorlardı. Fakat Türkler tanıdıkları sular ise yazın kuruyup kışın donan bozkır göllerinden başka bir şey değillerdi. Bu sebeple Türkçede 'Deniz' (Tengiz) denince ilk hatıra gelen şey büyük veya küçük göllerdi." (Ögel 2003: 467).

Görüldüğü gibi Şirin'in bahsettiği gibi edebi eserlerimizde birkaç eser dışında bulunmayan "taluy" sözcüğünün Ögel'in ifade ettiği coğrafi sebeplerden kaynaklandığı bilgisi ile birlikte düşündüğümüzde sözcüğün abidelerde neden çok fazla yer almadığını anlaşılır.

Sözü edilen motif bağlamında abidelerde iki yerde *deniz* unsuruna rastlanılmıştır. Söz konusu mekân unsuru bu yerlerden birinde ifade tekrarı olarak yer alırken diğerinde ise Tonyukuk abidesinde bulunur. Bu motif içerisinde söz konusu unsurun adlandırılışı dikkati çeker. Yani bahsi edilen *deniz* unsurunun diğer motif unsurlarında olduğu gibi niteliklerine, konumuna ve özel durumlarına göre isim veya sıfat almamış sadece coğrafi bir terim olan *deniz* ifadesiyle kullanılmıştır.

Deniz motifi bağlamında elde edilen ilk iki bulgu Kül Tigin abidesinin güney yüzünde ve Bilge Kağan abidesinin kuzey yüzünde yer alır. Giriş bölümünde de dile getirildiği gibi söz konusu iki bulgu arasında bir ifade tekrarı bulunur.

"İlgerü Şantuŋ yazıḳa tegi süledim, taluyḳa kiçig tegmedim." (K/GY: 3, B/KY: 2).

[Doğuda Şantung Ovasına kadar ordu sevk ettim, denize ulaşmama az kaldı.] (Ergin 2011: 3, 57).

Yukarıda verilen metin Bilge Kağan tarafından yazdırılmış olup her iki abidede yer alır. Her iki ifade kendi abilerinde ilk satırlarında bulunur. Bilge Kağan'ın söylediği bu sözlerden anlaşılıyor ki doğuya doğru bir sefer eğiliminin olduğu ve bu eğilim neticesinde denize ulaşma isteği ifade edilmiştir. Bu isteğin yerine getirilmesine de az bir zamanın kaldığı belirtilir. Metinde bu ifadeler işlevsel olarak incelendiğinde Bilge Kağan'ın denize ulaşma isteği ve bu istek için sefer yapması *deniz* unsurunun coğrafi olarak su mekânı olmasının yanı sıra *hedef mekânı* olarak kullanıldığını gösterir.

Yukarıda ifade edilen *deniz* motifi bağlamında elde edilen dört bulgudan diğer ikisi ise Tonyukuk abidesinin doğu yüzünün birinci ve ikinci satırlarında bulunur. Söz konusu metindeki *deniz* bulguları birbirleriyle bağlantılı olarak metinde yer alır.

"Türk budun ḳ[ılınġa]lı Türk ḳağan olurġalı Şantuŋ balıḳ[ḳ]a taluy ögüzke tegmiş yoḳ ermiş. Ḳağanıma ötünüp sü itdim. Şantuŋ balıḳḳa taluy ögüzke tegürtim." (T/DY-I: 1-2).

[Türk milleti kılınalı, Türk kağanı oturalı Şantung şehrine, denize ulaşmış olan yok imiş. Kağanıma arz edip ordu gönderdim. Şantung şehrine, denize ulaştırdım.] (Ergin 2011: 71).

Metinde geçen ifadeler incelendiğinde yukarıda da dile getirildiği gibi metinde geçen ilk *deniz* ifadesi Türk milleti ve Türk kağanı var olduğundan söz konusu olayın olduğu zamana kadar *deniz*e ulaşan yok imiş. Bilge Tonyukuk, kağana arz edip *deniz*e ve Şantung Şehri'ne ordu göndermiştir. İşlevsel olarak incelendiğinde *deniz* ifadesinin metinde *hedef mekânı* olarak yer aldığı görülür. Metinde geçen ikinci *deniz* ifadesinde Bilge Tonyukuk göndermiş olduğu orduyla hem Şantung Şehri'ne hem de *deniz*e ulaşmıştır. *Deniz* ifadesi işlevsel olarak incelendiğinde yukarıda olduğu gibi burada da

hedef mekânı olarak yer alır. Ancak buradaki *hedef mekân* 'amacına ulaşmış' bir mekân konumundadır.

Deniz Maddesi Sonucu: Su mekânları başlığı altında incelenen ilk bölüm olan *deniz* incelemesi sonucunda yalnızca bir adet mekân unsuru tespit edilmiştir. Bahsi geçen unsur abidelerde iki ayrı yerde okuyucunun karşısına çıkar. Bu yerler ifade tekrarı olarak bulunduğu Kül Tigin ve Bilge Kağan abideleriyle Tonyukuk abidesidir. Söz konusu motifin incelemesi sonucunda tek bir işlevle abidelerde yer aldığı tespit edilmiştir. Bu işlev, *hedef mekânı*'dır.

3.1.2. Nehir

Mekân başlığı altında ele alınan unsurlardan birisi de *nehir*[1] ögesidir. Ergin (2011: 108), söz konusu kelimeyi "ögüz" seklinde okumuştur. Tekin (1988: 180) ise bu kelimeyi "ügüz" olarak okumuş ve "nehir, ırmak" açıklamasını yapmıştır. Ögel (2002), çalışmasında Göktürk çağından bahsettiği bölümde nehirlerle ilgili şunları söyler:

> "Göktürk çağı, Türk düşünce ve bilgisinin, en aydın ve gerçekçi bir çağıdır. Coğrafya bilgisi de gerçek dünya görüşü temellerine oturmuştur. Türkçe 'ögüz' sözü artık yalnızca büyük ülkeler ile büyük kavimlerin ırmaklarına verilen bir ad olarak görülüyordu. Küçük bölge ırmaklarının 'ögüz' adı ile adlandırıldıklarını görmüyoruz." (Ögel: 2002: 367).

Ögel'in de belirttiği üzere Göktürkler büyük ülkeler ve kavimlerin nehirlerine karşılık "ögüz" kavramını kullandıklarını ifade eder. Aşağıda yapılacak olan incelemelerde görüleceği üzere Türkler genelde kendi hâkimiyetinde olmayan sulara karşılık *ögüz* ismini kullanmışlardır. Şirin (2015) ise konuyla ilgili olarak kapsamlı bir görüş dile getirir:

> "*Ögüz*, Türkçenin 'ırmak' anlamlı en eski sözcüğüdür. Eski Türkçe'nin alfabeleri /ö/ ve /ü/ ünlülerini aynı harfle yazdığı için sözcüğün yazıçevrimi *ügüz* olarak da yazılır. Yazıtlarda *yinçi ögüz, yar ögüz, ertiş ögüz, taluy ögüz* ırmak adlarında geçer. Uygurca metinlerde Ganj ırmağının adı *Ganj ügüz* olarak

[1] "Nehir" kelimesi Arapça bir terim olup Türkçedeki "ırmak" kelimesine karşılık gelir. Ancak incelemede referans kaynağı olarak Muharrem Ergin'in çalışması temel alındığından, Türkçe ırmak kelimesi yerine Ergin'in kullandığı "nehir" kelimesi dikkate alınmıştır.

> kaydedilir. […] Sözcüğün günümüzde sadece Uygurca (ögüz), Sarı Uygurca (ügüz) ve Hakasça (ūs) olmak üzere az sayıda lehçede yaşıyor olmasının nedeni, Türkçede 'ırmak' anlamlı *öz, özen, yılga* gibi sözcüklerle Arapça kökenli *nehr* ve *derya* (Amu Derya, Sir Derya vb.) sözcüklerinin Türk dili tarihindeki yaygın kullanımlarıdır." (Şirin 2015: 217).

Görüldüğü üzere Şirin, söz konusu kelimenin okunuşu ve yazılışı ile ilgili verdiği bilgilerde farklı okumaların sebebine değinir. Yazıtlarda ve Uygurca metinlerde söz konusu kelimenin nasıl bulunduğunu örneklendiren Şirin, kelimenin günümüzdeki kullanımlarından bahseder. Son olarak da ırmak anlamına gelen ve kullanımda olan Türkçe ve Arapça sözcükleri belirterek sözü edilen kavramla ilgili derin bilgiler vermiş olur. Konuya farklı bir bakış açısı getiren Roux (2015: 101), *nehir* ile ilgili olarak "ne ölçüde ve nasıl bir rol üstlendiğini bilmiyorsak da bazı belirtiler akarsuların kutsal olduğunu düşünmemizi" sağladığından bahseder. Roux'un nehrin işlevleri konusundaki bilinmezliğe dair düşüncelerine bu çalışmayla bir cevap arayışına deneme bazında gidilecektir.

İncelenen *nehir* maddesinde dokuz adet nehir adına ve özel bir isimle anılan bu nehirlerin birçok işlevine rastlanılmıştır. Sözü edilen dokuz adet *nehir* mekân unsurundan sekizi niteliklerine, konumuna ve özel durumlarına göre isim veya sıfat almıştır. Ancak bu dokuz motiften yalnızca bir motif unsuru hiçbir özel isim veya sıfat almadan yalnızca coğrafi bir terim olan *nehir* adıyla kullanılmıştır. Söz konusu bu isimler sırasıyla *İnci Nehri, Yeşil Nehir, İrtiş Nehri, Bolçu, Kem, Togla Nehri, Nehir, Gök Öng ve Anı Suyu'*dur. Nehir adlarının bu şekilde sıralanmasında, Orhun Abideleri kitabının anlatım sırası ve konuya uygunluk temel alınmıştır.

İnci Nehri: Nehir motifi adı altında incelenen ilk unsur *İnci Nehri*'dir. Ergin (2011: 123), sözü edilen nehri "Yinçü Ögüz" şeklinde okuyup "Yinçü nehri, İnci Nehri" olarak açıklamıştır. Tekin (1988: 180) ise söz konusu nehri "Yinçü ügüz" olarak değerlendirmiştir. Ögel (2002: 368), "Yençü Ögüz" olarak telaffuz ettiği nehrin konumuna dair yaptığı açıklama şöyledir:

> "Bu ırmak için Sir Derya veya Amu suyu diyenler de olmuştur. Ancak Demir Kapı'dan önce Zerefşan suyunun çeşitli kollarıyla ayakları vardı. Her ne olursa

olsun, bunlar da büyük ırmaklardı. *Batı Türkistan*'ı temsil eden sulardı." (Ögel 2002: 368).

Ögel'in açıklamasından *İnci Nehri* için kullanılan diğer adlar ve nehrin nerede olabileceğine dair bilgi edinilebilir. Gömeç (2007: 1295), "Türk coğrafyasının en önemli ırmaklarından" olduğunu söylediği *İnci Nehri*'nin günümüzdeki konumuna dair "Günümüzde Sir Derya olarak bilinen bu akarsuya atalarımız Yinçü Ögüz demişlerdir." açıklamasını yapar. Şirin (2015), konuya dair önce günümüzdeki yerinin tarifi ve kelimenin kökenine dair şu sözleri söyler:

"Türklerin İnci ırmağı, Arap ve Farsların Sir Derya veya Seyhun Irmağı olarak adlandırdıkları nehir. *Yinçü* 'inci', Eski Türkçedeki Çince alıntılardan (< chen-chu) biridir. Yazıtlarda sadece *yinçü ögüz* ırmak adında geçer." (Şirin 2015: 79).

Şirin'in yaptığı açıklamadan anlıyoruz ki şu anda söz konusu ırmağın nerede olduğu biliniyor ancak çeşitli isimlendirmeler sonucu *İnci Nehri* olarak anılmadığı ortaya çıkıyor. Ayrıca inci sözcüğünün kökeni hakkında bilgi veren Şirin, inci ifadesinin ırmak adıyla yalnızca abidelerde yer aldığını ifade eder.

Sözü edilen motif abidelerde bir yerde ifade tekrarı olarak yer alırken Kül Tigin abidesinde ve Tonyukuk abidesinde de birer kez olmak üzere yazıtlarda üç yerde bulunur. Abidelerde ifade tekrarı olarak bulunan satır aşağıda verildiği şekliyle yer alır.

"Ḳurıġaru Yinçü ög[üz] keçe Temir Ḳapıġḳa tegi süledim." (K/GY: 3-4, B/KY: 3).

[Batıda İnci Nehrini geçerek Demir Kapıya kadar ordu sevk ettim.] (Ergin 2011: 3, 57).

Üstte verilen metnin bulunduğu satırlar genel olarak ele alındığında Bilge Kağan ve kardeşi Kül Tigin'in yönetime geldiklerinde dört bir tarafa asker sevk ettiği görülür. Bu dört taraftan biri olan batıya da asker sevk edilmiştir. Metne göre batıda bulunan Demir Kapı'ya ordu sevk edilmiştir. Ancak ordunun mevcut konumuyla hedef konumu arasında bir *İnci Nehri*'nin varlığından söz edildiği anlaşılır. Yine metindeki ifadeye göre söz konusu nehir geçilerek hedef noktaya ulaşılmıştır. Metindeki bu bilgiden

hareketle *İnci Nehri*, geçilmesi gereken yer konumundadır, dolayısıyla işlev açısından *geçit mekânı* özelliği almıştır.

Kül Tigin abidesinin doğu yüzünün otuz dokuzuncu satırında geçen *İnci Nehri* ifadesi, bir önceki paragrafta da belirttiğimiz geçit mekân işleviyle kullanılmıştır. Metne göre *İnci Nehri*, Bilge Kağan ve Kül Tigin'in bulunduğu yer ile Demir Kapı arasında konumlanmıştır.

> *"Soġdaḳ budun iteyin tiyin Yinçü ögüzüg keçe Temir Ḳapıġḳa tegi süledimiz"* (K/DY: 39).
>
> [Soğd milletini düzene sokayım diye İnce nehrini geçerek Demir Kapıya kadar ordu sevk ettik] (Ergin 2011: 23).

Yukarıdaki metnin anlamsal işlevi incelendiğinde, metnin anlatıcısı olan Bilge Kağan ve adına söz konusu abide dikilen kardeşi Kül Tigin ile birlikte Soğd milletini düzene sokmak amacındadırlar. Bu amaç doğrultusunda sevk edilen askerin Demir Kapı'ya gitmek için kullandığı mekân *İnci Nehri*'dir. Bahsi geçen anlatıma göre hedef noktaya ulaşımı sağlayan İnci Nehri, aynı şekilde *geçit mekânı* görevini üstlenmiştir.

Tonyukuk abidesinde yer alan *İnci Nehri* ifadesi de sevk edilen ordunun güzergâhında bulunan bir mekândır.

> "*Biz yime süledimiz. Anı ert[t]imiz. Yinçü ögüzüg keçe Tinsi Oġlı aytıġma beŋilig Ek taġıġ ertü[rtüm]"* (T/BY-II: 9).
>
> [Biz de ordu sevk ettik. Anıyı geçtik. İnci Nehrini geçerek Tinsi oğlu denilen Kutsal Ek Dağını aşırdım.] (Ergin 2011: 79).

Yukarıdaki anlatım dikkatli incelendiğinde ordu, Demir Kapı'ya ulaşmak için, önce Anı'yı, sonra İnci Nehri'ni geçer, devamında ise Tinsi Oğlu denilen Kutsal Ek

Dağı'nı aşar. Bu yönüyle İnci Nehri'nin coğrafi konumu belirginleşir. Bu anlatımda da *İnci Nehri*'nin bir nevi *geçit mekân*ı olduğu anlaşılır.

İnci Nehri incelemesi sonucunda bahsi edilen mekânların tek bir işleve dayanan üç farklı bağlamı tespit edilmiştir. Bağlamlar karşılıklı ilişkilendirilerek ele alındığında *İnci Nehri*'nin konumu daha belirgin ortaya çıkacaktır. İlk bağlam (T/BY) "Anı" geçildikten sonra *İnci Nehri* geçilip "Kutsal Ek Dağı'na" ulaşılır. Burada *İnci Nehri*'nin geçilme nedenine değinilmez. Bu bilgiyi anlatıcı diğer iki bağlamda verir. İkinci bağlama (K/GY ve B/KY) göre kağanlığının bir nevi tasdiki amacıyla *İnci Nehri*'nin batıda konumlandığı bir yer olarak geçildiği bilgisi yer alır. Üçüncü bağlamda (K/DY) ise net bir bilgi vardır. Buna göre *İnci Nehri*'nin geçilme nedeni "Sogd milletini düzene sokmak için" olduğudur. Görülüyor ki Tonyukuk abidesi dışında diğer abidelerde İnci nehrinin geçilmesi belli bir hedef doğrultusunda gerçekleşmiştir. Bağlamlardaki bilgilerden hareketle *İnci Nehri*'nin bir *geçit mekânı* olması özelliği taşıdığı görülür.

Yeşil Nehir: Nehir motifi bağlamında incelenen bir diğer unsur *Yeşil Nehir*'dir. Ergin (2011: 121)'in "Yaşıl Ögüz" olarak okuduğu nehri Tekin (1988: 180), "yaşıl ügüz" olarak okumuştur. Yine bir başka çalışmasında Tekin (1988: 76), sözü edilen nehir için "Eski Türklerin Hwang-Ho ırmağına verdikleri ad (krş. İng. Yellow River 'Sarı ırmak')" şeklinde açıklamada bulunur. Ögel (2002) ise konuyla ilgili şu sözleri söyler:

> "*Yaşıl Ögüz*, Yeşil ırmak. Bu, Çin'in ünlü Sarı ırmağı idi. Bu ırmağa Batı ile biz 'sarı' rengi vermiş ve 'Sarı ırmak' demişizdir. Çin'de ise buna, *Hoang-ho* yani 'Mavi Gök Irmak' denmekte idi. Irmağın bu adı da Çin'in çok eski din görüşleri ve inanışları ile yakından ilişkili idi. Mavi, göğün sembolü olan *gök* rengi ile ilgilidir." (Ögel 2002: 368).

Ögel'in sözlerinden anlaşılıyor ki Türklerin eskiden *Yeşil Nehir* dediği yere bugün batılılar gibi Sarı Irmak dediği ifade edilir. Ayrıca bu nehre Çinlilerin rengini gökten aldığı için Mavi Gök ırmak dediği bilgisi de verilir. Gömeç (2007: 1295) ise konuyla ilgili olarak "Çin'in kuzeyindeki Sarı Su olarak da anılan ırmak" olarak belirttiği nehir için "Esasında ta Hunlar çağından beridir, Türklerle Çinliler arasındaki

tabii sınırlardan birisi" olduğu söyler. Sözü edilen nehir ile ilgili bir açıklama da Şirin (2015)'den gelir. Şirin'in Yeşil Nehir açıklaması şu şekildedir:

> "Yaklaşık 5.500 km uzunluğuyla dünyanın en uzun altıncı ırmağıdır. Çin'in batısındaki Bayan Har dağlarından doğar. Çince adı 'sarı ırmak' anlamına gelen *huang ho*'dur. Moğalcadaki adı *şira mörön* de aynı (sarı ırmak) anlamdadır. İç Moğolistan'daki Moğolca adı ise *hatan gol* 'kraliçe/kadın ırmağı'dır. Rengini havzasındaki sarı çamurdan aldığı için dünya dilleri ve Türk lehçelerinin çoğunda 'sarı ırmak' anlamlı tamlamalarla adlandırılır (Fr. *Fleuve Jaune*, Alm. *Gelbe Fluss*, Mac. *Sarga-folyo*, Kzk. *Sarı özen*, Tat. *Sarı yılga*, Özb. *Sarik daryo* vd.)." (Şirin 2015: 216).

Şirin, bu açıklamalarında sözü edilen nehrin dünya nehirleri içinde uzunluk sıralamasına değinmiştir. Kaynağını belirttikten sonra çeşitli dillerdeki adları ile ilgili bilgiler veren Şirin, söz konusu nehrin bazı Avrupa ülkelerindeki ve Türk Cumhuriyetleri'ndeki söylemlerine yer vermiştir.

Bahsi edilen motif abidelerde yalnızca ifade tekrarı olarak yer alır. Ayrıca Tonyukuk abidesinde *Yeşil Nehir* ifadesi yoktur.

> *"Eçim ḳaġan birle ilgerü Yaşıl ögüz Şantuŋ yazıḳa tegi süledimiz."* (K/DY: 17, B/DY:15).
>
> [Amcam Kağan ile doğuda Yeşil Nehir, Şantung ovasına kadar ordu sevk ettik] (Ergin 2011: 15, 39).

Yukarıda ifade edilen metin incelendiğinde *Yeşil Nehir* ifadesi Şantung Ovası ile birlikte Bilge Kağan ve Amcası olan kağan tarafından ordunun sevk edildiği son istasyondur. Bunun nedeni ise ele alınan metinde verilen sınırlar içerisinde Bilge Kağan tarafından doğuda askerin sevk edildiği son nokta olduğu bilgisi verilir. Anlatımın devamında ise doğu yönüyle ilgili başka bir ifade yer almaz, batı yönündeki gelişmelerle ilgili bilgiler başlar. Bu bağlamda *Yeşil Nehir*, Şantung Ovası ile birlikte *hedef mekânı* olarak değerlendirilebilir. Bu durumda *Nehir* adı altında incelenen *Yeşil*

Nehir ifadesinin tespit edilen iki bulgunun işlevi göz önüne alındığında abidelerdeki görevinin işlevsel olarak *hedef mekânı* olduğu açıkça görülür.

İrtiş Nehri: Nehir mekânları bağlamında incelenenler arasında yer alan bir diğer unsur ise *İrtiş Nehri*'dir. Söz konusu nehri hem Ergin (2011: 95) hem de Tekin (1988: 135), Eski Türkçesini "Ertiş" diye okuyarak Türkiye Türkçesi'ne "İrtiş" şeklinde aktarmışlardır. Ögel (2002: 368) ise nehirle ilgili "Bilindiği üzere Ertiş veya İrtiş, Asya'nın büyük ırmaklarından" biri olduğunu ifade eder. Gömeç (2007: 1287) nehirle alakalı olarak "Asya'nın ve dünyanın önemli nehirleri arasında" olduğunu belirtikten sonra "2970 km uzunluğundaki bu ırmağın kaynakları Altaylardan" başladığı bilgisini verir. Şirin (2015) konuya dair araştırma yaparak şunları dile getirir:

> "*Ertiş ögüz*, Altay dağlarının güney eteklerinin batısında bir ırmaktır. Günümüzde Moğolcada *Erçis*, Kazakçada *Yertis* biçimindedir. Rusça, Tatarca, Uygurca ve diğer Türk lehçelerinin çoğunda /i/li biçimle İrtiş olarak adlandırılır. Çin, Sibirya ve Kazakistan sınırları içinden geçer. Ob ırmağının ana koludur. Başlangıç noktası Moğolistan-Çin sınırındaki Altay dağlarıdır. En büyük kolları, Tobol ve İşim ırmaklarıdır." (Şirin 2015: 278).

Şirin'in verdiği bu bilgilerden sözü edilen nehrin Moğolca ve Kazakça'da geçtiği isimlerini ve hangi sınırlar içerisinde yer aldığı anlaşılıyor. Bunların yanı sıra nehrin kaynağı ve kolları ile ilgili bilgiler de sunulmuştur.

Söz konusu motif abidelerde bir yerde ifade tekrarı olarak ve Tonyukuk abidesinde de iki yerde toplamda abidelerde üç kez zikredilir. İfade tekrarı olan bölümler her iki abidede bulunduğu satırlar itibariyle aşağıda verilmiştir. Bu şekilde ifadeler arasındaki farklılıklar daha iyi anlaşılacaktır.

> *"Ol yılḳa Tü[rgiş tapa Altun yışıġ] toġa İrtiş ögüzüg keçe yorıdımız."* (K/DY: 36-37).

> [O yılda Türgiş'e doğru Altın ormanını aşarak, İrtiş nehrini geçerek yürüdük.] (Ergin 2011: 23).

“Ol yılḳa Türgiş tapa Altun yışıġ aşa [İr]tiş ögüzüg keçe yorı[dım.]” (B/DY: 27).

[O yılda Türgiş’e doğru Altın ormanını aşarak, İrtiş nehrini geçip yürüdüm.] (Ergin 2011: 45).

Yukarıda ifade tekrarı olarak belirttiğimiz söz konusu metinde birtakım farklılıklar tespit edilmiştir. Bu değişikliklerden ilki – yukarıda da görüldüğü üzere – her iki abidede geçen fiillerin kullanımı ile ilgilidir. Şöyle ki Kül Tigin abidesindeki *İrtiş Nehri* ifadesinin geçtiği satırda Altın Ormanı için “aşmak” anlamına gelen Eski Türkçe *tog-* fiili kullanılmıştır. Ancak Bilge Kağan abidesindeki aynı ifadede aşmak anlamında *aş-* fiili kullanılmıştır. Söz konusu *tog-* fiili ile *aş-* fiili arasında anlamsal olarak hiçbir fark yoktur. Her ikisi de “aşmak” anlamına gelir. Ancak bu fiiller arasındaki fark *tog-* ve *aş-* olmak üzere iki ayrı sözcükten oluşmasıdır. Söz konusu değişikliklerden ikincisi ise Kül Tigin abidesinde anlatıcı birinci çoğul ağızdan konuşurken, Bilge Kağan abidesinde birinci tekil ağızdan konuşmasıdır. Bu durumun nedeni olarak Kül Tigin abidesinin anlatıcısının aynı zamanda Bilge Kağan abidesinin de anlatıcısı olan Bilge Kağan olması düşünülebilir.

Dile getirilen bu satırların işlevsel boyutu incelendiğinde topografik olarak *İrtiş Nehri’*nin lokal özelliği ile ilgili bilgiye rastlanır. Buna göre *İrtiş Nehri,* Altun Ormanı (bkz. Altun Ormanı) ile Türgiş arasında yer almaktadır. Anlatıcıya göre belirli bir yıl içerisinde önce Altun Ormanı, sonrasında *İrtiş Nehri* geçilerek Türgiş’e doğru yol alınmıştır. Bu nedenle İrtiş Nehri’nin işlevsel olarak *geçit mekânı* özelliğiyle metinde yer aldığını söylemek yanlış olmaz.

İrtiş Nehri mekânı bağlamında elde edilen diğer bulgular ise Tonyukuk abidesinde bulunur.

“Altun yışıġ yolsuzun aşdımız. İrtiş ögüzüg keçigsizin keçdimiz. Tün ḳatdımız. Bolçuḳa taŋ öntürü tegdimiz.” (T/KY-I: 11).

[Altun Ormanını yol almaksızın aştık. İrtiş Nehrini geçit olmaksızın geçtik. Geceyi gündüze kattık. Bolçuya safak sökerken ulaştık.] (Ergin 2011: 75).

Verilen metin incelendiğinde Bolçu'ya ulaşmak için birtakım yerlerden gelindiği ifade edilir. Bu yerler Altun Ormanı ve *İrtiş Nehri*'dir. Söz konusu mekân unsurları Bolçu'ya ulaşmak için geçilmesi zaruri yerler olduğu metnin bağlamında görülür. Bu doğrultuda Bolçu'ya ulaşmak adına önce Altun Orman aşılmış ardından da *İrtiş Nehri* geçilmiştir. Bu durumda *İrtiş Nehri*, diğer örnek incelemelerde olduğu gibi burada da işlevsel olarak *geçit mekânı* görevindedir.

"Ben anca tir men, ben Bilge Tonyuḳuḳ: Altun yışıġ aşa keltimiz. İrtiş ögüzüg keçe keltimiz." (T/BY-II: 2-3).
[Ben şöyle derim, ben Bilge Tonyukuk: Altun ormanını aşarak geldik. İrtiş Nehrini geçerek geldik.] (Ergin 2011: 77).

Tonyukuk abidesinde tespit edilen diğer bir *İrtiş Nehri* unsurunun geçtiği satırlar yukarıda verilmiştir. Verilen bu metne göre Bilge Tonyukuk'un ifade ettiği üzere hedef olarak belirledikleri ve oraya gitmek için çıktıkları yolda daha önceki örneklerde de olduğu gibi Altun Ormanı ve *İrtiş Nehri* geçilmiştir. Bu motif diğer örneklerde de görüldüğü gibi metinde işlevsel olarak *geçit mekânı* göreviyle yer alır.

İrtiş Nehri bağlamında metinde tespit edilen bulguların ikisi Tonyukuk abidesinde bulunurken diğer ikisi de Kül Tigin ve Bilge Kağan abidelerinde yer alır. *İrtiş Nehri* bu dört yerde de yalnızca *geçit mekânı* görevini üstlenmiştir. Ve bu göreviyle abidelerde bulunur.

Bolçu: Su mekânı başlığı altında ele alınan nehirlerden birisi de *Bolçu*'dur. Sözü edilen kelimeyi hem Ergin (2011: 90) ve hem de Tekin (1988: 130) çalışmalarının sözlük bölümlerinde "yer adı" olarak belirtmişlerdir. Şirin (2015: 278), Bolçu'nun günümüzdeki yeri konusunda "kesin olmamakla birlikte, İrtiş ırmağının güneydeki kollarından biri olduğu sanılmaktadır" açıklamasını yapar. Gömeç (2007: 1285) ise "hem bir nehir adı olup, büyük bir ihtimalle İrtiş'in kollarından birisidir, hem de başka bir coğrafi mevki olması mümkündür. Onu Urungu Nehriyle birleştirenler de" olduğunu

söyler. Gömeç'in ifadelerinden hareketle burası bir su mekânı olabileceği gibi kara parçası üzerinde de bir yer olabilir. Abidelerde su mekânlardan söz edilirken geç- fiili kullanılırken dağ veya orman gibi yer mekânları için de aş- fiili kullanılmıştır. Bu sebeplerden dolayı Gömeç'in ifade ettiği gibi Bolçu, nehir anlamı dışında da "başka bir coğrafi yer" olabilmesi mümkündür.

Sözü edilen motif unsuru abidelerde toplamda üç defa geçer. Bunlardan biri ifade tekrarı olarak yer alırken diğerleri ise Kül Tigin ve Tonyukuk abidelerinde yer alır.

> *"Türgiş budunuġ uda basdımız*[2]*. Türgiş ḳaġan süsi Bolçuda*[3] *otça borça kelti. Süngüşdümüz."* (K/DY: 37, B/DY: 27).
>
> [Türgiş kavmini uykuda bastık. Türgiş Kağanının ordusu Bolçuda ateş gibi, fırtına gibi geldi. Savaştık.] (Ergin 2011: 23, 45).

Yukarıda verilen metinde Türk milletinin, Türgiş kavmi ve Türgiş kağanıyla yapılan mücadelesi ifade edilmiştir. Metinde öncelikle Türk ordusu, Türgiş kavmine baskın düzenleyip uykuda basmıştır. Bu olay üzerine ise Türgiş kağanı ateş gibi, fırtına gibi gelmiştir. Ve bahsi geçen Bolçu'da savaşmışlardır. Metinden hareketle *Bolçu*, *savaş mekânı* işleviyle abidelerde kullanılmıştır.

> *"Üçünç Bo[lçu]da Oġuz birle sünüşdümüz. Kül Tigin Azman aḳıġ binip tegdi, sançdı. Süsin sançdımız, ilin altımız."* (K/KY: 6).
>
> [Üçüncü olarak Bolçu'da Oğuz ile savaştık. Kül Tigin Azman akına binip hücum etti, mızrakladı. Askerini mızrakladık, ilini aldık.] (Ergin 2011: 27).

Bolçu mekân unsuru Kül Tigin abidesinin doğu yüzü dışında kuzey yüzünde de yer alır. Abidenin bu yüzünde geçen yer yukarıda verilen ifadedir. Bu ifadede verilen metnin öncesiyle bir bütün olarak değerlendirmek gerekir. Söz konusu metnin

[2] B/DY: 27'de "*basdım*" [bastım]
[3] "Bolçuda" ifadesi B/DY: 27'deki satırda geçen cümlede yer almaz. Söz konusu nehir bir sonraki satırda ayrı bir cümle olarak verilir.

öncesinde yer alan ifadeye göre; Türk milleti, Dokuz Oğuz milleti ile bir yılda toplam beş defa savaşmıştır. Bu savaşlardan üçüncüsü olan savaş, *Bolçu*'da meydana gelmiştir. Bahsi geçen savaşta Kül Tigin, Azman akına binip düşman askeri üzerine hücum ederek mızraklamış ve ilini almıştır. Bahsedilen metinde *Bolçu* mekân unsuru *savaş mekânı* işleviyle kullanılmıştır.

İncelen mekânın abidelerde tespit edildiği son bulgu Tonyukuk abidesinde yer alır.

> *"Altun yışıġ yolsuzun aşdımız, İrtiş ögüzüg keçigsizin keçdimiz. Tün ḳatdımız. Bolçuḳa taŋ öntürü tegdimiz."* (T/KY-I: 11).
>
> [Altun Ormanını yol almaksızın aştık. İrtiş Nehrini geçit olmaksızın geçtik. Geceyi gündüze kattık. Bolçuya şafak sökerken ulaştık.] (Ergin 2011: 75).

Üstte verilmiş olan metinden hareketle anlaşılıyor ki; *Bolçu* bir hedeftir ve bu hedefe ulaşılmadan önce bazı geçitlerin varlığı söz konusudur. Öncelikle Altun Orman yol almaksızın aşılmıştır. Ardından İrtiş Nehri geçit olmaksızın geçilmiştir. Son olarak da gece gündüzü katılıp şafak sökerken *Bolçu*'ya ulaşılmıştır. Bu bağlamda ele alınan *Bolçu* mekânı net bir şekilde *hedef mekânı* olarak metinde yer alır. Ayrıca *Bolçu*, ulaşılmış bir hedeftir.

Kem: İncelen su mekânı unsurlarından biri de *Kem*'dir. Bu nehri Ergin (2011: 100) ve Tekin (1988: 144), "kem" şeklinde okuyup "Yenisey Irmağı" olduğunu belirtmişlerdir. Şirin (2009: 144) çalışmasında bu nehir için "Yukarı Yenisey ırmağı" açıklamasını yapar. Gömeç (2007) konuyla ilgili olarak şu sözleri söyler:

> "Türk tarihinde ve kültüründe önemli bir yere sahip olan Kem'i yani Yenisey Nehrini birkaç kitabede görüyoruz. […] Yenisey Nehrinin toplam uzunluğu 3800 km'dir. Kaynakları Moğolistan'ın kuzeyinden itibaren başlamaktadır. Özellikle Hakas, Tuva, Altay gibi Türk topluluklarının etrafını yurt tuttuğu bereketli bir sudur." (Gömeç 2007: 1289-1290).

Gömeç, üstte yer alan ifadelerinde *Kem*'in Yenisey Nehri olduğunu belirterek bazı kitabelerde görüldüğünü ifade eder. Ayrıca nehrin uzunluğu ve kaynağı hakkında bilgi vermesinin yanında etrafında yurt tutan Türk topluluklarından da bahseder. Sözü edilen motif abidelerde yalnızca Bilge Kağan abidesinde yer alır.

> *"Altı otuz yaşıma Çik budun Ḳırḳız birle yaġı boltı. Kem keçe Çik tapa süledim. Örpente süŋüşdüm. Süsin sançdım. Az [b]u[dunuġ altı]m. [… iç]gertim."* (B/DY: 26).

> [Yirmi altı yaşımda Çik kavmi Kırgız ile beraber düşman oldu. Kemi geçerek Çike doğru ordu sevk ettim. Örpende savaştım. Askerini mızrakladım. Az milletini aldım … tabi kıldım.] (Ergin 2011: 45).

Kem mekân unsurunun bulunduğu metin incelendiğinde Bilge Kağan'ın ağzından bir anlatımla kendisinin yirmi altı yaşında yaşadığı olaylardan bahsettiği görülür. Bahsi geçen olayda Bilge Kağan, yirmi altı yaşındayken Çikler, Kırgız ile birlikte düşman olmuşlardır. Bu olay üzerine de Kağan, *Kem*'i geçerek Çik'e doğru ordu sevk etmiştir. Ve Örpen'de savaşmıştır. Askerini mızraklamış, Az milletini alıp tabi kılmıştır. Bahsedilen motifler işlevsel olarak metinde farklı görevlerde yer alır. Metin bağlamında *Kem, geçit mekânı* işleviyle metinde bulunur.

Togla Nehri, Nehir: Nehir mekânı bağlamında incelenen bulgulardan bir diğeri ise *Togla Nehri* ve coğrafi bir terim olan *nehir* motifidir. *Togla* ile ilgili Ergin (2011: 115) kelimeyi "Toġla" şeklinde okumuş ve nehir olduğunu söylemiştir. Tekin (1988: 172) Ergin gibi kelimeyi "togla" olarak okumuş ve "ırmak adı (Tola)" açıklamasını yapmıştır. Şirin (2009: 146) de çalışmasında söz konusu nehrin "Tola ırmağı" olduğunu söylemiştir. Ögel (2002: 465) "Toğla" diye telaffuz ettiği nehirle ilgili olarak "Kara-Korum çaylarından iki ırmak vardı. Bunlardan biri Toğla diğeri de Selenge idi." bilgisini verir. Konuya dair Gömeç (2007: 1293), "Moğolların Tuul, bizim Togla dediğimiz bu akarsu Orkun'un doğu kollarından birisidir. Bilge Kağan, Tunyukuk ve Terhin yazıtlarında" bulunduğu bilgisini verir.

Bahsi geçen mekân Bilge Kağan abidesinde ve Tonyukuk abidesinde birer kez olmak üzere abidelerde toplamda iki kez bulunur. Ayrıca Kül Tigin abidesinde *Togla Nehri* ifadesi bulunmaz. *Togla Nehri* ifadesi Tonyukuk abidesinde ilgili satırlarda bazen salt *nehir* kelimesiyle de ifade edilmiştir. Her iki durumda da konu aynı merkez etrafında gelişen olayları verir. Dolayısıyla burada ifade edilen "nehir" kavramı ayrı bir mekân unsuru olmayıp doğrudan *Togla Nehri*'nin kendisini kastedilir. Bu nedenle yukarıdaki "Nehir" maddesi altında incelenen mekân unsurlarından değildir.

Togla Nehri ifadesinin abidelerde tespit edildiği ilk yer olan Bilge Kağan abidesinde geçtiği ifade şu şekildedir:

> *"Bir yılḳa tört yolı süŋüşdüm. Aŋ ilki Toġu Balıḳda süŋüşdüm. Toġla ögüzüg yüzüti keçip süsi […]. İkinti Andırġuda süŋüşdüm."* (B/DY: 30).
>
> [Bir yılda dört defa savaştım: En önce Togu Balıkta savaştım. Togla Nehrini yüzdürerek geçip ordusu… İkinci olarak Andırguda savaştım.] (Ergin 2011: 47).

Söz konusu metnin muhtevasına bakıldığında Bilge Kağan, bir yıl içinde dört defa savaş yapmıştır. Bu dört savaşın ilki Togu Balık'ta olmuştur. İkincisi ise Andırgu'da olmuştur. Bilge Kağan'ın, Togu Balık'tan Andırgu'ya doğru yol alırken ordusuna *Togla Nehri*'ni yüzdürerek geçtiği anlaşılır. Buradan da anlaşılıyor ki *Togla Nehri* işlevsel olarak diğer nehir motiflerinde olduğu gibi *geçit mekânı* göreviyle kullanılmıştır.

Diğer bir *Togla Nehri* başlığı altında ele alınan ifadelerden yukarıda da belirtildiği gibi Togla ifadesiyle abidelerde yer alan öge nehir unsuruyla birlikte ele alınmıştır.

> *"İŋek kölükün Toġlada Oġuz kelti. [Süsi üç biŋ] ermiş. Biz iki biŋ ertimiz. Süŋüşdümüz. Teŋri yarlıḳadı, yaŋdımız. Ögüzke tüşdi. Yaŋduk yolta yime ölti kök."* (T/GY-I: 8-9).

> [İnek, yük hayvanı ile Toglada Oğuz geldi. Askeri üç bin imiş. Biz iki bin idik. Savaştık. Tanrı lûtfetti, dağıttık. Nehire düştü. Dağıttığımız yolda yine öldü hep.] (Ergin 2011: 69).

Üstte bulunan metin incelendiğinde Bilge Tonyukuk tarafından okuyucuya verilen bilgiler görülür. Bu bilgilere göre Oğuz, inek ve yük hayvanıyla Togla'ya gelmiştir. Oğuz'un askeri üç bin iken, kağanın askerleri iki bin imiş. Ancak sayısal eksikliğe rağmen Tanrı'nın lütfetmesi sonucu savaş kazanılmıştır. Ve düşman "nehre" düşmüştür. Yine bu yolda düşman hep ölmüştür. Bize verilen bilgiler çerçevesinde anlamsal olarak metin bunları ifade eder. Bunun yanı sıra metinde yer alan mekân işlevsel olarak diğer nehir motiflerinden farklı olarak Oğuz ile (?) burada buluşulmasından dolayı *buluşma mekânı* ve yine burada Oğuz ile savaşılmasından dolayı da *savaş mekânı* konumundadır.

Söz konusu başlık altında incelenen *Togla Nehri* ve *Nehir* ifadeleri bağlamında abidelerde toplamda üç bulgu tespit edilmiş ve incelenmiştir. Bu üç bulgunun da üç farklı işlevleri tespit edilmiştir. Bu işlevler, *geçit mekânı*, *buluşma mekânı* ve *savaş mekânı* olarak abidelerde yer alır.

Gök Öng: Nehir motifi başlığı altında incelenen unsurlardan birisi de *Gök Öng* ögesidir. Bu nehir ile ilgili birçok araştırma yapılmıştır. Bu konuda araştırma yapan Ergin (2011: 103), sözü edilen mekân unsurunu "Kök Öŋ" olarak okumuş ve çalışmasının sözlük bölümünde sözü edilen kavramı "Kök Öng, Mavi Öng. Kök Öng nehri" şeklinde açıklamıştır. Tekin (1988: 110) de bu kavramı "kök öŋ" olarak okuyarak "Mavi Öŋ" ibaresinin nehir adı" olduğunu belirtmiştir. Thomsen (1896)'dan alıntı yapan Aydın (2004: 76), "Mavi Üngüg (ırmak adı)" şeklinde açıklama yapmıştır. Şirin (2009: 144), bu nehrin günümüzdeki "Ongin ırmağı" olduğunu dile getirmiştir. Gömeç (2007: 1291), Şirin'in açıklamasına benzer açıklama yaparak "Kök Öng, umumiyetle araştırmacılar tarafından bugünkü Ongin Nehri'yle" birleştirildiğini beyan eder.

Sözü edilen öge Bilge Kağan abidesinde ve Tonyukuk abidesinde birer kez olmak üzere abidelerde toplamda iki kez bulunurken Kül Tigin abidesinde *Gök Öng* ifadesi yoktur.

"[… Kök] Öŋüg yoġuru sü yorıp tünli künli yiti ödüşke subsuz keçdim." (B/GDY: 1).

[… Gök Öngü çiğneyerek ordu yürüyüp, gece ve gündüz yedi zamanda susuzu geçtim.] (Ergin 2011: 53).

Üstte yer alan metin incelendiğinde *Gök Öng* ifadesinden öncesinde yer alan ifadeler okunamamıştır. Verilen tek bilgi *Gök Öng'*ü çiğneyerek ordunun gece gündüz yürüyerek yedi zamanda "susuzu" geçtiğidir. Gök Öng mekân unsuru abidelerde ikinci olarak Tonyukuk abidesinde yer alır.

"Kök Öŋüg yoġuru Ötüken yışġaru uduztum." (T/GY-I: 8).

[Kök Öngü çiğneyerek Ötüken ormanına doğru ordu sevk ettim.] (Ergin 2011: 69).

Üstte verilen metinde Bilge Tonyukuk'un ifade ettiği üzere – Bilge Kağan abidesinde (GDY: 1) olduğu gibi – Ötüken Ormanı'na doğru ordu sevk edildiğinde Ötüken Ormanı'ndan önce *Gök Öng* çiğnenerek geçilmiştir. Her iki abidede aynı yerle ilgili verilen bilgi aynı tarihteki bir olaydan mı ayrı tarihlerde gerçekleşen farklı iki olaydan mı bahsedildiği metnin dokusundan anlaşılmamaktadır. Ancak Gök Öng'ün işlevsel yönü düşünüldüğünde üstteki incelemede (B/DY) olduğu gibi söz konusu nehrin burada da (T/GY) yine *geçit mekânı* göreviyle metinde yer aldığı açıktır.

Özetle değerlendirilmeye alınan *Gök Öng* mekân unsuru bağlamında iki bulgu tespit edilmiş ve incelenmiştir. Bu inceleme sonucunda bu iki bulgunun da abidelerde *geçit mekânı* olarak görev yaptığı sonucuna ulaşılmıştır. Bu bilginin dışında diğer nehir motiflerinde görülmeyen bir durum tespit edilmiştir. Tespit edilen bu bilgiye göre geçit mekânı işleviyle abidelerde bulunan nehir unsurları daima geç- fiili ile birlikte zikredilirken *Gök Öng* unsuru daima çiğne- fiili ile birlikte telaffuz edilmiştir. Yani ilgili nehir bu kez geçilmemiş, 'çiğnenmiştir'. Muhtemeldir ki buranın diğer nehirlerden farklı olarak daha özel bir konumu sahiptir.

Anı Suyu: Nehir başlığı altında ele alınan son motif *Anı Suyu* ögesidir. Söz konusu öge nehir ifadesi taşımamakla birlikte "su" ismiyle birlikte abidelerde yer alır. Bu durum ile ilgili Ögel (2002: 372), "Göktürk yazıtlarında ırmaklar için yalnızca 'ögüz' ve 'su' sözlerinin kullanıldığı" söyler. Radloff (1956: 550), sözü edilen kelimeyi "Anuy" olarak okumuş ve "nehir" olarak belirtmiştir. Ergin (2011: 84), Anı Suyu ifadesini "Anı Sub" olarak okumuştur. Ögel (2002: 319) ise "Anı subı, Anı adlı ırmak demekti." açıklamasını yapar. Şirin (2009: 143), sözü edilen mekânın konumuyla ilgili "Batı Sayan'ın kuzey yamaçlarından doğup Abakan'la birleşerek Yenisey'i besleyen ırmaklardan biri" olarak tarif eder. Gömeç (2007: 1284) ise burasının "Yenisey'in kollarından biri olan Abakan'ın bir" parçası olduğunu belirtir. Aydın (2007), konuyla ilgili olarak sözü edilen nehrin tarifini detaylı bir açıklama yaparak şunları söyler:

> "Bu ırmak Abakan ile birleştikten sonra Abakan adıyla Yenisey ırmağıyla birleşir. Kök Türklerin Anı ve Abakan ırmakları boyunca ilerleyip Kırgızların oturduğu bölgeye vardıklarına göre Kırgızların otağının da Abakan ırmağı boyunca bu ırmağın doğu bölümünde bugünkü Hakasya'nın Abakan ve Askiz kentleri dolaylarında olması gerekir." (Aydın 2007: 48).

Abidelerde *Anı Suyu* ibaresinin bulunduğu tek yer Tonyukuk abidesidir. Burası ile ilgili Ögel (2002: 319), Bilge Tonyukuk'un "strateji" gösterdiği yer olduğundan bahseder.

> "On tünke yantaki tuġ ebirü bardımız. Yirçi yir yaŋılıp boġuzlandı. Buŋadıp ḳaġan yelü kör timiş. Anı subḳ[a] bard[ımız]. Ol sub ḳodı bardımız." (T/KY-I: 2-3).

> [On gecede dağdaki engeli dolanıp gittik. Kılavuz yeri şaşırıp boğazlandı. Bunalıp kağan dört nala koşturu ver demiş. Anı suyuna vardık. O sudan aşağıya gittik.] (Ergin 2011: 73).

Yukarıda verilen metin incelendiğinde Vezir Bilge Tonyukuk tarafından ifade edilen sözler yer alır. Tonyukuk'un verdiği bilgiye göre abidelerde engeli olan bir dağdan bahsedilir. Söz konusu bu dağın on gecede dolanıp geçildiği metindeki ifadeden anlaşılır. Metnin devamında da kılavuzun yeri şaşırdığını ve boğazlandığı bilgisi

okuyucuya verilir. Bu durumlardan bunalan kağan atına atlayıp atını dörtnala koşturmuştur. Devamında *Anı Suyu'*na varılmıştır. Ve bu sudan aşağıya doğru gidilmiştir. Metinde bize verilen bilgiler ışığında burada ifade edilen *Anı Suyu* – Bolçu Nehri'nde olduğu gibi – işlevsel olarak öncelikle *ulaşılan mekân* konumunda olduğu anlaşılıyor. Metnin devamında ise *Anı Suyu* yerine "o su" denilerek yine *Anı Suyu*'ndan bahsedilir. Ve burası da işlevsel olarak geçip gidilen yer olmasından dolayı ayrıca *geçit mekânı* olarak da metinde yer almıştır. Dolayısıyla *Anı Suyu* iki farklı işlevle metinde karşımıza çıkar.

Nehir Maddesi Sonucu: Söz konusu incelemede adıyla birlikte anılan sekiz nehir mekânının yanı sıra yalnızca coğrafi bir terim olan "nehir" ismiyle anılan bir nehir mekânı tespit edilmiştir. Tonyukuk abidesi bulguların en çok yer aldığı abidedir. Bu sıralamayı Bilge Kağan abidesi ve Kül Tigin abidesi takip eder. Bahsi edilen mekân işlevsel yönden metinde toplamda işlevi tespit edilmiştir. Bu işlevler, *geçit mekânı* (*İnci Nehri, İrtiş, Kem, Togla, Gök Öng, Anı Suyu*), *hedef mekânı* (*Yeşil, Bolçu*), ulaşılmış bir hedeftir (*Bolçu, Anı Suyu*), *buluşma mekânı* (Togla) ve *savaş mekânı* (*Bolçu, Nehir*) olarak abidelerde yer alır. Bu dağılıma bakıldığında bir nevi bağlantı unsuru anlamına gelen "geçit mekânı" konumunda olan nehirler abidelerde en çok öne çıkan maddeler olmuştur. Fakat söz konusu nehirleri 'geçme' nedeni hiçbir abidelerde açık olarak belirtilmez. Ancak İnci Nehri'nin "Sogd milletini düzene sokmak için" geçilmesi gerektiği Kül Tigin (DY) ve Bilge Kağan (KY) abidelerinde yer alır. Burada da hedefin bir milleti "düzene" sokmak olduğunun altı çizilir, fakat başka bir bilgiye yer verilmez. Bu doğrultuda söz konusu başlık altında ele alınan 'nehir' mekânlarının abidelerde farklı özelikleriyle birlikte ağırlıklı olarak *geçit mekânı* konumunda olduğu görülür.

3.1.3. Göl

Mevcut çalışma altında ele alınan mekân unsurlarından bir diğeri de *göl* ögesidir. Söz konusu mekân unsuru ile ilgili birçok araştırmacı çalışma yapmıştır. Bu araştırmacılardan olan Ergin (2011: 103) ve Tekin (1988: 149) kelimeyi "köl" biçiminde değerlendirmişlerdir. Şirin (2015) söz konusu kelimeyi detaylı bir şekilde inceleyerek konuyla ilgili şunları dile getirir:

> "*Köl* sözcüğü doğal veya yapay geniş su kütleleri için kullanılır. Kaşgarlı Mahmut, *köl*ü 'deniz' olarak tanımlar ve 'denizin kendisidir, denizin köpüğüne *köl köpüki* denir, *teŋiz köpüki* denmez' bilgisini verir. Clauson bu iki söz arasındaki farkı belirlemenin zor olduğunu söyler. Bunun temel nedeni ise her iki sözcüğün de genel anlamda 'geniş su kütlesi' için kullanılmalarıdır." (Şirin 2015: 271).

Şirin'in verdiği bilgilerden *göl* sözcüğünün doğal veya yapay su kütleleri için kullanılmasına rağmen bazı araştırmacılar tarafından deniz ile karıştırıldığı anlaşılır. Çalışmasında Göktürk çağındaki *göl*lerden bahseden Ögel (2002) şunları dile getirir:

> "Göl anlayışı konusunda Türkler, 14 yüzyıldır değişmemişlerdir. Kültegin yazıtı içindeki 'Türgi Yargun köl' bunların en ünlüsüdür. Yine aynı Göktürk yazıtındaki, 'Kara köl' adlı gölü de bunlara katabiliriz. Burası adını bu gölden alan bir yer adıdır." (Ögel 2002: 408)

Ögel'in de belirttiği gibi incelenen *göl* mekân unsuru bağlamında abidelerde iki adet *göl* mekânına rastlanılmıştır. Bu motif içerisinde söz konusu unsurun adlandırılışı dikkati çeker. Yani bahsi edilen *göl* unsuru diğer mekân ögelerinde olduğu gibi niteliklerine, konumuna veya özel durumlarına göre isim veya sıfat almıştır. Göl mekânı bağlamında elde edilen iki bulgu da Kül Tigin abidesinde geçer. Bunun yanı sıra Bilge Kağan abidesinde ve Tonyukuk abidesinde *göl* motifi unsuruna rastlanılmamıştır. Bahsi geçen bulgulardan biri *Türgi Yargun Gölü* diğeri ise *Kara Göl*'dür. *Türgi Yargun Gölü* ifadesi Kül Tigin abidesinin doğu yüzünde yer alırken *Kara Göl* ifadesi Kül Tigin abidesinin kuzey yüzünde yer alır.

Türgi Yargun Gölü: *Göl* mekânı içinde ele alınan ilk öge *Türgi Yargun Gölü*'dür. Ergin (2011: 117) ve Tekin (1988: 176) çalışmalarının sözlük bölümlerinde söz konusu motifi "Türgi yargun gölü" olarak okuyarak "yer adı" olduğunu belirtmişlerdir. Şirin (2015: 271) de Ergin ve Tekin gibi sözü edilen motifi "Türgi Yargun köl" şeklinde ele alıp gölün konumu ile ilgili olarak "Bayırku kavminin yaşadığı bölge yakınlarında" olabileceğini söylerken "kesin konumuyla ilgili literatürde bilgi" bulunmadığı dile getirir. Ancak daha önce yaptığı bir çalışmasında Şirin (2009: 147) sözü edilen gölün konumuyla ilgili olarak "Onon ve Kerulen arasındaki Torey

gölü" açıklamasını yapmıştır. Bahsi edilen göl ve gölün civarında yapılan savaşla ilgili detaylı bir açıklama yapan Gömeç (2007) şunları söyler:

> "Herhalde, 705 veya 706 yılında Kök Türk ordularının bir Bayırku seferi vardır. Bu sıralarda Bayırkuların Ulug İrkinleri düşman olmuş, Türgi-Yargun Kölde yapılan savaşta Bayırku kuvvetleri bozguna uğratılmıştı. Bilge Kağan Yazıtında ve Çin kaynaklarında anlatılmayan bu savaş sonunda Ulug İrkin kendi canını zor kurtarabilmişti. Söz konusu gölün biz, Togla yakınlarında olduğunu sanmaktayız." (Gömeç 2007: 1294).

Gömeç'in ifadeleri incelendiğinde söz konusu gölde yapılan bir savaştan bahsedildiği görülür. Ancak bu savaşla ilgili ne Bilge Kağan abidesinde ne de Çin kaynaklarında bir bilgi söz konusudur. Bu bilgiye Kül Tigin abidesinde anlatıldığı kadarıyla ulaşıldığı görülür. Sözü edilen savaş ve Türgi Yargun Gölü ile ilgili bölüm aşağıda verilmiştir.

> *"Anda kisre Yir Bayırḳu Uluġ İrkin yağı boldı. Anı yaŋıp Türgi Yargun költe bozdumuz."* (K/DY: 34).
>
> [Ondan sonra Yir Bayırkunun Uluğ İrkini düşman oldu. Onu dağıtıp Türgi Yargun Gölünde bozduk.] (Ergin 2011: 21).

İncelenen satırda savaşlarla geçen bir süre ifade edilir. Ve bu süre içerisinde yapılan savaşların nedenlerinden ve sonuçlarından bahsedilir. Burada yine Türk milletine karşı başka bir siyasi liderin düşman olması söz konusudur. Bu düşmanlık neticesi olarak da Türk milletinin düşmanla *Türgi Yargun Gölü*'nde savaştığı ve bu savaştan galip olarak ayrıldığı anlaşılır. Bu durum neticesi ile göl motifi bağlamında söz konusu unsur *savaş mekânı* işleviyle metinde yer alır.

Kara Göl: Göl mekânları içinde incelenen diğer mekân unsuru da *Kara Göl* ögesidir. Söz konusu öge Türgi Yargun Gölü'nde de olduğu gibi Ergin (2011: 99) ve Tekin (1988: 143) "yer adı" olarak belirtilen gölü "Kara köl" şeklinde okumuşlardır. Şirin (2009: 147), çalışmasında gölün yeri ile ilgili olarak "715'te Kül Tigin komutasındaki Köktürk ordusunun Az kavmiyle savaştığı Tannu-Ula'nın kuzeyinde bir göl" tarifini yapar. Gömeç (2007: 1289), *Kara Göl* için Kül Tigin ile Az kavmi

arasındaki savaşın yapıldığı yer olduğundan bahseder. Söz konusu savaşla ilgili bilgiler Kül Tigin abidesinde yer alan satırlardan anlaşılır.

"*Az budun yağı boldı. Ḳara Költe sünüşdümüz.*" (K/KY: 2).

[Az milleti düşman oldu. Kara Gölde savaştık.] (Ergin 2011: 25).

Üstteki satırlardan anlaşıldığı üzere bir önceki göl motifinde olduğu gibi söz konusu ifadenin öncesinde ve sonrasında Türk milletine karşı bir düşmanlık söz konusudur. Bu düşmanlık sonucu birtakım düşmanlarla yapılan savaşlar anlatılır. Yukarıdaki metinde ise "Az milletinin" düşmanlığı neticesinde Türk milletinin *Kara Göl*'de yaptığı savaş konu edilir. Bu savaşın da *Kara Göl*'de yapılması göl ögesinin burada *savaş mekânı* işleviyle kullanıldığını bizlere gösterir.

Yukarıda verilen bilgilerin dışında *Kara Göl* ifadesi incelendiğinde dikkat çekici bir durum tespit edilmiştir. Bilindiği üzere Türk mitolojisinde "kara" renginin birçok anlamı olmasının yanı sıra yön olarak kuzeye işaret eder. İlginçtir ki söz konusu göl mekânın bulunduğu abidenin kuzey yüzünde yer alır. Ayrıca tespit edildiği kadarıyla da *Kara Göl*, savaşın yapıldığı yer olan Tannu-Ula'nın da kuzeyinde bulunur. Bu sebepten dolayı sözü edilen göle Türkler, *Kara Göl* demiş olabilirler.

Göl Maddesi Sonucu: *Göl* mekânları incelemesi sonucunda *Türgi Yargun Gölü* ve *Kara Göl* adlarına sahip göl mekânları tespit edilmiştir. Bahsi geçen unsur abidelerde iki ayrı yerde okuyucunun karşısına çıkar. Bu yerler ifade tekrarı olarak bulunduğu Kül Tigin ve Bilge Kağan abideleriyle Tonyukuk abidesidir. Söz konusu göl unsurlarının abidelerde *savaş mekânı* olarak yer aldığı tespit edilmiştir.

3.1.4. Su Mekânı Bölümü Sonucu

Su mekânı başlığı altında deniz, nehir ve göl olmak üzere üç mekân unsuru incelenmiştir. Söz konusu incelemede kayda değer bilgiler tespit edilmiştir. Buna göre "deniz" maddesi tek örnekle ve tek işlevle okuyucusunun karşısına çıkar: amaçlanan hedef doğrultusunda 'ulaşılmış' bir mekândır. Yani "Türk milleti ve Türk kağanı var"

olalı denize ulaşım ilk kez gerçekleşmiştir. "Nehir" maddesinde yer alan mekânlar ise niteliklerine, konumuna ve özel durumlarına göre isim veya sıfat alan nehir unsurlarıdır. Buna göre *geçit mekânı* konumunda olan nehirler abidelerde en çok öne çıkan maddelerdir. Diğerleri *hedef, buluşma* ve *savaş* mekânlarıdır. Göl maddesinde ise yalnızca 'savaşılan' bir yer özelliği dikkati çeker. Su mekânları içerisinde "deniz", "nehir" ve "göl" mekânlarının işlevsel olarak farklı olması bu mekânların coğrafi ve 'varlık' özelliklerinden olması düşünülebilir. Yani göllerin savaşılan bir yer olması, denizin hedef mekân özelliği taşıması ve nehirlerin 'geçit' güzergâhı özellikleriyle ön plana çıkmasında her üç mekânın yapısal, stratejik ve ekonomik üstünlükleri açısından farklılıklar göstermelerinden kaynaklandığı söylenebilir.

3.2. Yer Mekânı

Söz konusu çalışma içinde incelenen mekânlardan bir diğeri de *yer mekânı*'dır. Yer mekânı bağlamında abidelerde dağ, orman, ova ve vadi mekânları tespit edilerek değerlendirilmiştir. Değerlendirilmiş olan yer mekânlarından vadi tek örnek ile abidelerde tespit edilmiştir. Bunların dışında dağ, orman ve ova mekânlarında ise birden çok örnek bulunur ve bu örnekler farklı adlandırmalarla dile gelir.

Yer ifadesi Eski Türkçe "yir" kavramının zaman içerisinde evrilmiş halidir. Söz konusu kavramı çalışmalarının sözlük bölümlerinde Ergin (2011: 123), "yer, toprak" olarak adlandırırken Tekin (1988: 185) ise "toprak, ülke, memleket" şeklinde açıklamıştır. *Yer* kavramıyla ilgili olarak Şirin (2015) şu sözleri söyler:

> "Günümüzde olduğu gibi 'yer; toprak' anlamını taşımakla birlikte, yazıtlarda *yer* sözcüğü bir etnonimi izlediği durumda 'ülke, memleket, yurt' karşılığındadır. […] Ülke, memleket, yurt anlamı yersiz yurtsuz ikilmesinde sezilir. Sözcüğün ünlüsü Eski Türkçe metinlerde /i/ ile de yazılır." (Şirin 2015: 82-83).

Ergin, Tekin ve Şirin'in ifadelerinden hareketle abidelerde bulunan *yer* kavramı için genel manada iki anlam taşıdığı söylenebilir. İlk manasıyla "toprak, arazi" olan yer kavramı ikinci anlamıyla "memleket, yurt" olarak düşünülebilir. Ögel (2003: 255) ise

üstte görüşleri belirtilen araştırmacıların söyledikleriyle birlikte yer kavramını "yurt ve vatan", "mevki ve rütbe", "madde yönü ile toprak", "kara yer ve kara toprak" şekliyle bir "mezar" olarak değerlendirmiştir.

Su mekânı[4] maddesinde birçok araştırmacının belirttiği gibi diğer medeniyetlerin aksine Türklerde yer (toprak) ve su birlikte değerlendirilmişlerdir. Türk düşünce sisteminde su ile bir bütün oluşturan yer, vatan konumunda ve kutsallık atfedilen bir mekândır. Ayrıca yine Türk düşünce sisteminin bir sonucu olarak yer kimi zaman "yağız" sıfatı kimi zaman da "kara" sıfatı ile birlikte kullanılmıştır. "yağız" nitelemesi yerin "kutlu" olma manasına gelirken "kara toprak" nitelemesi ise "madde" anlamını karşılar. Bu konuda Ögel (2002: 261), "Türkler yağız yeri, kutlu gök ile birlikte anmışlardır. İnsanların kaderine hükmeder. Türk milleti ile düzenini gözetirdi. Toprak ise maddi ve ölümlü dünyanın bir sembolü idi. 'Kara toprak' ölüm ve mezarı hatırlatırdı." açıklamasını yapar. Bu açıklamaya paralel olarak Boratav (2012: 116), toprağı "olumsuz bir öge" olarak belirterek "çürüme, toprağa dönmek ve toprakla bir olmak" şeklinde düşünmüştür.

Bu bölümde yer mekânı bağlamında abidelerde tespit edilen coğrafi mekân adları üzerinde durularak Türk mitik tefekkürü açısından bir değerlendirme yapılmıştır. Bu amaçla inceleme *dağ, orman, ova* ve *vadi* mekân unsuruları açısından gerçekleştirilmiştir. Bahsi geçen isim örnekleri Tablo 2'de verilmiştir.

[4] bkz. 3.1.

Tablo 3.2: Yer Mekânı

Yer Mekânı			
Mekân		**Abidelerdeki Yeri**	**İşlev**
Dağ	Dağ	K/DY, B/DY, B/BY, T/KY-I	çağrı mekânı, seçilmiş mekân, toplanma mekânı, yas mekânı, engel mekânı, geçit mekânı
	Iker Dağı	B/GY	…
	Töngkes Dağı	B/GY	savaş mekânı
	Tinsi Oğlu Dağı, Kutsal Ek Dağ	T/BY-II, T/GY-II	geçit mekânı, güvenli mekân
Orman	Ötüken Ormanı	K/GY, K/DY, B/KY, B/DY, T/GY-I	güvenli mekân, terkedilmiş mekân, sevk mekânı
	Çogay Ormanı	K/GY, B/KY	yasak mekânı, güvensiz mekânı
	Kadırkan Ormanı	K/DY, B/DY	güvenli mekân
	Kögmen Ormanı	K/DY, B/DY, T/KY-I	geçit mekânı
	Songa Ormanı	K/DY, B/DY	savaş mekânı
	Altın/Altun Ormanı	K/DY, B/DY, T/DY-I, T/KY-I, T/BY-II	geçit mekânı, buluşma mekânı, güvenli mekân
	Orman	T/BY-I	güvenli mekân
Ova	Şantung Ovası	K/GY, K/DY, B/KY, B/DY	sevk mekânı
	Tögültün Ovası	K/GY, B/KY	yasak mekânı
	Yarış Ovası	T/KY-I	toplantı mekânı, buluşma mekânı
Vadi	Kargan Vadisi	B/DY	ölüm mekânı

3.2.1. Dağ

Mekân başlığı altında ele alınan unsurlardan birisi de *dağ* ögesidir. Şirin (2015: 204), *dağ* (*tag*) kavramının "Türkçenin en eski coğrafya terimlerinden" olduğunu belirterek söz konusu terimin "yazıtlarda *kömür tag*, *tönker tag*, *ek tag* gibi özel ad kuruluşlarında ve cins ad olarak" geçtiğini ifade eder. Yıldız (2003: 73) ise Türk mitolojisinde dağların "Eski Türk dini ile bağlantılı" olduğu belirtip "dağlarda mukaddes ruhların yaşadığına" dikkat çeker. Bayat (2007: 222) da dağların "Türk mitolojisinde ritüellerin yapıldığı ıduk (kutsal) mekânlar" olduğunu belirtir. Ozan'a göre (2017: 133) dağlar Türk mitik tefekküründe "heybetli ve güçlü duruşlarıyla insanlarda saygı ve güven duygusu oluşturmuş, yalçın ve sarp tepeleriyle korku salmış, gizemli görünümleriyle merak uyandırmıştır". Yazarın bu sözleri ardında dağların kültür tarihi açısından üç temel yapısı ortaya çıkmaktadır. Bu yapılar "saygı/güven", "korku" ve "gizem" unsurları şeklinde özetlenebilir.

İncelenen mekân adı altında dört adet *dağ* unsuruna ve bu unsurların birçok işlevine rastlanılmıştır. Tespit edilen bu dört motiften üçü niteliklerine, konumuna veya

özel durumlarına göre isim veya sıfat almıştır. Ancak bu motiflerden biri hiçbir özel isim veya sıfat almadan yalnızca coğrafi bir terim olan *dağ* adıyla kullanılmıştır. Söz konusu başlık altında tespit edilen ve incelemeye alınan dağ motifleri sırasıyla; *Dağ, Iker Dağı, Töngkes Dağı ve Tinsi Oğlu Dağı*, diğer adıyla *Kutsal Ek Dağ*'dır. Dağ adlarının bu şekilde sıralanmasında, Orhun Abideleri kitabının anlatım sırası ve konuya uygunluk temel alınmıştır.

Dağ: Söz konusu başlık altında ele alınan mekân unsurlarından biri de abidelerde yalnızca coğrafi bir terim adı olan *Dağ* ismiyle bulunan ögedir. Bu mekân unsuru bağlamında abidelerde üç farklı bağlamda dağ bulguya rastlanılmıştır. Bu bulgulardan ilki toplanan halk ve dağ ilişkisi kapsamında Kül Tigin ve Bilge Kağan abidelerinde ifade tekrarı olarak yer alır. İkinci bulgu yabani geyiğin konu edildiği Bilge Kağan abidesinde geçer. Tonyukuk abidesinde bulunan son bulgu ise "dağ" unsurunu aşılan bir engel olarak gösterir.

Dağ maddesi altında ilk olarak incelemeye alınan motif Kül Tigin (DY: 11-12) ve Bilge Kağan (DY: 10-11) abidelerinde bulunan *dağ* ögesidir. Her iki abidedeki ilgili satırlarda ifade tekrarı vardır.

> *"Ḳaŋım ḳaġan yiti yigirmi erin taşıḳmış. Taşra yorıyur tiyin kü eşidip balıḳdaḳı taġıḳmış, taġdaḳi inmiş, tirilip yitmiş er bolmış"* (K/DY: 11-12, B/DY: 10-11).

> [Babam Kağan on yedi erle dışarı çıkmış. Dışarı yürüyor diye ses işitip şehirdeki dağa çıkmış, dağdaki inmiş, toplanıp yetmiş er olmuş] (Ergin 2011: 13, 37).

Üstte verilen satırlar incelendiğinde metinde verilen bilgi şu şekildedir: Kağan'ın on yedi erle dışarı çıktığı bir zaman diliminde şehirdeki halkın "dışarı yürüyor diye ses işitmesi" üzerine dağa çıktığı görülür. Bu bilgi göz önüne bulundurlduğunda söz konusu motifin burada *çağrı mekânı* işleviyle kullanıldığı söylenebilir. Ayrıca metnin devamında okuyucuya verilen bir diğer bilgi ise çıkılan bu dağda bulunanların da "inmesi" ve ardından "toplanılıp yetmiş er olması" bu mekânın özel bir yer yani *seçilmiş mekân* ve *toplanma mekânı* işlevinde olduğunu gösterir. Konuyla ilgili olarak

Ozan (2015: 141-142), *şehirdeki dağ* unsuru "mobil" hareketlilik ve "düzen makamı" olarak değerlendirir.

> "[…] satırlar (11-13) incelendiğinde ve söz konusu yazıtın doğu yüzünün ilk satırlarından itibaren alıntılananlar dikkate alındığında 'bilgisiz' ve 'kötü' kağanların yüzünden Türk halkının ilinden olmuş ve uzun bir süre düşman (Çin) buyruğu altında yaşamaya mahkûm kalmış olduğu anlaşılmaktadır. […] Anlaşılıyor ki Kağan yerinden yurdundan (ilinden) olan milleti dağlardan toplanan yiğitleriyle birlikte 'ecdadın (Türk) töresine' uygun olarak tekrar 'yaratmış, yetiştirmiş' yani yeniden bir düzene sokmuş. […] Bahsi geçen satırlardan anlaşılacağı üzere burada dağılmış bir halkın yeniden bir düzene sokulması söz konusudur. Konuya bu açıdan yaklaşıldığında dağların ayrıca 'düzen' makamı olduğunu da belirtmek gerekir." (Ozan 2017: 142).

Görüldüğü üzere Ozan, konuyu 11. 12. ve 13.'ü satırları dikkate alarak yapmıştır. Bilge Kağan abidesinin batı yüzünde yer alan diğer dağ bulgusunda yabani geyiğin konu edilmesi dikkat çekicidir. İncelenen bu abidenin batı yüzü muhteva olarak tek bir konuyu ele alır. Okunamayan satırlar göz önünde bulundurulduğunda bu bölümün hacim olarak oldukça kısa olduğunu da söylemek gerekir. Bu nedenle batı yüzünde yer alan ifadelerin tamamı aşağıdaki satırlarda verilmiştir.

> *"[…] üze […] Bilge Ḳaġan u[çdı?] yay bolsar, üze t[eŋri] köbürgesi öterçe anç[a taḳı?] taġda sıġun ötser [anca?] saḳınur men. Ḳaŋım ḳa[ġan] taşın özüm ḳaġan […]"* (B/BY: 1-9).

> […] üstte […] Bilge Kağan uçtu. Yaz olsa, üstte gök davulu gürler gibi, öylece ve dağda yabani geyik gürlese, öylece mateme gark oluyorum. Babam kağanın taşını kendim kağan […] (Ergin 2009: 63).

Yukarıda bulunan satırlar incelenmeden önce ön bilgi olarak söylenmesi gereken bir durum söz konusudur. Bilge Kağan abidesinin tüm yüzlerinin anlatıcısı bu bölüme kadar Bilge Kağan idi. Söz konusu abidenin batı yüzünde ise yer alan ve incelenecek olan satırların anlatıcısı Bilge Kağan'ın kendisi değil oğludur. Babası vefat ettiği için oğlu abidenin bu yüzünde gerek Kağan'ın ölümünü gerekse onun ölümü karşısında duyulan üzüntüyü ve ayrıca ölüm sonrası yaşanan gelişmeleri dile getirir.

Bilge Kağan abidesinin batı yüzünde bulunan tüm satırlar incelendiğinde ilk dikkat çeken durumun abidelerde net olarak okunabilen kısımda Bilge Kağan'ın vefat ettiği bilgisidir. Bu satırın devamında yine Bilge Kağan'ın oğlu, "üstte gök davulu gürler gibi öylece dağda yabani geyik gürlese mateme gark olduğunu" ifade eder. Sonrasında ise okunamadığı için yarım kalmış bir cümle vardır. Ercilasun (2006: 118) Bilge Kağan abidesinin 735 yılında oğlu Tenri Kağan tarafından dikildiğini ifade eder. Dolayısıyla bu altıncı ve yedinci satırlarda eksik kalan ifade "bitirdim" seklinde sonlandırılmış olabilir. Bahsi edilen metin işlevsel olarak incelendiğinde dağ ögesi bu satırlarda yabani geyiğin gürlediği yer olarak geçer. Buradaki gürleme sesini, Bilge Kağan'ın vefatı ardından yapılan yas törenine geyiğin katkısı olarak düşünülebilir. Satırlardaki ifadelerde Bilge Kağan'ın oğlu ile birlikte sanki geyik de adeta Bilge Kağan'ın matemini yaşıyor gibidir. Bütün bu bilgiler ele alındığına incelenmekte olan satırlarda yer alan dağ motifinin *yas mekânı* işleviyle abidelerde yer aldığı söylenebilir.

Dağ maddesi içinde değerlendirilen son bulgu aşılan bir engel bağlamında dile getirilen satırlardır. Söz konusu satırlar Tonyukuk abidesinin kuzey yüzünde yer alır.

> "On tünke yantaki tuġ ebirü bardımız. Yirçi yir yaŋılıp boġuzlandı." (T/KY-I: 2-3).
>
> [On gecede dağdaki engeli dolanıp gittik. Kılavuz yeri şaşırıp boğazlandı.] (Ergin 2011: 73).

Yukardaki verilen metin incelendiğinde Vezir Bilge Tonyukuk tarafından ifade edilen sözler yer alır. Tonyukuk'un verdiği bilgiye göre abidelerde engeli olan bir dağdan bahsedilir. Söz konusu bu dağın on gecede dolanıp geçildiği metindeki ifadeden anlaşılır. Metnin devamında da kılavuzun yeri şaşırdığını ve boğazlandığı bilgisi okuyucuya verilir. Metinde bize verilen bilgiler ışığında burada ifade edilen *Dağ*, işlevsel olarak dağdaki engelden bahsedilmesinden dolayı *engel mekânı* ve bu engelin aşılmasıyla da *geçit mekânı* konumunda olduğu anlaşılır.

Görüldüğü gibi salt "dağ" olarak ifade edilen mekân unsuru düzen merkezi, yas mekânı ve aşılması gereken bir engel veya zor bir geçit olarak farklı işlevleri bünyesinde barındırdığı anlaşılır.

Iker Dağı: İncelenen metinde tespit edilen dağ motifi bulguları içerisinde bir diğer bulgu ise *Iker Dağı*'dır. Iker dağı Bilge Kağan abidesi güney yüzündeki yedinci (7.) satırda bulunur. Ancak yüzyıllar önce yazılan Orhun Abideleri'nin okumaya elverişli olmayan bölümleri vardır. Bu bölümlerden biri de *Iker Dağı'*nın geçtiği satırdır. Bu satırda anlatıcı balbal dikiminden, Tatabı milletinden ve Kıtay milletinden bahsettikten sonra ifadede kopukluk oluşur. Nedeni ise okunamayan yerlerdir.

> "Alp erin ölürüp [bal]bal ḳılu birtim. Elig yaşıma Tatabı budun Ḳıtanyda ad[rıltı …] Iker tagḳa […]" (B/GY: 7).

> [Kahraman erini öldürüp balbal kılı verdim. Elli yaşımda Tatabı milleti Kıtaydan ayrıldı. … Iker dağına…] (Ergin 2011: 53).

Okunamayan bu dizede *Iker Dağı* ifadesi tek başına yer alır. Dolayısıyla "Iker" dağının ifade edildiği yerin öncesinde ve sonrasında herhangi bir bilgi elde edilemez ve konunun içeriği de bilinmez. Hal böyle olunca *Iker Dağı'*na dair bir incelemeye devam edilmesi ve bir değerlendirmede bulunulması olanaksızdır. Ayrıca araştırılan kaynaklarda *Iker Dağı* ile ilgili herhangi bir inceleme veya görüşe rastlanılmamıştır.

Töngkes Dağı: Dağ maddesi altında tespit edilip incelemeye dâhil edilen başka bir dağ unsuru da *Töngkes Dağı*'dır. Ergin'in (2011) *Töngkes* olarak okuduğu bu yeri Tekin (1988: 174) "*töŋker*" olarak okumuş ve yer adı olduğunu belirtmiştir. Aynı şekilde bu dağı "*tönker tag*" biçiminde ele alan Şirin (2009: 149) bu madde için ayrıca "bir dağ" açıklamasını yapar. Söz konusu dağ motifi sadece Bilge Kağan abidesinin güney yüzünde geçmektedir.

> *"Ku seŋün başadu tört tümen sü kelti. Töŋkes tagda tegip toḳıdım. Üç tümen süg [ölürtü]m."* (B/GY: 8).

> [Ku general kumandasında kırk bin asker geldi. Töngkes dağında hücum edip vurdum. Otuz bin askeri öldürdüm] (Ergin 2011: 53).

Yukarıda zikredilen satırlarda Ku General ve onun kumandasında bulunan kırk bin askerinin geldiği bilgisi yer alır. Bu durum üzerine Bilge Kağan komutasındaki askerlerle düşmana "hücum edip vurmuştur". Savaşın sonunda otuz bin düşman askeri öldürülmüştür. Dolayısıyla sözü edilen savaş, sıradan bir coğrafi konumda olan 'dağ'ı savaşılan bir alana dönüştürmüştür. Buradan hareketle bu dağın işlevsel olarak metinde *savaş mekânı* konumuna yükseldiği söylenebilir.

Tinsi Oğlu Dağı, Kutsal Ek Dağ: İncelenen abidelerde tespit edilen bir bulgu da *Tinsi Oğlu* olarak zikredilen *Kutsal Ek Dağ* mekânıdır. Burada dikkati çeken bir husus, bahsi geçen dağın farklı iki adlandırmasıdır. Söz konusu dağ *Tinsi Oğlu Dağı* olmakla birlikte aynı zamanda *Kutsal Ek Dağ*'dır. Okuyucu olarak buradan iki bilgi elde edilir. İlki dağın "Tinsi Oğlu" şeklinde isim alması, ikinci olarak dağa kutsallık atfedilerek "Ek" dağ olduğu bilgisinin verilmesidir. Yıldız (2003: 73), konuyla ilgili olarak "her Türk boyunun ve oymağının kendisine ait bir ıduk dağı" bulunduğunu söyler. Bayat (2007: 227) ise bu konuda "*d*ağların, ıduk, ula vs. terimlerle anılması onların kutsallık ve atalık işlevinden haber ver*diğini*" ifade eder. Bu adlandırmanın dışında abidelerde bu yer için başka bir bilgiye rastlanılmaz. Ergin (2011), kitabında yer alan sözlük çalışmasında "Tinsi Oğlu" kavramı için "göğün oğlu" isimlendirmesine gitmiştir. Aydın (2005: 47) da Tekin'in bir çalışmasına[5] dayanarak *Tinsi oğlu* için Çince'den "ödünçleme" bir kavram olduğundan bahseder. Buna göre Çince'deki *t'ien-tsu* terimi Türkçe'ye *t(e)nsi~tinsi* şeklinde "göğün oğlu" olarak geçmiştir. Şirin (2009: 148, 149) gerek Tinsi Oğlu Dağı için gerekse Ek Dağ için "Altay dağlarının batı bölümünde bir silsile" olduğundan bahseder.

Görülüyor ki gök anlamında kullanılan ve *Tinsi Oğlu* olarak dilimize Çince'den geçmiş olan bu dağın bir diğer adı *Kutsal Ek Dağ*'dır. Ayrıca Şirin'in de ifade ettiği gibi günümüzde bu dağ Altay dağları içerisinde yer alır.

[5] Söz konusu çalışma için bkz. Tekin 1997

İncelenen bulgu "Tinsi Oğlu", "Kutsal Ek Dağ" Tonyukuk abidesinin ikinci taşının iki yüzünde yer alır. Biri batı yüzünde, diğeri güney yüzünde bulunur. İki farklı yönde bulunun söz konusu motif aynı konuyu işleyen ve bir birinin devamı olan ifadelerdir.

> *"Yinçü ögüzüg keçe Tinsi Oġlı aytıġma beŋilig Ek taġıġ ertü[rtüm]"* (T/BY-II: 9).
>
> [İnci nehrini geçerek Tinsi Oğlu denilen Kutsal Ek dağını aşırdım.] (Ergin 2011: 79).

Üstte verilen metin incelendiğinde batı yüzünde yer alan bilgilerden İnci Nehri ve *Tinsi Oğlu* denilen *Kutsal Ek Dağı*'nın Tonyukuk tarafından aşıldığı bilgisi yer alır. Bu bilgiden hareketle toplum kabulünde bu dağın yeri hem kutsal hem de özeldir. Söz konusu batı yüzünün dizeleri ilk satırdan itibaren incelendiğinde bu yaklaşımın nedeni daha iyi anlaşılacaktır. Bu dizelerde halkın ve askerin düşmana karşı zorlu bir mücadele verdiği anlatılırken, mücadelenin devamında *Kutsal Ek Dağı*'ndan geçen askerin herhangi bir engele takılmaksızın geçildiği ifade edilir. Bu bilgiden hareketle burası için işlevsel olarak *geçit mekânı* denilebilir.

> *"Türk budun Temir Ḳapıġḳa Tinsi Oġlı Tinsi Oġlı aytıġma taġḳa tegmiş idi yoḳ ermiş. Ol yirte ben bilge Tonyuḳuḳ tegürtük üçün sarıġ altun ürüŋ kümüş ḳız ḳuduz eğri tebi aġı buŋsuz kelürti."* (T/GY-II: 1-4).
>
> [Türk milletinin Demir Kapıya, Tinsi Oğlu, Tinsi Oğlu denilen dağa ulaştığı hiç yokmuş. O yere ben Bilge Tonyukuk ulaştırdığım için sarı altın, beyaz gümüş, kız kadın eğri deve mal zahmetsizce getirdi.] (Ergin 2011: 79).

Güney yüzünde bulunan dağ ile ilgili metinde verilen bilgilere göre söz konusu dağ, Türk milletinin daha önce – yani Vezir Bilge Tonyukuk'tan önce – hiç ulaşamadığı yerdir. Söz konusu dağ ile ilgili bilgi yine anlatıcı olan Vezir Bilge Tonyukuk'un ağzından öğrenilir. Metin bağlamında *Tinsi Oğlu Dağı*, Tonyukuk, askeri ile birlikte ele geçirdiği ve Türk milletini bizzat kendisinin oraya ulaştırdığı bilgisi yer alır. Bu nedenle

burasını *fetih mekânı* olarak değerlendirmek mümkündür. İlk ulaşan Bilge Tonyukuk ve komutasındaki Türk ordusu buraya ulaşmakla birlikte buradan "sarı altın, beyaz gümüş" gibi birçok malı, yani 'ganimeti' "zahmetsizce" getiren yine Bilge Tonyukuk'tur. Dolayısıyla burası ilk defa ulaşılan bir yer olmakla birlikte beşerin ve yük hayvanının yaşayabileceği *güvenli* bir *mekân* konumuna da taşınmıştır.

Tespit edildiği üzere incelenen metinde şu sonuçlara ulaşılmıştır. "Tinsi Oğlu" şeklindeki adlandırma Tonyukuk abidesinin hem güney hem batı yüzünde yer alırken *Ek Dağ* adı sadece batı yüzünde yer alır. İkinci bir sonuç söz konusu motifin Tonyukuk abidesinde birden fazla işleve sahip olduğudur. Bunlar geçit mekânı, fetih mekânı ve güvenli mekân işlevleridir.

Dağ Maddesi Sonucu: Dağ mekânı başlığı altında abidelerde adıyla zikredilen *Iker Dağı, Töngkes Dağı, Kutsal Ek* Dağı ve önadsız olarak *dağ* tespit edilmiştir. Dağ mekânı maddesinde incelenen dağ türlerine bakıldığında ise her birinin sıradan coğrafi bir unsur olmadığı, bünyesinde çok farklı anlam ve işlevler barındırdığı yapılan inceleme sonucu ortaya çıkmıştır. Dağlar düzen merkezi açısından (*dağ*) ve beşerin ve yük hayvanın yaşayabileceği "yaşanılabilir" güvenli (*Tinsi Oğlu Dağı*) bir ortam olarak tarif edilirken tam zıddı da söz konusudur. Buna göre dağlar *aşılması gereken zor* bir *geçit (Kutsal Ek Dağı, dağ), aşılması gereken bir engel (dağ)* ve *savaşılan bir alan (Töngkes Dağı)* konumundadır. Bunun haricinde dağlar *ulaşılmış bir yer (Tinsi Oğlu Dağı)* ve *yas mekânı (dağ)* olarak daha mistik bir işleve de sahiptirler. Diğer taraftan aynı dağlar toplum nezdinde işlevsel olarak *zor geçit*, *engel teşkil etme ve savaşılan alan* olma özellikleri açısından maddi; *yas*ı çağrıştırdıkları için de manevi boyutta değer kazanır. Başka bir ifadeyle sadece bir 'dağ' ismi gibi görünen mekânlar mitik tefekkür açısından toplumun gözünde ve gündelik yaşamında kimi zaman olağan ihtiyaçlarının karşılandığı yer iken, kimi zaman da ruhi hissiyatlarına, yani manevi ihtiyaçlarına cevap veren ve bu şekilde kendilerini Tanrı'ya yakınlaştıran kutsal merkezler olmuştur.

3.2.2. Orman

Mekân başlığı altında ele alınan yer mekânlarından birisi de *orman* ögesidir. Konuyla ilgili olarak çalışmasının sözlük bölümünde Ergin (2011: 122), *yış* sözcüğünü

"orman, ormanlık dağ" olarak açıklamıştır. Aynı şekilde Tekin (1988: 186), söz konusu sözcüğü "orman, ormanla kaplı dağ" olarak değerlendirmiştir. Şirin (2015: 360) de Tekin gibi yış sözcüğünü "orman, ormanla kaplı dağ" şeklinde belirtmiştir. Yış kelimesi üzerine yapılan değerlendirmeler gösteriyor ki orman ve dağ mekânları bazı araştırmacılar tarafından bir arada incelenmiştir. Bu konuda Bayat (2007: 223), "orman kültüyle birleşen dağ" ifadesini kullanmıştır. Bu çalışmada giriş bölümünde de belirtildiği üzere Muharrem Ergin'in Orhun Abideleri adlı eseri referans alındığı için söz konusu çalışmada yer alan ifadeler Ergin'in Türkiye Türkçesi'ne aktardığı şekilde ele alınmıştır.

Orman mekânı bağlamında ilgili görüşler incelendiğinde ise bu konuyla ilgili incelemeler yapan bazı araştırmacıların orman ve ağaç ifadelerini bir arada kullandığı görülmüştür. Bu araştırmacılar ağaç ve orman mekânlarını aynı anlam dâhilinde inceler. Eserinde *orman* ve ağaç kültünü bir arada inceleyen İnan (1986: 62) konuyla ilgili olarak "*o*rman kültü ilkel toplulukların orman mahsulleriyle ve avcılıkla geçindikleri devrin hatırası" olduğu ifade eder. Eliade (1991: 127-128) "ağacın bizzat maddi varlığının değil, özelliklerinin ve temsil ettiği gücün bir sonucu olarak kutsallık kazandığı veya kutsal kabul edildiği" bilgisini verir. Bu doğrultuda Işık (2004) şu açıklamada bulunur:

> "Türkler, atalarının ruhlarının iktidar ve kuvvetlerine göre büyük su kenarlarında, yüksek dağlarda, sık ormanlıklar ile gölgesi bol olan ağaç altlarında ikamet ettiğine inanırlardı. Bu inancın bir sonucu olarak da insana huzur veren el-ayak sürülmemiş ağaçlık alanların kutsal olduğu düşünülerek takdis edildiği gibi bu ormanlara kadınların girilmesine izin verilmezdi." (Işık 2004: 102)

Görüldüğü gibi *orman*, su ve dağ mekânları gibi ata ruhlarının barındığı yer olarak Türkler'de kabul görmüştür ve kutsal sayılmıştır. Türk devlet adamlarının da yaşamak için bu yerleri seçmiş olması dolayısıyla kaçınılmazdır. Abidelerde Bilge Kağan'ın da Ötüken Ormanı'nda ikamet etmeleri için kağanlara ve halka telkinlerde bulunmasını bu durumla ilişkilendirdiğini söylemek yanlış olmaz.

İncelenen *orman* mekânı bağlamında abidelerde yedi adet orman unsuruna ve bu unsurların birçok işlevine rastlanılmıştır. Söz konusu unsurlar niteliklerine, konumuna veya özel durumlarına göre isim veya sıfat almıştır. Ancak bu unsurlardan yalnızca bir tanesi hiçbir özel isim veya sıfat almadan yalnızca coğrafi bir terim olan *orman* adıyla kullanılmıştır. Sözü edilen bu mekânlar sırasıyla *Ötüken Ormanı, Çogay Ormanı, Kadırkan Ormanı, Kögmen Ormanı, Songa Ormanı, Altun Orman* ve *Orman*'dır. Orman adlarının bu şekilde sıralanmasında ve incelenmesinde Orhun Abideleri kitabının anlatım sırası ve konuya uygunluk esas alınmıştır.

Ötüken Ormanı: Orman mekânları içerisinde ele alınan ilk unsur *Ötüken Ormanı* maddesidir. Söz konusu kavramla ilgili Ergin (2011: 109) "Ötüken ormanı, dağı, yeri" açıklamasına giderek bunun bir yer adı olduğunu belirtmiştir. Tekin (1988: 165) de aynı şekilde Ötüken Ormanı ifadesinin bir yer adı olduğunu belirterek "*yir, yış, ıduk yış*" biçiminde kavramın Eski Türkçedeki kullanımını vermiştir. *Ötüken* ismiyle ilgili olarak Bayat (2007: 45) ise Thomsen'dan (1924-1925) alıntılayarak "Ötüken kelimesinin etimolojisini genellikle dua, talep, istek anlamlarını karşılayan *öt* köküne bağlamak daha çok kabul" gördüğünü belirtir.

Ötüken'in günümüzdeki konumuyla ilgili olarak Sümer (1993: 3) "47 kuzey paraleli ile 101 doğu meridyenlerinin çakıştığı yer" olarak tarif eder. Sümer'in dışında *Ötüken*'in konumuyla ilgili yerli ve yabancı birçok araştırmacı konuyu ele almıştır. *Ötüken*'in konumuyla ilgili olarak yabancı bir Türkolog olan Gabain (1944) "güneyinde Hangay (Hsün-chi) Dağı, kuzeyde ise Tamır ırmağı ile çevrelenmiş doğal savunma kalesi durumunda olan bir yayla" olarak konuya açıklama getirir. Bayat (2007: 42) da konuya Gabain gibi yaklaşarak *Ötüken*'in "güneyde Hangay (Hsün-chi) Dağı, kuzeyde Tangnu Ola ile çevrelenmiş bir yayla ismi" ve "doğal bir savunma kalesi niteliğinde" olduğunu söyler. Aydın (2007: 1267) ise konuyla ilgili olarak "bugünkü Moğolistan'ın Zavhan-Aymak sınırları içerisinde bulunan ve 4021 m. yükseklikteki Otgon Tenger dağı civarı" olduğunu ifade eder. Konuyla ilgili başka bir görüşte bulunan Şirin (2009: 142) "Köktürk Kağanlığı ve Ötüken Uygur Kağanlığı devletlerinin merkezi" olarak *Ötüken*'in yerini belirtir. Görüldüğü üzere Ötüken'in konumu ile ilgili pek çok görüş

dile getirilmiştir. Her bir araştırmacı *Ötüken*'in haritadaki konumuyla ilgili farklı açılardan değerlendirmelerde bulunarak konumuyla alakalı bilgiler sunmuşlardır.

Ötüken'in etimolojik yapısı ve konumu dışında Türk mitik tefekküründe karşılık geldiği anlamsal değerler üzerine Roux (2015: 27), konuya uygun olarak "*e*n eski dönemde Ötüken elbette kutsal bir dağ idi, fakat aynı zamanda kutsal bir ormandı da çünkü çoğu kez 'Ötüken'deki kutsal orman' diye bahsi" geçtiğini ifade eder. Bayat (2007: 46) ise "Ötüken, Orhun-Yenisey yazıtlarında vatan, kutsal toprak sembolüne" çevrildiğini dile getirir. Ayrıca yine Bayat (2007) konuyla ilgili farklı bir açıklama daha getirerek şunları söyler:

> "*Ötüken*, devletin merkezi olmak görevini üstlenmiştir. Merkez her zaman kutsal bir görev üstlendiği için, dağlar ve orada olan her şey kutsanmış olarak kabul edilmiştir." (Bayat 2007: 223)

Üstte yer alan bu görüşlerden *Ötüken*'in, en eski dönemlerden beri kutsal olarak kabul edilen bir vatan formuna sahip olduğu anlaşılır.

Ötüken Ormanı maddesi altında tespit edilen ve incelemeye alınan beş mekân unsurundan üçü abidelerde ifade tekrarı olarak bulunurken ikisi de Tonyukuk abidesinde yer alır. Burada dikkati çeken ilk husus *Ötüken Ormanı* ifadesinin ifade tekrarı olarak yer aldığı Kül Tigin ve Bilge Kağan abidelerinin iki yüzünde (K/GY, K/DY ve B/KY, B/DY) yer alırken, Tonyukuk abidesinin bir yüzünde (T/GY-I) yer almasıdır. Belirtilmesi gereken ikinci nokta konu bakımından hem Kül Tigin hem de Bilge Kağan abidesinin söyleyicisi olan Bilge Kağan, *Ötüken Ormanı*'na daha fazla vurgu yaparken, Tonyukuk abidesinde söyleyici Vezir Bilge Tonyukuk, *Ötüken Ormanı*'na nispeten daha az değinmiştir. Bu da abidelerde kullanılan Ö*tüken Ormanı* ifadesinin sıklık ve azlık oranını doğrular. Dikkati çeken üçüncü husus ise abidelerde geçen söz konusu motifin üç farklı isimle okuyucunun karşısına çıkmasıdır. Bunlar *Ötüken Yış* (Ötüken Ormanı), *Ötüken Yir* (Ötüken Yeri) ve *Iduk Ötüken Yış* (Kutsal Ötüken Ormanı) şeklindedir. Bahsi geçen Ötüken Ormanı ifadesinin abidelerde geçen genel özelliği incelendiğinde ise bu ifadenin birden çok anlama karşılık geldiği, dolayısıyla farklı işlevler üstlendiği anlaşılır.

Ötüken Ormanı incelemesinde ilk incelenen bulgular Kül Tigin ve Bilge Kağan abidelerinde ifade tekrarı olarak yer alır. Aşağıdaki metinde toplam üç kez *Ötüken Ormanı* bulgusuna vurgu yapılır.

> *"Türk ḳağan Ötüken yış olursar ilte buŋ yok. İlgerü Şantuŋ yazıḳa tegi süledim, taluyḳa kiçig tegmedim. Birigerü Toḳuz Ersinke tegi süledim, Tüpütke kiçig [teg]medim. Ḳurıġaru Yinçü ög[üz] keçe Temir Ḳapıġḳa tegi süledim. Yırıġaru Yir Bayırḳu yiriŋe tegi süledim. Bunça yirke tegi yorıtdım. Ötüken yışda yig idi yoḳ[6] ermiş. İl tutsıḳ yir Ötüken yış ermiş."* (K/GY: 3-4, B/KY: 2-3).

> [Türk kağanı Ötüken ormanında otursa ilde sıkıntı yoktur. Doğuda Şantung ovasına kadar ordu sevk ettim, denize ulaşmama az kaldı. Güneyde Dokuz Ersine kadar ordu sevk ettim, Tibete ulaşmama az kaldı. Batıda İnci Nehrini geçerek Demir Kapıya kadar ordu sevk ettim. Kuzeyde Yir Bayırku yerine kadar ordu sevk ettim. Bunca yere kadar yürüttüm. Ötüken ormanından daha iyisi hiç yokmuş. İl tutacak yer Ötüken ormanı imiş.] (Ergin 2011: 3-5, 57).

Üstte verilen satırlar incelendiğinde hem Kül Tigin hem de Bilge Kağan abidelerinin anlatıcısı olan Bilge Kağan tarafından ileride Türk kağanı olacak kişilere nasihat edilir. Bu nasihate göre Türk kağanları *Ötüken Ormanı*'nda otururşa ilinde, devletinde bir sıkıntı olamayacağı söylenir. Bu açıdan değerlendirildiğinde *Ötüken Ormanı* barınma yeri ya da vatan olarak kullanıldığında Türklere hiçbir şekilde sıkıntı oluşturmayacak şekilde bir mekân olduğu anlaşılır. Bilge Kağan, *Ötüken Ormanı*'nın sıkıntısız bir yer olduğunu dile getirdikten sonra bunca yere kadar ordu yürüttüğünü ancak *Ötüken Ormanı*'ndan daha iyi başka yer olmadığı belirterek il tutacak yerin *Ötüken Ormanı* olduğunu tekrarlayarak okuyucuya nasihatte bulunur. Bunların yanı sıra *Ötüken Ormanı*, Bilge Kağan gibi tarihte önemli bir yer tutan kağanın onayından geçmiş bir mekândır. Bu bilgiler ışığında korunaklı bir yer olması, sıkıntısız bir yer olması, daha iyisi olmayan bir yer olması ve il tutulacak yer olmasından dolayı *Ötüken Ormanı* işlevsel açıdan *güvenli barınma merkezi, kutsal vatan toprağı ve sıkıntısız bir il* olarak düşünülebilir.

[6] B/KY: 2-3'te "yoḳ" kelimesi bulunmaz.

Üstte incelenen satırların ardından Bilge Kağan, Çin ile ilgili bazı bilgiler vererek Çin'den uzak durulmasını ister. Aksi takdirde hata edenin tüm soyuna kadar barındırılmadığını ifade eder. Bu sözlerinde sonra gelen satırlar aşağıda verilmiştir.

> *"Ol yirgerü barsar Türk budun ölteçi sen. Ötüken yir olurup arḳış tirkiş ısar neŋ buŋuġ yoḳ. Ötüken yış olursar beŋgü il tuta olurtaçı sen."* (K/GY: 8, B/KY: 6).
>
> [O yere doğru gidersen Türk milleti öleceksin! Ötüken yerinde oturup kervan, kafile gönderirsen hiçbir sıkıntın yoktur. Ötüken ormanında otururbut ebediyen il tutarak oturacaksın.] (Ergin 2011: 5, 59).

Verilen metin değerlendirildiğinde ilk olarak Türk milletine uyarı vardır. Türk milletinin, "o yere doğru" giderse öleceği bizzat Bilge Kağan tarafından dile getirilir. Burada bulunan "o yer" ifadesi ile üstte de belirtildiği gibi Çin kastedilir. Türk milleti Çin'e gitmeyerek *Ötüken* yerinde oturup kervan, kafile gönderirse hiçbir sıkıntının yaşanmayacağı dile getirilir. Ve Bilge Kağan, *Ötüken Ormanı*'nda oturulursa ebediyen o yerde oturulacağını söyler. Burada bahsi edilen *Ötüken Ormanı* motifi için il tutulursa sıkıntısızca ticaret yapılabilecek ve ebediyen sahip olunacak bir mekân karşımıza çıkar. Bu açıdan değerlendirildiğinde söz konusu motif, işlev olarak abidelerde yine vatan konumuna yükseltilmiştir. Burası ayrıca bir *ticari merkez*dir.

Yukarıda zikredilen tüm bu bilgiler metnin bütünlüğünde naratolojik olarak ele alındığında, "kağan" tarafından okuyucuya bir uyarı niteliği taşıdığı gözlenir. Başka bir ifadeyle kağan Türk milletine seslenirken nasihat yoluyla *Ötüken*'in yukarıdaki özellikleri vurgulamasının yanı sıra buranın aynı zamanda "ideal" ve "kutsal" bir mekân olduğunun altını çizer.

Ötüken Ormanı incelemesi içinde ele alınan diğer bir bulgu ise ifade tekrarı olarak Kül Tigin ve Bilge Kağan abidelerinin doğu yüzlerinde yer alırlar.

> *"Türk Oġuz begleri budun eşidiŋ*[7]*. […] Küregüŋün üçün igidmiş bilge*[8] *ḳaġanıŋın ertmiş barmış edgü iliŋe kentü yaŋıldıġ, yablak kigürtüg. […] Iduḳ Ötüken y[ış budun bardıġ]"* (K/DY: 22-23, B/DY: 18-19).

[7] B/DY: 18-19'da *eşit* [işit]

> [Türk, Oğuz beyleri, milleti, işittin: […] Disiplinsizliğinden dolayı, beslemiş olan bilgili kağanınla, hür ve müstakil iyi iline karşı kendin hata ettin, kötü hale soktun. […] Kutsal Ötüken ormanının milleti, gittin.] (Ergin 2011: 17, 41).

Üstte verilen metin incelendiğinde Bilge Kağan nasihatte bulunmayan devam ettiği görülür. Bu nasihatinde de Türk ve Oğuz beylerine ve milletlerine seslenmektedir. Nasihatte bulunduğu kişilere işit diye ikazda bulunur. Ardından Türk milletine uyarıda bulunmaya devam eder. Disiplinsizlik yaptığını ve bu durumun sonucunda beslemiş olan kağanına ve iyi, hür iline karşı hata ettiğini ve kötü hale soktuğunu söyler. Bilge Kağan, milletin yaptığı olumsuzlukları saydıktan sonra da *Kutsal Ötüken Ormanı*'nın milleti gittin diyerek hata ettiğini belirterek genel bağlamda disiplinsizliğinden dolayı ilini terk eden Türk milletinin sefalete ve felakete mahkûm olduğu anlatır. Görüldüğü üzere Kağan'ın düzene soktuğu ili terk eden Türk milleti kendi hatasından dolayı perişan olmuştur. Buradaki satırlarda *Ötüken Ormanı* için "kutsal" sıfatı kullanılmıştır. Ancak buna rağmen burası milletinin terk ettiği bir mekândır. Sözü edilen motif işlevsel olarak abidelerde *terkedilmiş mekân* konumundadır.

İncelenen motif unsuru Tonyukuk abidesinde de yer alır. Söz konusu motifin geçtiği satırlar birinci taşın güney yüzünde yer alır.

> *"Kök Öŋüg yoġuru Ötüken yışġaru uduztum."* (T/GY-I: 8).
>
> [Kök Öngü çiğneyerek Ötüken ormanına doğru ordu sevk ettim.] (Ergin 2011: 69).

Bilge Vezir Tonyukuk tarafından diktirilen abide de *Ötüken Ormanı* için iki ifade yer alır. Bu ifadelerden ilki üstte verilen metinde görülen ifadedir. Metnin öncesindeki yer alan bilgilere göre düşmanın bir savaş hazırlığı içinde olduğu bilgisi yer alır. Bu bilgiyi alan Bilge Tonyukuk, kağanın kendisine verdiği yetkiye dayanarak *Ötüken Ormanı*'na asker sevk ettiğini belirtir. Bu sevkiyatta Tonyukuk ve himayesindeki askeri önce Kök Öng'ü çiğnemiş daha sonra *Ötüken Ormanı*'na doğru ordu sevk etmiştir. Bu bilgiler dikkate alındığında Ötüken Ormanı diğer işlevlerinden farklı olarak abidelerde ilk kez *sevk mekânı* görevini üstlenmiştir.

---

[8] B/DY: 18-19'da *bilge* sıfatı bulunmaz.

"Türk budunuŋ Ötüken yirke ben özüm bilge Tonyuḳuḳ Ötüken yirig ḳonmış tiyin eşidip biriyeki budun ḳurıyaḳa yırıyaḳa öŋreki budun kelti." (T/GY-I: 10).

[Türk milleti Ötüken yerine, ben kendim Bilge Tonyukuk Ötüken yerine konmuş diye işitip güneydeki millet, batıdaki, kuzeydeki, doğudaki millet geldi.] (Ergin 2011: 69).

Üstte verilen bilgilere göre Bilge Tonyukuk, *Ötüken Ormanı*'na ordu sevk ettikten sonra Ötüken yerine konmuştur. Bu durum üzerine Türk milleti ve Bilge Tonyukuk, *Ötüken* yerine konmuş diye ses işitmiştir. Bu bilgiyi alan düşman milletler dört bir taraftan savaşmak için gelmiştir. Burası gerek "Türk milletinin" ve gerekse "Bilge Tonyukuk'un" konduğu yer olarak anlatılır. Bu açıdan bakıldığında "Ötüken Ormanı" ifadesi bu satırlarda coğrafi mekân olmanın yanında siyasi-sosyal bir konumda olduğu da anlaşılır. Bu açıdan değerlendirildiğinde söz konusu mekân hem millete yurt hem de askere karargâh olduğu için *güvenli bir siyasi merkez* işleviyle kullanıldığı bilgisine ulaşılabilir.

Ötüken Ormanı mekânı incelemesinde tespit edilen ve değerlendirilmeye alınan mekân unsurları üstte incelenmiştir. Değerlendirilmeye alınan ifadelerin dağılımına bakıldığında, en çok bulgu Kül Tigin ve Bilge Kağan abidelerinde yer alırken Tonyukuk abidesinde iki bulgu tespit edilmiştir. Bunun yanı sıra Kül Tigin ve Bilge Kağan abidelerinde yer alan bulgular ifade tekrarı olarak abidelerde yer alır. *Ötüken Ormanı* mekân unsuru adı altında abidelerde tespit edilmiş işlevler *güvenli barınma merkezi*, *kutsal vatan toprağı, sıkıntısız bir il* ve *güvenli bir ticari ve siyasi merkez* olarak yer alır. Yani Ötüken 'ideal' ve 'kutsal' bir mekândır. Buna rağmen burası bir vakit milletinin terk ettiği bir mekân yani *terk-i diyar* olduğu da unutulmamalıdır.

Çogay Ormanı: Orman maddesi adı altında incelenen diğer unsur ise *Çogay Ormanı*'dır. Referans aldığımız eserde "yer adı" olarak "çogay" biçiminde bulunan ifade için Tekin (1988: 132) de "yer adı" değerlendirmesinde bulunurken kelimeyi "çugay" olarak okumuş ve incelemiştir. Bu konuyla ilgili olarak Ölmez (2010: 629), Tezcan (1995)'dan alıntı yaparak "daha önce *çogay* okunan yer adı artık *çugay* olarak tespit" edildiğini belirterek konuya açıklık getirir. Czegledy (1962: 51-64), çogay

isminin anlamı ve kökeni ile ilgili olarak "gölge, karanlık" anlamına geldiğini ve bu dağın Çin etkisiyle bu ismi aldığını söyler. Şirin (2009: 148) de çalışmasında çogayın günümüzdeki konumuyla ilgili olarak "Yin-shan dağları, Huang-ho'nun büyük dirseğinin kuzey yakasındaki dağ silsilesi" açıklamasını yapar. Konuyla ilgili çeşitli açıklamalarda bulunan yerli ve yabancı Türkologlar çogay sözcüğünün okuma farklılığıyla, anlamıyla ve günümüzdeki konumuyla ilgili çalışmalarında tespit ettikleri bilgileri okuyucunun dikkatine sunmuşlar.

Bahsi edilen motif bağlamında abidelerde tek bir bulgu tespit edilmiştir. Bu tespit edilen bulgu da abidelerde ifade tekrarı olarak yer alır. Bu ifade tekrarı ise Kül Tigin abidesinin güney yüzünün altıncı satırı ile Bilge Kağan abidesinin kuzey yüzünün beşinci satırında bulunur. Burada dikkati çeken bir başka nokta, *Çogay Ormanı* ifadesinin Tonyukuk abidesinde geçmemesidir.

> *"Süçig sabıŋa yımşaḳ ağısıŋa arturup öküş Türk budun öltüg. Türk budun ölsikiŋ Biriye Çoġay yış Tögültün yazı ḳonayın tiser Türk budun ölsikig."* (K/GY: 6-7, B/KY: 5).
>
> [Tatlı sözüne, yumuşak ipek kumaşına aldanıp çok çok, Türk milleti, öldün; Türk milleti, öleceksin! Güneyde Çogay Ormanına, Tögültün Ovasına konayım dersen, Türk milletin öleceksin!] (Ergin 2011: 5, 59).

Yukarıdaki satırların verildiği metnin genel muhtevası düşünüldüğünde Kağan'ın Çin ile olan ilişkilere dikkat çektiği görülür. Çin ile pek fazla ilişkide bulunulmaması istenir. Bulunulacaksa da yakınına gelmeden uzaktan ticari ilişkilerden bulunulması istenir. Bu sözlerin tutulmaması sonucunda ise satırlarda belirtildiği gibi bu durumun ölümle sonuçlanacağını Bilge Kağan uyararak dile getirir. Devamında da "tatlı söz" ve "yumuşak ipek kumaşla" aldatıp Türk milleti çokça öldüğünü ve böyle devam ederlerse ölmeye devam edeceklerini ifade eder. Güneyde bir yer olan *Çogay Ormanı'*na ve Tögültün Ovası'na konmak isterlerse yine öleceklerini ifade eder. Bu ifadelerin yanı sıra üstteki satırların incelenmesinden de anlaşılacağı üzere burası güvensiz bir yerdir. Ayrıca Kağan'ın sözüne uymayıp bu bölgeye konacak olan Türk milletinin ölüme maruz kalacağı yine satırlarda Bilge Kağan tarafından dile getirilir.

Söz konusu motif bu yönüyle işlevsel olarak *ölüm getiren güvensiz* bir *mekân* olarak değerlendirilebilir.

Kadırkan Ormanı: İncelenen başlık altında ele alınan maddelerden biri de *Kadırkan Ormanı*'dır. Söz konusu kavramı Ergin (2011: 97), çalışmasının sözlük bölümünde "Kadırkan Ormanı, dağı; Kingan dağı" olarak yer verir. Tekin (1988: 140) de "yer adı" olarak belirttiği sözcük için "Kingan dağları" açıklamasını yapar. Yine aynı eserinde Tekin (1988: 70), söz konusu ormanı "Mançurya'da kuzeyden güneye uzanan dağ silsilesi Khingan'ın Eski Türkçe adı" olduğundan söz eder. Şirin (2015: 69) ise Tekin'e bir açıklama yaparak "Çin'in kuzeydoğusu ile Moğolistan arasındaki büyük Kingan dağları" olarak belirttiği söz konusu ormanla ilgili olarak yine aynı eserinde (2015: 157) "Mançurya'yı kuzeyden çevreleyen Kingan (Çin. Xing'an) dağları" şeklinde açıklamaya yer vermiştir.

Kadırkan Ormanı bağlamında abidelerde üç bulgu tespit edilmiş ve değerlendirilmeye alınmıştır. Bu üç bulgudan ikisi ifade tekrarı olarak abidelerde yer alırken ayrıca Bilge Kağan abidesinde bir yerde daha bulunur. Sözü edilen motif abidelerde yalnızca Tonyukuk abidesinde bulunmaz. İncelenecek olan motif halkın yerleştirildiği bir mekân olarak anlatımda yer alır. İlgili satırlar bir bütün olarak ele alındığında bu konu daha iyi anlaşılacaktır.

> *"Kişi oġlında üze eçüm apam Bumin Ḳaġan İstemi Ḳaġan olurmış. Olurupan Türk budunuŋ ilin törüsin tuta birmiş, iti birmiş. Tört buluŋdaḳı budunuġ*[9] *ḳop yaġı ermiş. Sü sülepen tört buluŋdaḳı budunuġ ḳop almış, ḳop baz ḳılmış. Başlıġıġ yüküntürmiş, tizligig sökürmiş. İlgerü Ḳadırḳan yışḳa tegi kirü Temir Ḳapıġḳa tegi ḳondurmuş."* (K/DY: 1-2, B/DY: 3-4).
>
> [İnsanoğlunun üzerine ecdadım Bumin Kağan, İstemi Kağan oturmuş. Oturarak Türk milletinin ilini, töresini tutuvermiş, düzenleyivermiş. Dört taraf hep düşman imiş. Ordu sevk ederek dört taraftaki milleti hep almış, hep tabi kılmış. Başlıya baş eğdirmiş, dizliye diz çöktürmüş. Doğuda Kadırkan ormanına kadar, batıda Demir Kapıya kadar kondurmuş.] (Ergin 2011: 9, 33).

[9] B/DY: 3-4'te *budunuġ* kavramı yoktur.

İncelenen satırlarda *Kadırkan Ormanı* için Türk milletinin kondurulduğu yer olarak ifade edilir. Bunun yanı sıra Kül Tigin ve Bilge Kağan'ın ecdadı Bumin Kağan ve İstemi Kağan, Türk milletinin önderi olarak yönetime geçtiği yer alır. Yönetimi ele almalarıyla birlikte Türk Milletinin ilini ve töresini düzelttiği bilgisi okuyucuya verilir (K/DY: 1-2, B/DY: 3-4). Bu faaliyetlerin devamında dört taraftaki düşmanları yendiklerinden ve biat ettirdiklerinden bahsedilir. Daha sonra ise *Kadırkan Ormanı* ve Demir Kapı arasında güvenliğin sağlandığı ve Türk milletinin Kağan tarafından buralara yerleştirildiği anlatılır. Buradan da *Kadırkan Ormanı*'ndan Demir Kapı'ya kadar olan yerin korunmuş sorunsuz bir yer olduğu anlaşılır. Bu bilgiler bağlamında sözü edilen mekân abidelerde işlevsel olarak milletin kondurulduğu bir *yaşam alanı* göreviyle kullanıldığı görülür.

Kadırkan Ormanı ifadesinin abidelerde geçtiği diğer yerde ise Az milleti ile yapılan savaş ve bu savaştan sonra millete ilinin verildiği ifade edilir. Bu metnin devamı ise aşağıda bulunan satırlardır.

> *"İlgerü Ḳadırḳan yışıġ aşa budunuġ ança ḳondurtumuz, ança itdimiz."* (K/DY: 21, B/DY: 17).
>
> [Doğuda Kadırkan ormanını aşarak milleti öyle kondurduk, öyle düzene soktuk.] (Ergin 2011: 17, 41).

Üstte de belirtildiği gibi savaştan sonra millete ili verilmiştir. Doğuda bulunan *Kadırkan Ormanı* aşılarak sözü edilen milleti öylece kondurup, düzene sokulduğu bilgisine yer verilir. Bu bağlamda *Kadırkan Ormanı* için aşılarak halkın güvenli bir yere sevk edilmesinde merkezi bir öneme sahip olan mekân olarak dile getirilir. Bu açıdan bakıldığında *Kadırkan Ormanı* ayrıca stratejik bir konuma sahip olduğu görülür. Sözü edilen motif işlevsel yönüyle burada da *güvenli* bir *yaşam alanı* olarak düşünülebilir.

İncelenen başlık altında tespit edilen son bulgu da yine Bilge Kağan abidesinde yer alır. Burası da aynı şekilde güvenli bir yaşam alanı özelliği taşır.

> *"[…] Ta[tab]ı budun Tabġaç ḳaġanḳa körti.Yalabaçı edgü sabı ötügi kelmez tiyin yayın süledim. Budunuġ anda bozdum. Yılḳı[sın…] süsi tirilip kelti. Ḳadırḳan yış ḳon[…] […]ġakıŋa yiriŋerü ḳontı."* (B/DY: 39-40).

> […Tatabı milleti Çin kağanına itaat etti. Elçisi, iyi sözü, niyazı gelmiyor diye yazın ordu sevk ettim. Milleti orda bozdum. At sürüsünü … askeri toplanıp geldi. Kadırkan ormanına kon … yerine doğru, suyuna doğru kondu.] (Ergin 2011: 51).

Üstekki satırlarda görüldüğü üzere *Kadırkan Ormanı* ifadesinin geçtiği cümlede okunamayan bir yer vardır. *Kadırkan Ormanı* ifadesinden sonra "kon…" ifadesi olduğu için ve cümlenin devamında da bir yere konmaktan bahsedildiğinden söz konusu *Kadırkan Ormanı*'na konmaktan bahsedilmiş olabileceği ihtimali ortaya çıkar. Önceki satırdan (B/DY: 17) farklı olarak burada (B/DY: 39-40) millet yerine "at sürüsünden" ve toplanan "askerden" söz edilir. Dolayısıyla burası milletin yanı sıra at sürüsü ve asker için de bir yaşam alanıdır. *Kadırkan Ormanı* maddesi abidelerde halkın, milletin, askerin, hatta at sürüsünün yerleştirildiği *güvenli* bir *yaşam alanı* olarak yer aldığı tespit edilmiştir.

Songa Ormanı: Orman mekânı incelemesi altında abidelerde tespit edilen mekân unsurlarından birisi de *Songa Ormanı*'dır. Söz konusu orman için Ergin (2011: 111) farklı ve ek bir açıklamada bulunmayarak "Songa ormanı" şeklinde "yer adı" olduğu açıklar. Tekin (1988: 158) de eserinin sözlük bölümünde sözcüğü Ergin gibi yalnızca "yer adı" olarak değerlendirir. Şirin (2009: 149), ilgili çalışmasında Ergin ve Tekin'den farklı bir şey söylemeyerek söz konusu ifade ile ilgili yalnızca "Sayan dağları" şeklinde ifade etmiştir.

Bu başlık altında abidelerde *Songa Ormanı* için bulgular tespit edilmiştir. *Songa Ormanı* mekân unsuru abidelerde ifade tekrarı olarak bulunur. Mekânın metinde geçtiği satırların incelemesine geçmeden öncelikle alıntı yapılacak metinle ilgili bilgi verilmesi gerekir. Giriş bölümünde de belirtildiği gibi ifade tekrarı olarak abidelerde yer alan bulgular incelenirken Kül Tigin abidesi referans alınmıştır. Ve ifade tekrarlarının bulunduğu satırlar arasındaki ufak farklılıklar dile getirilmişti. Ancak burada yer alan ifade tekrarında Kül Tigin abidesinde yer alan bölümde Kül Tigin'in yaşı dile getirilirken Bilge Kağan abidesinde ise Bilge Kağan'ın yaşı dile getirilir. Bu fark söylendiği için söz konusu satırları ayrı ayrı ele alınmayıp yine Kül Tigin abidesindeki

ifade referans alınarak ve Bilge Kağan abidesindeki farklılıkları da dipnotta verilerek inceleme yapılacaktır.

> *"Kül Tigin [altı otuz] yaşıŋa*[10] *Ḳırḳız tapa süledimiz. Süŋüg batımı ḳarıġ söküpen Kögmen yışıġ toġa yorıp Ḳırḳız budunuġ uda basdımız. Ḳaġanın birle Soŋa yışda süŋüşdümüz*[11]*."* (K/DY: 34-35, B/DY: 26-27).

> [Kül Tigin yirmi altı yaşında iken Kırgıza doğru ordu sevk ettik. Mızrak batımı karı söküp, Kögmen ormanını aşarak yürüyüp Kırgız kavmini uykuda bastık. Kağanı ile Songa ormanında savaştık.] (Ergin 2011: 21, Ergin 2011: 45).

Üstte verilen bilgiler ışığında söz konusu satırlar incelendiğinde öncelikle Kül Tigin'in yirmi altı yaşında olduğu bilgisi okuyucuya verilir. Mızrak batımı ile dile getirilen bir zamandan bahsedilir. Bilge Kağan, Kül Tigin ve bunların himayelerindeki ordu ile birlikte bu zamanda karı söküp Kögmen Ormanı'nı aşmışlardır. Kögmen Ormanı aşılıp Kırgız kavmi uykuda basıldıktan sonra Kırgız Kağanı ile *Songa Ormanı*'nda savaşılmış ve kağan öldürülüp ili orada alınmıştır. Bu verilerden net bir şekilde *Songa Ormanı* için Kögmen Ormanı'nın büyük zahmetler sonucu aşıldıktan sonra *savaş* bir *yer* işleviyle abidelerde yer aldığı söylenebilir.

Kögmen Ormanı: Orman incelemesi içinde abidelerde tespit edilmiş ve incelemeye alınmış olan bir diğer orman mekânı *Kögmen Ormanı*'dır. Sözü edilen motiflerden referans olarak ele alınan Orhun Abideleri eserinde öncelikle *Kögmen Ormanı* için Ergin (2011: 103), "Kögmen dağı, ormanı Sayan dağı" şeklinde bir açıklama getirmiştir. Tekin (1988: 149) ise çalışmasının sözlük bölümünde bahsi edilen yer ile ilgili olarak "Sayan dağları" olduğunu belirtir. Şirin (2015: 217) çalışmasında Kögmen için "Sayan (tannu-Tuva) dağları" açıklamasını yaparken yine aynı eserinde Bazin'e atıfta bulunarak "kök 'mavi; yeşil' ve +mAn ekinden" oluştuğu söyler.

Kögmen Ormanı mekânı ilk olarak ifade tekrarı olarak bulunduğu Kül Tigin ve Bilge Kağan abidelerinde yer alır. Söz konusu mekân unsurunun bulunduğu satırlarda

[10] B/DY: 26-27'de *yiti otuz yaşıma* [yirmi yedi yaşımda]
[11] B/DY: 26-27'de *süŋüşdüm* [savaştım]

Kül Tigin ve Bilge Kağan'ın yaşları ile ilgili konuya dair bir önceki maddede açıklama yapılmştır.

> *"Kül Tigin [altı otuz] yaşıŋa*[12] *Ḳırḳız tapa süledimiz. Süŋüg batımı ḳarıġ söküpen Kögmen yışıġ toġa yorıp Ḳırḳız budunuġ uda basdımız. Ḳaġanın birle Soŋa yışda süŋüşdümüz*[13]*."* (K/DY: 34-35, B/DY: 26-27).
>
> [Kül Tigin yirmi altı yaşında iken Kırgıza doğru ordu sevk ettik. Mızrak batımı karı söküp, Kögmen ormanını aşarak yürüyüp Kırgız kavmini uykuda bastık. Kağanı ile Songa ormanında savaştık.] (Ergin 2011: 21, Ergin 2011: 45).

Üstte verilen bilgiler ışığında söz konusu satırlar incelendiğinde öncelikle Kül Tigin'in yirmi altı yaşında olduğu bilgisi okuyucuya verilir. Mızrak batımı ile dile getirilen bir zamandan bahsedilir. Bilge Kağan, Kül Tigin ve bunların himayelerindeki ordu ile birlikte bu zamanda karı söküp *Kögmen Ormanı*'nı aşmışlardır. *Kögmen Ormanı* karların mızrak batımında sökülmesiyle aşılmış ve akabinde Kırgız kavmi uykuda basılmıştır. Görülüyor ki *Kögmen Ormanı* oldukça zahmet gerektiren bir çabayla aşılabilmiştir. Bu bilgiler ışığında sözü edilen *Kögmen Ormanı* abidelerde zorlu, hatta azami boyutta güç gerektiren bir *geçit mekânı* görevini üstlenmiştir.

Kögmen Ormanı incelemesi içinde değerlendirilmeye alınan diğer bulgu ise Tonyukuk abidesinde yer alır.

> *"Ḳaġanḳa Ḳırḳız budunı içikdi, yükünti. Yanydımız Kögmen yışıġ ebirü keltimiz. Ḳırḳızda yandımız."* (T/KY-I: 4-5).
>
> [Kağana Kırgız kavmi teslim oldu, baş eğdi. Geri döndük, Kögmen ormanını dolanıp geldik. Kırgızdan döndük.] (Ergin 2011: 73).

Üstte verilen metin incelendiğinde Kırgızlarla olan savaş anlatılmaktadır. Bu savaş Songa Ormanı'nda yapılmış olan savaştır. Savaştan önceki faaliyetler ve savaş

[12] bkz. Dipnot 9
[13] bkz. Dipnot 10

anlatırken burada incelenen satırlarda ise savaş sonrası yapılan işlerden bahsedilmiştir. Savaştan galip çıkan Türk ordusu ile yöneticiler geldikleri yoldan tekrar geri dönmüşlerdir. Dönüş yolunda daha önce geçtikleri *Kögmen Ormanı*'nı dolanıp Kırgız'dan dönmüşlerdir. Bu açıdan *Kögmen Ormanı* burada da *geçit mekânı* işlevindedir.

Kögmen Ormanı'nın metinde yer aldığı satırlar dikkate alındığında Kül Tigin ve Bilge Kağan abidelerinde yer alan *Kögmen Ormanı*, gerçekleştirilen baskından sonra tekrar dile gelmezken, Tonyukuk abidesinde dönüş yolunda da buradan geçildiği belirtilir. Fakat burasının geçiş güzergâhı olarak kullanılmasında yatan asıl neden nedir, bilinmez. Acaba Kögmen Ormanı önceden aşıldığı için bilinen bir yer midir, yoksa geri dönüşte kullanılacak zorunlu tek yön müdür? Metin dokusundan bu belirsizlik doğrudan anlaşılmamaktadır. Özetlenecek olursa *Kögmen Ormanı*, motif yapısı açısından Kül Tigin ve Bilge Kağan abidelerinde stratejik bir *hücum ve saldırı merkezi* konumunda iken Tonyukuk abidesinde bununla birlikte *'eve dönüş' güzergâhıdır*.

Altın/Altun Ormanı: Orman maddesi içinde incelenmeye alınan diğer bir unsur da *Altın Ormanı* mekân ögesidir. Söz konusu orman için Thomsen (1896)'dan alıntı yapan Aydın (2004: 71), Thomsen'ın bu orman için "ormanlık, Altın dağları, Büyük Altay Dağları" ifadelerini kullandığını belirtir. Ergin (2011: 84), referans alınan kitabın sözlük kısmında "Altın Ormanı, Altın dağı, Altay Dağı" biçiminde değerlendirmede bulunur. Tekin (1988: 119), Altın Ormanı'nı "altın" ve "yış" şeklinde iki ayrı terim olarak ele almıştır. Şirin (2015) ise çalışmasında konuyla ilgili detaylı bir açıklama yaparak şunları söylemiştir:

> "*Altun yış,* Altay dağlarına eski Türkler tarafından verilen addır. Orta Asya'da Rusya, Çin, Moğolistan ve Kazakistan boyunca uzanan İrtiş ile Ob ırmaklarının kaynaklandığı dağ silsilesidir." (Şirin 2015: 278).

Görüldüğü gibi günümüzde Altay dağları olarak bilinen mekâna Türkler eskiden "Altın orman" olarak adlandırmışlardır. Sözü edilen öge için söylenmesi gereken bir husus vardır. Söz konusu mekân abidelerde Kül Tigin ve Bilge Kağan abidelerinde *Altın Ormanı* şeklinde yer alırken Tonyukuk abidesinde *Altun Ormanı* olarak yer alır. İncelemede hangi abidede nasıl bulunuyorsa o şekilde telaffuz edilmiştir. Bu madde

altında abidelerde birçok bulguya rastlanılmıştır. Bu bulgular en çok Tonyukuk abidesinde yer alırken Kül Tigin ve Bilge Kağan abidelerinde yalnızca tek bir yerde ifade tekrarı olarak yer almıştır. Burada dikkati çeken durumun önceki orman motiflerinden farklı olarak *Altın/Altun Ormanı* motifinin ağırlıklı olarak Tonyukuk abidesinde geçmesidir.

Söz konusu mekânın incelemesinde ilk değerlendirilmeye alınan bulgu abidelerde ifade tekrarı olarak yer alan ögedir.

> *"Ḳırḳız ḳağanın ölürtümüz, ilin altımız. Ol yılḳa Tü[rgiş tapa Altun yışığ] toġa İrtiş ögüzüg keçe yorıdımız."* (K/DY: 36-37, B/DY: 27).
>
> [Kırgız kağanını öldürdük, ilini aldık. O yılda Türgişe doğru Altın ormanını aşarak, İrtiş nehrini geçerek yürüdük.] (Ergin 2011: 23, 45).

Bir önceki maddede incelenen ve Kırgızlar ile Songa Ormanı'nda yapılmış olan savaştan sonra Kül Tigin ve Bilge Kağan abidelerinde dönüş yolculuğundan bahsedilmemişti. Bu durum Tonyukuk abidesinde dile getirilmişti. Kül Tigin ve Bilge Kağan abidelerinde söz konusu Kırgızlarla yapılmış olan savaşta Kırgız kağanı öldürüldükten sonra ordunun Türgiş'e doğru yürüdüğü bilgisi üstte yer alan metinde verilmiştir. O yılda Türgiş'e doğru *Altın Ormanı*'nın aşılarak ve İrtiş Nehri'nin geçilerek yüründüğü bilgisi yer alır. Bu bilgiler bir bütün olarak düşünüldüğünde bahsi geçen mekân unsuru işlevsel olarak aşılan bir *geçit merkezi*dir

Altun Ormanı bağlamında ele alınan diğer bir bulgu Tonyukuk abidesinde yer alır. Burada Türk kağanına karşı birleşme içinde olana kağanlar ve onların planlarından bahsedilir.

> *"Tabġaç ḳağan yağımız erti. On Oḳ ḳağanı yağımız erti. Art[uḳı Ḳırḳız] küç[lüg ḳağan yağımız] boldı. Ol üç ḳağan ögleşip Altun Yış üze ḳabışalım timiş. Ança öglemiş: Öŋre Türk ḳağanġaru sülelim timiş."* (T/DY-I: 2-3).

> [Çin kağanı düşmanımız idi. On Ok kağanı düşmanımız idi. Fazla olarak Kırgızın kuvvetli kağanı düşmanımız oldu. O üç kağan akıl akıla verip Altun ormanı üstünde buluşalım demiş. Şöyle akıl akıla vermişler: Doğuda Türk kağanına karşı ordu sevk edelim.] (Ergin 2011: 71).

Üstte de belirtildiği gibi Türk kağanına karşı Çin, On Ok ve Kırgız kağanları birleşme düşüncesi içinde olduğu anlaşılır. Bu üç kağan *Altun Ormanı* üstünde buluşalım demiş ve ardından da doğuda bulunan Türk kağanına karşı ordu sevk edelim diye konuşmuşlardır. Buradaki bilgilerden anlaşılacağı üzere Türk kağanına karşı yapılan bu itilafın yapıldığı yer *Altun Ormanı*'dır. Söz konusu mekân abidelerde *siyasi* nitelikte bir *buluşma merkezi* olarak yer alır.

Yukarıda ifade edilen buluşmadan sonra bu üç kağan birleşmiş ve savaşmak için Türk ordusunun bulunduğu yere doğru hareket etmişlerdir.

> *"Ol sabıġ eşidip ḳaġanım ben ebgerü tüşeyin tidi. Ḳatun yoḳ bolmış erti. Anı yoğlatayın tidi. Sü barıŋ tidi, Altun yışda oluruŋ tidi."* (T/KY-I: 6-8).
> [O sözü işitip kağanım, ben eve ineyim dedi. Hatun yok olmuştu. Ona yas töreni yaptırayım dedi. Ordu, gidin dedi. Altun ormanında oturun dedi.] (Ergin 2011: 75).

Verilen metin incelendiğinde yukarıda da dile getirildiği gibi üç kağanın birleşip Türk ordusunun bulunduğu yere doğru hareket ettiği bilgisi kağana bildirilmiştir. Bu sözü işittikten sonra Kağan, Hatun'u öldüğü için eve gideceğini Bilge Tonyukuk'a söyler. Ve Kağan, Bilge Tonyukuk'un orduyu *Altun Ormanı*'nda oturtması talimatını verir. Bu bilgiler doğrultusunda *Altun Ormanı* için kağanı başında olmayan ordunun güvenli bir şekilde oturacağı bir yer olduğu anlaşılır. Ve burası işlevsel olarak "yas" töreninin yapıldığı, dolayısıyla ikamet edilen, 'yerleşilen' güvenli bir *yaşam merkezi* konumundadır.

Tonyukuk abidesinde yer alan *Altun Ormanı* mekânı incelemelerinden birisi de aşağıda yer alır. Sözü edilen satırlarda Bilge Tonyukuk'un oturttuğu orduyu yürüttüğü konu edinmiştir.

"Altun yışıġ yolsuzun aşdımız. İrtiş ögüzüg keçigsizin keçdimiz. Tün ḳatdımız. Bolçuḳa taŋ öntürü tegdimiz." (T/KY-I: 11).

[Altun Ormanını yol almaksızın aştık. İrtiş Nehrini geçit olmaksızın geçtik. Geceyi gündüze kattık. Bolçuya safak sökerken ulaştık.] (Ergin 2011: 75).

Verilen metin incelendiğinde Bolçu'ya ulaşmak için birtakım yerlerden gelindiği ifade edilir. Bu yerler *Altun Ormanı* ve İrtiş Nehri'dir. Söz konusu mekân unsurları Bolçu'ya ulaşmak için geçilmesi zaruri yerler olduğu metnin bağlamında görülür. Bu doğrultuda Bolçu'ya ulaşmak adına önce *Altun Ormanı* "yol almaksızın" aşılmış ardından da İrtiş Nehri "geçit olmaksızın" yani tüm zorluklara rağmen geçilmiştir. Görülüyor ki gerek *Altun Ormanı* gerekse İrtiş Nehri (bkz. 3.1.2) oldukça zor geçilen yerler konumundadır. Bu durumda *Altun Ormanı* işlevsel olarak *engel* teşkil eden *zorlu* bir *geçit mekânı* görevindedir.

"Ben anca tir men, ben Bilge Tonyuḳuḳ: Altun yışıġ aşa keltimiz. İrtiş ögüzüg keçe keltimiz." (T/BY-II: 2-3).

[Ben şöyle derim, ben Bilge Tonyukuk: Altun ormanını aşarak geldik. İrtiş Nehrini geçerek geldik.] (Ergin 2011: 77).

Tonyukuk abidesinde tespit edilen diğer bir *Altun Ormanı* unsurunun geçtiği satırlar yukarıda verilmiştir. Verilen bu metne göre Bilge Tonyukuk'un ifade ettiği üzere hedef olarak belirledikleri ve oraya gitmek için çıktıkları yolda önceki örnekte de olduğu gibi *Altun Ormanı* ve İrtiş Nehri geçilmiştir. *Altun Ormanı*'nın Kül Tigin abidesinin yanı sıra Tonyukuk abidesinin hem kuzey hem batı yüzünde birkaç kez vurgulanması, söz konusu mekânın oldukça stratejik bir konuma sahip olduğu ve aşılması konusunda da türlü zorluklarının bulunduğunu gösterir. Burası da aynı şekilde aşılan bir geçit olarak yorumlanabilir.

Altın/Altun Ormanı abildelerde oldukça stratejik ve merkezi bir konuma sahip birden fazla işleviyle dikkat çeker. Bahsi geçen orman bir taraftan asker ve ordu için engel teşkil eden, dolayısıyla güç aşılan bir *geçit merkezi* ve siyasi nitelikte bir *buluşma*

merkezi olma özelliğini taşırken, diğer taraftan kültürel ve sosyal değerler açısından yas töreninin gerçekleştirilebileceği bir *yerleşim ve yaşam merkezi* konumundadır.

Orman: İncelenen son öge salt *orman* olarak adlandırılan ögedir. Söz konusu öge hiçbir ön ad almadan yalnızca coğrafi terim olarak abidelerde bulunur. Bahsi edilen öge abidelerde yalnızca bir yerde bulunur. O yer de Tonyukuk abidesinin birinci taşındaki batı yüzünde bulunur.

> *"Türk budun ölti, alḳındı, yoḳ boldı. Türk Sir budun yirinte bod ḳalmadı.Ida taşda ḳalmışı ḳubranıp yiti yüz boldı."* (T/BY-I: 3-4).
>
> [Türk milleti öldü, mahvoldu, yok oldu. Türk Sir milletinin yerinde boy kalmadı. Ormanda taşta kalmış olanı toplanıp yedi yüz oldu.] (Ergin 2011: 65).

Değerlendirilmeye alınan metinde Türk milletinin ölüp yok olduğundan Türk Sir milletinin yerinde hiçbir boyun kalmadığından bahsedilir. Ormanda ve taşta (dağda) kalanların toplanıp yalnızca yedi yüz kadar oldukları bilgisi anlatıcı tarafından okuyucuya verilir. Burada geçen "orman" ve "taş" ifadeleri muhtemelen yok olmaktan kaçanların saklandıkları yer olduğu düşünülebilir. Bu açıdan incelendiğinde yok olmaktan kaçanların saklanmak için seçtikleri yer olan orman ve taş burada işlevsel olarak bir bakıma güvenilir bir *sığınma merkezi* göreviyle abidelerde bulunduğu görülür.

Orman Maddesi Sonucu: Yer mekânı başlığı altında yer alan *orman mekânı* incelemesi sonucunda yedi türde orman mekânı tespit edilmiştir. Tespit edilen mekânlar en çok Kül Tigin ve Bilge Kağan abidelerinde yer alırken, bunlar aynı zamanda ifade tekrarlarıdır. Tespit edilen diğer orman mekânları ise Tonyukuk abidesinde bulunur. Bu mekânların abidelerde farklı işlevler üstlendiği ortaya konmuştur. Öncellikle Türk kültür tarihinde orman alanları ata ruhunun barındığı kutsal merkezler olarak kabul görmüş, halkın ve devlet adamlarının önem verdiği seçili mekânlar arasında yer almıştır. Orman mekânlarının abidelerde çok yönlü işlevleri şöyle özetlenebilir:

Dini mistik anlamda ormanlık alanlar bir taraftan kutsal vatan toprağı ve kutsal bir mekân (*Ötüken*); yas töreninin yapıldığı kültürel, sosyal bir yerleşim yeri, yaşam merkezi (*Altın Ormanı*) olarak ifade edilir. Diğer taraftan aynı mekân türü için abidelerde milletin bir vakit terk ettiği yer, 'terki diyar' (*Ötüken*); ölüm getiren güvensiz bir mekân (*Çogay Ormanı*) olarak da dile gelir.

Siyasi-sosyal anlamda bahsi geçen mekân unsuru güvenilir bir sığınma merkezi (*Orman*); güvenli bir barınma merkezi (*Ötüken*); halkın, milletin, askerin, at sürüsünün yerleştirildiği güvenli bir yaşam alanı (*Kadırkan Ormanı*); sıkıntısız bir il, ideal mekân (*Ötüken*); güvenli bir ticari ve siyasi merkez (*Ötüken*) ve hatta asker için 'eve dönüş' güzergâhıdır (*Kögmen Ormanı*).

Siyasi-askeri ilişkiler açısından ormanlık alanlar stratejik bir hücum ve saldırı merkezi (*Kögmen Ormanı*; *Altın Ormanı*); siyasi nitelikte bir buluşma merkezi (*Altın/Altun Ormanı*); savaş mekânı (*Songa Ormanı*); asker ve ordu için engel teşkil eden, güç aşılan bir geçit merkezi (*Altın Ormanı*) konumdadır.

Görülüyor ki 'ormanlar' abidelerde en çok işleve sahip olan coğrafi mekânlar arasında yer alır.

3.2.3. Ova

Mekân incelemesi içindeki yer maddesi başlığı altında incelenen unsurlardan birisi de *ova* mekânı motifidir. Genelde dağ mekânı ile birlikte hatta dağ mekânı içinde zikredilen ova motifi için çok fazla araştırma yapılmamıştır. Bu sebeplerden dolayı ova kavramı ve ova motifi ile ilgili edindiğimiz bilgiler kısıtlı kalır. Söz konusu kavram ve motifle ilgili tespit edilen bilgiler incelendiğinde Eski Türkçe yazımı "yazı" olan sözcük için Ergin (2011: 122), "ova, düzlük, düz" biçiminde açıklar. Tekin (1988: 184) ise aynı kelime için "ova, step" ifadelerini kullanır. Görüldüğü gibi söz konusu kavram ve motif ile ilgili bilgiler sınırlıdır.

Abidelerde ova motifi adı altında üç adet ova unsuru tespit edilmiştir. Bunlar sırasıyla *Şantung Ovası, Tögültün Ovası, Yarış Ovası*'dır. Söz konusu olan bu üç ova motifinin üçünün de niteliklerine, konumuna veya özel durumlarına göre bir isim alması dikkat çekicidir. İsimlerin anlamına geçmeden önce söz konusu "ova" maddelerinin incelenmesi faydalı olur.

Şantung Ovası: Ova motifi bağlamında incelenen ilk unsur *Şantung Ovası*'dır. Bu kelimeyi Ergin (2011: 112) "Şantung ovası, Şantung ili" olarak değerlendirmiştir. Sözü edilen ifadeyi Ergin gibi okuyan Tekin (1988: 76), kelimenin "Çince şan-tung" kelimesinden geldiğini belirterek günümüzdeki yerini "Pekin'in ve Hwang-Ho ırmağının güneyindeki ova" olarak tarif eder. Ercilasun (2006: 119) ise "Şantung ovası Pekin'in epeyi güneyinde, Sarıırmak'ın denize döküldüğü yerde" olduğunu belirtir. Yine Ercilasun (2006: 119) Giraud (1999: 250)'a atıfta bulunarak onun görüşünü dile getirir. Giraud, Şantung Ovasının yerini "Pekin'in hemen dışındaki Hopei kasabasında olsa bile Pekin ile okyanus arasındaki ovalık bölge" olarak tarif eder. Şirin (2009: 153) de söz edilen yerle ilgili olarak önce "T'ai-hang-shan dağlarının doğusunda bulunan toprakların genel adı" olduğunu söyler. Ancak başka bir çalışmasında ise Şirin (2015: 73), Şantung için "Çin'in kuzeydoğusunda bir bölgenin adı olmakla birlikte kesin konumu" ile alakalı tartışmalı bir durumun olduğunu söyler.

Söz konusu motif yalnızca Kül Tigin ve Bilge Kağan abidelerinde bulunurlar. Bulundukları bu abidelerde geçen satırlarda giriş bölümünde de söylenen ifade tekrarları mevcuttur.

> *"İlgerü Şantuŋ yazı̱ḳa tegi süledim, taluy̱ḳa kiçig tegmedim."* (K/GY: 3, B/KY: 2).
>
> [Doğuda Şantung Ovasına kadar ordu sevk ettim, denize ulaşmama az kaldı.] (Ergin 2011: 3, 57).

Şantung Ovası bağlamında metinde yer alan bu satırlar incelendiğinde daha önce de belirtildiği gibi Türk Bilge Kağanı yönetime geçince dört bir tarafa ordu sevk etmiştir. Bu sevk edilen yönlerden biri de doğudur. Metne bakıldığında Kağan'ın

doğuda asker sevk ettiği noktanın *Şantung Ovası* olduğu anlaşılır. *Şantung Ovası*'na asker sevk ettikten sonra Kağan, hedef noktası olan denize ulaşmasına az kaldığı bilgisini okuyucuyla paylaşır. Buradan hareketle *Şantung Ovası* unsurunun metinde işlevsel olarak doğuda denize yakın bir *sevk mekânı* olarak bulunduğu net bir şekilde görülür.

Şantung Ovası içinde ele alınan diğer bir motif unsuru da üstteki paragrafta da olduğu gibi ifade tekrarı olarak Kül Tigin ve Bilge Kağan abidelerinde yer alır.

> *"Eçim ḳaġan birle ilgerü Yaşıl Ögüz Şantuŋ yazıḳa tegi süledimiz."* (K/DY: 17, B/DY:15).
>
> [Amcam Kağan ile doğuda Yeşil Nehir, Şantung ovasına kadar ordu sevk ettik] (Ergin 2011: 15, 39).

Kültigin Abidesinde geçen bilgiye göre Şantung Ovası bu kez doğuda bulunan "*Yeşil Nehir"* ile birlikte anılır. Burada da yine bir asker sevkiyatı söz konusudur. Verilen metnin abidelerde yer aldığı satırlar bir bütün olarak incelendiğinde üstte verilen metnin öncesinde Kül Tigin ve Bilge Kağan'ın amcalarının yönetime geçtiğini bilgisine ulaşılır. Bu durum üzerine de Kül Tigin ve Bilge Kağan'ın amcalarının doğuya ve batıya toplamda yirmi beş defa ordu sevk ettiği bilgisine ulaşılır. Üstte verilen metinde ise doğuya yapılmış olan asker sevkiyatlarından birisinin de Şantung Ovasına yapıldığı bilgisi yer alır. Bahsi edilen motif verilen satırlar incelendiğinde metinde işlevsel olarak doğuda *Yeşil Nehre* yakın bir *sevk mekânı* olarak bulunduğu anlaşılır. Görülüyor ki *Şantung Ovası* abidelerede doğusunda bulunan "Yeşil Nehir" ile yakınında olan "deniz" arasında bir merkez olarak tarif ediliyor.

Şantung Ovası bağlamında ilk incelenen satırlarda Bilge Kağan'ın, ikinci incelenen satırlarda ise Amca Kağan'ın yönetime geçmesi sonrası yapılan asker sevkiyatlar mevcuttur. Bu sevkiyatlar içerisinde doğuya yapılanlar arasında daima Şantung Ovası yer alır. Şantung Ovası abidelerde net bir şekilde doğusunda bulunan "Yeşil Nehir" ile yakınında olan "deniz" arasında bir *sevk mekânı* olarak yer aldığı inceleme sonucunda görülmüştür.

Tögültün Ovası: Ova mekânları adı altında incelenen diğer bir unsur ise *Tögültün Ovası'*dır. Motifle ilgili olarak Tekin (1988: 173), Ergin (2011:116) gibi kelimeyi "Tögültün" biçiminde okumuş ve "yer adı" olduğunu ifade etmiştir. Aynı eserinde Tekin (1988: 65), Thomsen'ın ve Malov'un görüşlerine yer verir. Thomsen'ın "bu kelimeyi tüg(ü)lt(i)n, tüg(ü)ltün" şeklinde okuduğunu ve "Çağ. vb. *tügül* 'değil' ile" birleştirdiğini dile getirmiştir. Malov'un ise " kelimeyi iki kısma ayırmış, birinci parçayı *tügül* 'değil', ikinci parçayı da *Tün* şeklinde yer (ova) adı" saydığını söyler. Şirin (2015: 106), sözü edilen yeri "Tögültün ovası" okuyarak günümüzdeki yerinin "Yin-shan (Çogay Yış) dağlarında ovalık bir bölge" olarak tarif eder. Görüldüğü gibi yerli ve yabancı birçok araştırmacı bu konuya değinmiştir. Bu araştırmacılar arasında okuma farklılıkları olmasının yanı sıra günümüzdeki yeri bilindiği anlaşılmıştır.

Bahsi edilen ova maddesi abidelerde sadece bir yerde bulunur. Ve bulunduğu bu yerde de ifade tekrarı şeklindedir. Burada dikkati çeken nokta, *Tögültün Ovası* ifadesinin Tonyukuk abidesinde geçmemesidir.

> *"Biriye Çoġay yış Tögültün yazı ḳonayın tiser Türk budun ölsikig."* (K/GY: 6-7, B/KY: 5).
>
> [Güneyde Çogay Ormanına, Tögültün Ovasına konayım dersen, Türk milletin öleceksin!] (Ergin 2011: 5, 59).

Bir önceki ova maddesinden farklı olarak Tögültün Ovası doğrudan ölüm gerçeği ile birlikte verilir. Yukarıdaki satırların verildiği metnin genel muhtevası düşünüldüğünde Kağan'ın Çin ile olan ilişkilere dikkat çektiği görülür. Çin ile pek fazla ilişkide bulunulmaması istenir. Bulunulacaksa da yakınına gelmeden uzaktan ticari ilişkilerden bulunulması istenir. Bu sözlerin tutulmaması sonucunda ise – satırlarda belirtildiği gibi – bu durumun ölümle sonuçlanacağını Bilge Kağan uyararak dile getirir. Bu ifadelerin yanı sıra üstteki satırların incelenmesinden de anlaşılacağı üzere burası tehlike barındıran ve ölüm getiren güvensiz bir yerdir. Ayrıca *Tögültün Ovası*'nın, Çogay Ormanı ile birlikte anılması dikkati çeken bir diğer husustur. Nedeni ise her iki mekânın (*Çogay Ormanı* ve *Tögültün Ovası*) ölüm getiren bir yer olarak anılması ve güneyde konumlanmasıdır.

Yarış Ovası: Ova motifi adı altında incelenen son unsur *Yarış Ovası'*dır. Bu motifle ilgili olarak Ergin (2011: 121), "yer adı" olduğunu söylediği motifi "Yarış ovası" olarak okumuştur. Şirin (2009: 151), çalışmasında sözü edilen yerin günümüzdeki konumunu "Tarbagatay ve Tanrı Dağları arasındaki Cungarya ovası" şeklinde tarif eder.

Bahsi edilen unsur diğer tespit edilen ve incelenen ova unsurlarının aksine yalnızca Tonyukuk abidesinde yer alırken Kül Tigin ve Bilge Kağan abidelerinde bulunmaz.

> *"Üç körüg kişi kelti. Sabı bir: Kağan sü taşıḳdı, On Oḳ süsi ḳalısız taşıḳdı tir. Yarış yazıda tirilelim timiş."* (T/KY-I: 9).
>
> [Üç casus geldi. Sözü bir: Kağan ordu çıkardı, On Ok ordusu eksiksiz dışarı çıktı der Yarış ovasında toplanalım demiş] (Ergin 2011: 75).

Tonyukuk abidesinde geçen yukarıdaki ifadeye göre düşman ülkelerinden geldiği anlaşılan üç ayrı casustan ve bunların getirdikleri haberin tek bir söz olmasından bahsedilir. Casusların getirdiği habere göre On Ok ordusu eksiksiz bir şekilde dışarı çıkmıştır ve *Yarış Ovası*'nda toplanalım diye söz etmiştir. Metnin söz konusu satırı incelendiğinde Ova motifinin metindeki işlevinin siyasi-askeri nitelikte bir *toplanma* ve *buluşma merkezi* olduğu anlaşılır.

Ova Maddesi Sonucu: Mekân başlığı altında incelenen bölümler içinde yer alan *ova* incelemesi sonucunda ismiyle anılan üç farklı ova mekânı tespit edilmiştir. Bu ovalardan *Yarış Ovası*, Tonyukuk abidesinde yer alırken *Şantung* ve *Tögültün* ovaları ise Kül Tigin ve Bilge Kağan abidelerinde ifade tekrarı olarak bulunurlar. Bu mekân motiflerinin abidelerdeki işlevleri farklı niteliktedir. Örneğin *Şantung Ovası* doğusunda bulunan "Yeşil Nehir" ile yakınında olan "deniz" arasında bir *sevk mekânı iken Tögültün Ovası* – tıpkı *Çogay Ormanı* (bkz. 3.2.1) gibi – tehlike barındıran ve ölüm getiren güvensiz bir yerdir. *Yarış Ovası ise her ikisinden farklı olarak* siyasi-askeri nitelikte bir *toplanma ve buluşma merkezi* olarak abidelerde yer alır.

3.2.4. Vadi

Yer mekânları başlığı altında incelenen mekân unsurlarından sonuncusu da *vadi* maddesidir. Söz konusu kavram ilgili tespit edilen bilgiler incelendiğinde Eski Türkçe yazımı "ḳısıl" olan sözcüğü Ergin (2011: 101), "vadi, dağ geçidi, dere, dağ bozan, çukur" biçiminde açıklar. Tekin (1988: 146) ise aynı kelime için "dağ geçidi, dar vadi" ifadelerini kullanır. Ayrıca Tekin (1988: 108) bu kelimenin Yakutça'da "*kıtıl*" biçiminde varolduğunu ve "nehir vadisi, nehir kenarı" anlamına geldiğini belirtir. Vadi mekânı başlığı altında abidelerde yalnızca *Kargan Vadisi* tespit edilmiş ve değerlendirilmeye alınmıştır.

Kargan Vadisi: Vadi mekânı içerisinde tespit edilen tek mekân unsuru olan *Kargan Vadisi* kavramını Ergin (2011: 51), "Ḳarġan ḳısılta" olarak okuyarak "Kargan vadisi" şeklinde Türkiye Türkçesi'ne aktarmıştır. Tekin (1988: 108) ise sözü edilen kelimeyi "k(a)r(a)g(a)n kıs(ı)lta" olarak okumuş ve "Karagan geçidi" olarak aktarmıştır. Tekin (1988) ayrıca söz konusu vadi ile ilgili Thomsen (1896)'ın ve Radloff (1897)'un görüşlerine yer vererek şunları dile getirir:

> "Radloff bu iki kelimeyi *kurgan* (karagin?) *kısılta* (1897: 143), Thomsen ise *k(a)r(a)g(ı)n kıs(a)l(a)ta* okumuştur (1896: 127). Radloff'un ilk kelimeyi *kurgan* okuyup 'Befestigung' (müstahkem mevki) diye çevirmesi şüphesiz ki yanlıştır. Thomsen'in ilk kelimeyi Çağ. *karag* 'yağma, çapul' kelimesinin vasıta hali sayması da (1896: 182, not 101) kabul edilemez. Bu izahların hiçbiri cümleye uygun düşmüyor. Bana göre ilk kelime özel bir yer adı, ikinci kelime de 'dağ geçidi' anlamındaki *kısıl*'ın lokatif halidir (bkz. 1968: 245, 278)." (Ergin 1998: 108).

Tekin'in ifadelerinden sözü edilen vadinin adı konusunda sabit bir okuma ve ortak bir fikir olmadığı anlaşlıyor. Bu hususta Tekin, Thomsen ve Radloff'un kelimeyi yanlış okuyarak değerlendirdiklerini ifade ederek kendisinin kavramı nasıl okuduğu ve izahını eder. Sözü edilen vadi abidelerde yalnızca Bilge Kağan abidesinde okuyucunun karşısına çıkar.

"[…] Ḳarġan ḳısılta ebin barḳın anda bozdum." (B/DY: 37)

[Kargan vadisinde evini, barkını orda bozdum.] (Ergin 2011: 51).

Kargan Vadisi, Bilge Kağan abidesinde ev ve bark bilgisiyle birlikte anılmaktadır. Her ikisi de bir konut türü olup, "ev" bu dünyayı "bark" ise ölümden sonraki ikametgâhı anlatır. Görülüyor ki Dokuz Oğuzlar iki âlemden (yaşam ve ölüm 'yurdundan') ebediyen mahrum bırakılmışlardır. Üstte verilen metin öncesinde Bilge Kağan, Dokuz Oğuzlarla yapılan mücadeleden bahseder. İncelenen metinde ise bu mücadelenin devamındaki takip anlatılır. Buna göre takibi sürdüren kağan ve ordusu *Kargan Vadisi*'nde Dokuz Oğuzları yakalamış ve evini, barkını orada bozmuştur. Görülüyor ki *Kargan Vadisi* ölüm getiren, hatta ölüm ötesi yaşama imkân vermeyen bir mekân özelliği ile abidelerde yer alır.

3.2.5. Yer Mekânı Bölümü Sonucu

Yer mekânı başlığı altında *dağ, orman, ova* ve *vadi* olmak üzere dört mekân türü incelenmiştir. "Dağ" ve "orman" mekânları "ova" ve "vadi" mekânlarına göre abidelerde daha çok zikredilmiş ve daha çok işleve sahiptirler. "Dağ" mekânları sıradan bir coğrafi bir unsur olmayıp bünyesinde çok farklı anlam ve işlevler barındıran yerlerdir. Dağlar maddi-dünyevi boyutta düzen merkezi, beşerin ve yük hayvanın yaşayabileceği "yaşanılabilir" güvenli bir ortam olduğu kadar engel teşkil eden zor bir geçit güzergâhı ve savaşılan alan özelliklerine de sahiptir. Dağlar yasın tutulduğu yerler olarak da mistik-manevi boyutta değer kazanır. "Dağ" mekânları mitik tefekkür açısından toplumsal ve gündelik yaşamda olağan ve manevi ihtiyaçların karşılandığı yer olarak kağanı/halkı/bireyi, Tanrı'ya yakınlaştıran kutsal merkezlerdir.

"Ormanlar", Türk kültür tarihinde ata ruhunun barındığı kutsal merkezler, halkın ve devlet adamlarının önem verdiği seçili mekânlardır. Dini-mistik anlamda ormanlık alanlar kutsal vatan toprağı; yas töreninin yapıldığı kültürel, sosyal bir yerleşim yeri, yaşam merkezidir. Aynı ormanlar milletin bir vakit terk ettiği yer, kimi zaman da ölüm getiren güvensiz bir mekândır. Siyasi-sosyal anlamda dağlar güvenilir bir sığınma ve barınma merkezi; halkın, milletin, askerin, at sürüsünün yerleştirildiği güvenli bir yaşam

alanı; sıkıntısız bir il, ideal mekân; güvenli bir ticari ve siyasi merkez ve hatta asker için 'eve dönüş' güzergâhıdır.

"Ovalar", manevi boyutta tehlike barındıran ve ölüm getiren güvensiz bir yer, siyasi-askeri nitelikte ise gerek askerin sevk edildiği gerekse kağan ve beylerin buluşup toplandığı merkezlerdir. "Vadiler" ise her ikisi de bir konut türü olan, "ev" (dünyalık) ve "bark" (ölüm sonrası) mekânları ile birlikte anılır.

Dağ ve orman, yeryüzü ve coğrafi koşullar düşünüldüğünde ova ve vadiye göre daha yüksekte bulunur. Aslında dağ ve ormanın yüksekte bulunduğu için ulaşımı ve kuşatılması güç merkezlerdir. Bu bakımdan buralar ova ve vadiye göre daha güvenli yerlerdir. Halk tarafından bu yerlerin yaşam merkezleri olarak tercih edilmesi de doğaldır. Ayrıca dağ ve orman manevi olarak Tanrı'ya ulaşmak için kullanılan mekân konumundadır. Abidelerde yer mekânları içerisinde en çok dile getirilen mekânlar olması bundandır. Ova ve vadi ise düz alanlar oldukları için bu bölgeler kolaylıkla hâkimiyete el verişli yerlerdir. Dolayısıyla orduların toplandığı, sevk edildiği ve hatta savaştığı yerler olması öngörülen bir durumdur. Bu yerler abidelerde toplanma, sevk ve savaş işlevleriyle kullanılmışlardır.

Yer mekânları içinde dağlar diğer mekânlardan ayrı olarak kendi içerisinde hem maddi hem de manevi işlevsel özellikleriyle yer alırlar. Dağlar geçit, toplanma, engel, savaş gibi işlevleriyle maddi özellikler gösterirken çağrı ve yas işlevleriyle de manevi işlev teşkil eder. Ancak burada belirtilmesi gereken son husus ise dağ ve vadi arasındaki ölüm-yaşam ilişkisidir. Abidelerde ölen kişinin ebedi ikametgâhı olan defnedildiği yer, yani "barkı" vadi ile birlikte anılırken, ölenin arkasından tutulan yas dağ merkezlerinde dile getirilir. Burada da mitik tefekkür açısından gök ve yer/toprak ilişkisinin zıttlığı yani ölüm ve ölüler kültü açısından düalist yapısı ortaya çıkmaktadır.

3.3. Yerleşke Mekânları

Bilimsel çalışmalarda yerleşkeler farklı açılardan ele alınmıştır. Ağırlıklı mekân başlığı altında ele alınan bu konu yerleşim birimlerin coğrafi olarak büyüklük küçüklük oranlarına göre sınıflandırıldığı gibi edebiyatta, kültürde ve tarihteki konumu dikkate alınmıştır. Örneğin DLT'deki mekânlara çalışan Gömeç (2008), yerleşkeler konusunda yaptığı incelemede ülke, şehir, kasaba, köy ve diğerleri şeklinde bir inceleme yoluna gitmiştir.

Bu çalışmada değerlendirilmeye alınan *yerleşke mekânları* başlığı altında incelenen mekânlar özelliklerine göre üç ayrı alt başlık olarak maddelere ayrılmıştır. Bu maddelerden ilki abidelerde kavim ve o kavimlerin yaşadıkları yer olmaları ve ayrıca devlete eşdeğer bir durumda olmaları sebebiyle "ülke" başlığı ile değerlendirilecektir. İkinci madde ise ülke kadar büyük olmayıp nispeten ülkeden küçük olan ayrıca daha çok şehir formuna sahip mekânlar için "şehir" adı ile isimlendirilecektir. Hem ülke hem de şehir maddeleri içinde yer almayan ancak yerleşke mekânları içinde bulunan yerler de "diğer mekânlar" olarak ayrı bir başlık altında incelenecektir.

Abidelerde yerleşke mekânları olarak değerlendirilen birçok mekân unsuruna ve bu unsurların birçok işlevine rastlanılmıştır. Bu motif içerisinde dikkati çeken söz konusu unsurların dağılımıdır. Bu unsurların bazıları önüne sıfatlar alarak bazıları günümüzde var olan isimleriyle ve bazıları ise Göktürk döneminde kullanılmış ancak şimdilerde unutulmuş isimleriyle metinlerde yer alır. Bahsi geçen mekân isimlerinin metinlerde farklı işlevler ile kullanıldığı görülür. Bu işlevler aşağıda anlatıcının metinde verdiği sırayla incelenmiştir.

3.3.1. Ülke

Yerleşke mekânları içinde ele alınan ilk madde *ülke*dir. Türkçe Sözlük (2011)'te ülke kavramı "bir devletin egemenliği altında bulunan toprakların tümü, diyar, memleket." olarak açıklanmıştır. Bu açıklamadan hareketle bu madde belirlenirken mekânların hem kavim hem de ilgili kavmin yaşadığı yer olması ve devlet formuna

yakın olması dikkate alınmıştır. Söz konusu ülke tasnifi içerisinde yer alan birimler *Tibet, Yir Bayırku, Kırgız, Oğuz, Kıtay Tatabı, Kıtay, Tatabı, Çin, Altı Çup Soğdak, Türgiş, Tangut, Karluk* ve *Türk Sir Milletinin Yeri*'dir. Bahsi geçen birimler her bir kavmin yaşadığı yer mekânları göstermektedir. Söz konusu bu mekânlar çalışmanın temel amacı doğrultusunda ve referans kitapta verilen sırayla inceleneceklerdir.

Bu bölümde yerleşke mekânlarıı bağlamında abidelerde tespit edilen ülke mekân adları üzerinde durularak Türk mitik tefekkürü açısından bir değerlendirme yapılmıştır. Bahsi geçen isim örnekleri Tablo 3'te verilmiştir.

Tablo 3.3: Yerleşke Mekânlar 1

Yerleşke Mekânlar 1: Ülke		
Mekân	**Abidelerdeki Yeri**	**İşlev**
Tibet	K/GY, B/KY	hedef mekânı
Yir Bayırku	K/GY, B/KY	sevk mekânı
Kırgız	K/DY, B/DY, T/DY-I, T/KY-I	sevk mekânı, savaş mekânı
Oğuz	K/DY, K/KY, B/DY, T/GY-I	hedef mekânı, sevk mekânı, haber mekânı, düşman mekânı, güvensiz mekân
Kıtay Tatabı	K/DY, B/DY	sevk mekânı, savaş mekânı
Kıtay	B/GY, T/GY-I	sevk mekânı, anlaşma mekânı, düşman mekânı, güvensiz mekân
Tatabı	B/GY	sevk mekânı
Çin	K/GY, K/DY, B/DY, B/KY, T/BY-I, T/GY-I	güvensiz mekân, hile mekânı, hedef mekânı, sevk mekânı, savaş mekânı, tutsak mekânı, anlaşma mekânı, düşman mekânı
Altı Çub Soğdak	K/DY, B/DY	Sevk mekânı
Türgiş	K/DY, B/DY	hedef mekânı
Tangut	B/DY	sevk mekânı
Karluk	B/DY	sevk mekânı
Türk Sir Milletinin Yeri	T/BY-I, T/KY-II	ceza mekânı, güvenli mekân

Tibet: Mevcut başlık altında incelenen ilk unsur *Tibet*'tir. Kaşgarlı'dan aktaran Gömeç (2008: 7), Tibet için "esas ana yurtları Çin'deki Wei Irmağı kaynakları civarıdır." açıklamasını yapar. Abidelerde ifade tekrarı olarak yer alan ve "Tübüt" olarak okunan bu yer Tibet halkının yaşadığı yerdir.

> *"Birigerü Toḳuz Ersinke tegi süledim, Tüpütke kiçig tegmedim."* (K/GY: 3, B/KY: 2).
>
> [Güneyde Dokuz Ersin'e kadar ordu sevk ettim, Tibet'e ulaşmama az kaldı.] (Ergin 2011: 3, 57).

Üstte verilen metnin öncesindeki genel muhtevasında kağanın genel bir yayılma politikası seyrettiği görülür. Bu politika nedeniyle kuzey, güney, doğu ve batıya ordu sevk edilir. Bu politika gereği güneyde bulunan hedefi *Tibet*'tir. Metinden geçen ifadeden de anlaşılıyor ki kağan, güneyde bir yer olan *Tibet*'e ulaşmak adına sefer düzenler. Bu bağlamda bahsi geçen mekân metinden hareketle ulaşılmak istenilen ve ulaşılmaya az bir süre kalan yer yani *hedef mekânı* konumundadır.

Yir Bayırku: İncelenen siyasi mekânlardan bir diğeri de *Yir Bayırku* ögesidir. Bu mekân unsurunu hem Ergin (2011: 88) hem de Tekin (1988: 124) "Yir Bayırku" olarak okumuşlardır. Ercilasun (2006: 119), Grousset (1980: 118)'den alıntı yaparak burasının "Ülkenin kuzeydoğu sınırı" olduğunu ve "Bayırkuların yeri muhtemelen Kerulen ırmağının yukarı" bölgesi olarak tarif eder. Şirin (2015: 83), bu konuda Golden (2002) ve Togan (2006)'dan alıntılayarak şunları dile getirir:

> "Golden 2002'de Bayırkuların Tölis kavmine mensup ve Tola ırmağının kuzeyinde yurt tutmuş bir Türk boyu olduğu belirtilir. İ. Togan 2006'da Bayırkuların Dokuz Oğuz konfederasyonundan olup toprak ve ovaların çok geniş olduğu, buralarda değerli atlar yetiştirdikleri, yaşantılarını genellikle avcılıkla sürdürdükleri, bir kısmının demircilik ve tarımla uğraştıkları, yay kullanmada çok usta oldukları kaydedilir." (Şirin 2015: 85).

Şirin'in ifadelerinden anlaşılıyor ki Golden konuyla ilgili olarak Bayırkuların Tölis kavminden olduğu ve Tola ırmağının kuzeyinde yurt tutan Tük boyu olduğunu belirtir. Togan ise Bayırkuların Dokuz Oğuzlardan olduğunu söyleyip yaşantılarına dair bilgiler vermiştir. Bu mekân unsuru adı altında tespit edilmiş ve ele alınan bir bulgu vardır. Söz konusu bulgu abidelerde ifade tekrarı olarak bulunur.

"Yırıġaru Yir Bayırḳu yiriŋe tegi süledim." (K/GY: 4, B/KY: 3).

[Kuzeyde Yir Bayırku yerine kadar ordu sevk ettim.] (Ergin 2011: 5, 57).

Yir Bayırku ögesinin yer aldığı satırların öncesi incelendiğinde bir önceki maddede belirtilen kağanın yayılma politikası söz konusudur. *Yir Bayırku* ifadesinin metinde geçtiği satırlar incelendiğinde *Yir Bayırku*'nun bu politikanın kuzey ayağında

bulunan bir yer olduğu anlaşılır. Bu doğrultuda kağan tarafından buraya ordu sevk edildiği bilgisine ulaşılır. Metindeki işlevsel yönü düşünüldüğünde burası ordunun sevk edildiği kuzeyde bir mekân konumunadır. Dolayısıyla bu bölge salt asker ve ordu ile ilişkilendirilen bir bölgedir.

Kırgız: Yerleşke mekânlarından biri de *Kırgız* ögesidir. Burası abidelerde geçen Kırgızların yaşadığı yerdir. Bu öge bağlamından Ergin (2011: 14) ve Tekin (1988: 146) bu kavramı "*Ḳırḳız yiri*" diye okumuşlardır. Şirin (2015) Kırgız sözcüğünün etimolojisine dair bilgiler için Ligeti (1925)'nin ve Pulleyblank (1990)'ın çalışmasından yararlanarak şunları söyler:

> "Ligeti'nin 1925'te yayımladığı çalışmasında Kırgız adı *kır* ve *gez-* fiiliyle ilişkilendirilir. Pulleyblank ise 1990'da *kırk* sayı adının arkaik çoğul eki –z ile *kırkız* biçimini aldığını yazmıştır. Yaygın bir halk etimolojisine göre de Kırgız adı 'kırk kız' tamlamasından ortaya çıkmıştır. Bu teorilerin hiçbiri henüz tespit edilememiştir." (Şirin 2015: 164)

Üstte verilen bilgiler dışında konuya dair Şirin (2015), kendi fikirlerinin yanı sıra Togan (2006) ve Taşağıl (2013) gibi bilim insanlarından alıntılayarak şunları ifade eder:

> "II. Türk Kağanlığı döneminde Kögmen dağlarının kuzeyine yerleşen bugünkü Hakasların (Yenisey Kırgızlarının) atası olan Türk boyu. İ. Togan 2006'da, Kırgızların yerini Tonyukuk yazıtına göre Kögmen olarak belirleyen ve Kırgızların boğadan türemiş olduklarına dair bir efsaneden söz eden bilim adamının Boodberg olduğunu söyler. Taşağıl'ın belirlemesine göre Çin kaynaklarında KE-K'un (MÖ 202), Chien-k'un (MÖ 46), Chie-ku (648) vd. biçimlerde geçen bu Türk boyu, kağanlık yazıtlarında her zaman devlete başkaldıran ve savaşa sebebiyet veren bir boy olarak zikredilir."

Görülüyor ki Şirin, Kırgızların kim olduğuna dair bilgi vermiştir. Buna göre Kırgız halkı Hakasların atası olan bir Türk boyudur. Yazar ayrıca Togan'ın sözlerine yer vererek Kırgızların yeri ve türemesi hakkında da bilgiler sunar. Son olarak da Taşağıl'ın çalışmasından alıntı yapan Şirin, Kırgızların Çin kaynaklarına göre nasıl bir

boy olduğu bilgisini verir. Buna göre Kırgızlar isyankâr ve savaş çıkartan bir boy konumunda değerlendirilir.

Araştırmacıların verdiği bu bilgilerden hareketle abidelerde tespit edilmiş dört Kırgız motifi vardır. Bu motiflerden biri abidelerde ifade tekrarı olarak bulunur. Diğerleri Bilge Kağan ve Tonyukuk abidesinde yer alır. Sözü edilen motifin incelemesi aşağıda yapılacaktır.

> *"Kögmen aşa Ḳırḳız yiriŋe tegi süledimiz. Ḳamaġı biş otuz süledimiz, üç yigirmi sünüşdümüz."* (K/DY: 17/18, B/DY: 15).
>
> [Kögmeni aşarak Kırgız Ülkesine kadar ordu sevk ettik. Yekûn olarak yirmi beş defa ordu sevk ettik, on üç defa savaştık.] (Ergin 2011: 15, 39).

Yukarıda ele alınan metin incelendiğinde Bilge Kağan ve Amcası Kağan'ın toplamda yaptıkları yirmi beş ordu sevkinden ve on üç defa savaş yaptıklarından bahsedilir. Yapılan bu savaş ve ordu sevkiyatlarından birini de *Kırgız Ülkesi*'ne yaptıkları anlaşılır. Sözü edilen motif abidelerde *sevk mekânı* olarak bulunur. Burası askeri anlamda kullanılan bir bölgedir.

> "Yiti o[tuz yaşım]a Ḳırḳız tapa süledim. Sünüg batımı ḳarıġ söküpen Kögmen yışıġ toġa yo[rıp] Ḳırḳız budunuġ uda basdım. Ḳaġanın birle Soŋa yışda sünüşdüm. Ḳaġanın ölürtüm, ilin anda altım." (B/DY: 26-27).
>
> [Yirmi yedi yaşımda Kırgız'a doğru ordu sevk ettim. Mızrak batımı karı söküp, Kögmen ormanını aşarak yürüyüp Kırgız kavmini uykuda bastım. Kağanı ile Songa ormanında savaştım. Kağanını öldürdüm, ilini orda aldım.] (Ergin 2011: 45).

Abidelerde belirtildiği üzere Bilge Kağan belli yaşlarda birtakım mücadeleler yapmıştır. Bu mücadelelerden birini de yirmi yedi yaşında *Kırgız* ile yapmıştır. Bilge Kağan, söz konusu mekâna ordu sevk etmiştir. Kögmen Ormanı'nı türlü zahmetlerle aşarak yürüyüp Kırgız kavmini uykuda basmıştır. Ayrıca Kırgız kağanı ile Songa Ormanı'nda savaşmış ve kağanını öldürüp ili orada almıştır. Bu veriler bir bütün halinde incelendiğinde *Kırgız* diyarının önce ordu sevk edilmesinden dolayı *sevk mekânı* daha

sonrasında ise savaş yapılması sebebiyle *savaş mekânı* ve akabinde Kırgız kağanını öldürmesi ve ilinin alınması ile de *fetih mekânı* işleviyle abidelerde yer alır.

Kırgız'ın geçtiği diğer mekân unsurları Tonyukuk abidesinde bulunur. İlk *Kırgız* ifadesinin geçtiği satırdan önce Bilge Tonyukuk bir düşünce içindeyken kağana bir öneri ile gitmiştir. Ve bu öneri sonrası meydana gelen hadiseler abidelere kaydedilmiştir.

> *"İlk Ḳırḳızḳ]a sü[les]er [yig er]miş tidim."* (T/DY-I: 6).
>
> [İlk olarak Kırgıza ordu sevk etsek iyi olur dedim.] (Ergin 2011: 71).
>
> *"Kün yime tün yime yelü bardımız. Ḳırḳızıġ uḳa basdımız. [Usın] sünügün açdımız. Ḳanı süsi tirilmiş. Sünüşdümüz, sançdımız. Ḳanın ölürtümüz. Ḳaġanḳa Ḳırḳız budunı içikdi, yükünti."* (T/KY-I: 3-4).
>
> [Gündüz de gece de dört nala koşturup gittik. Kırgızı uykuda bastık. Uykusunu mızrak ile açtık. Hanı, ordusu toplanmış. Savaştık, mızrakladık. Hanını öldürdük. Kağana Kırgız kavmi teslim oldu, baş eğdi.] (Ergin 2011: 73).

Üstte verilen ilk metinde (T/DY-I) görüldüğü gibi Bilge Tonyukuk, düşüncesini öneri olarak kağana arz eder. Sözü edilen öneride Tonyukuk, ilk olarak *Kırgız*'a ordu sevk edilmesinin iyi olacağı düşüncesindedir. Buradan anlaşılıyor ki Kırgız öncelikle ulaşılmak istenilen bir yerdir ve buraya gece gündüz dörtnala gidilerek ulaşılır. *Kırgız*, uykuda basılıp uykusu mızrak ile açıldıktan sonra ili ele geçirilir. Görülüyor ki Kırgız'ın elde edilmesi için öncellikle uyku durak bilmeksizin zamanla bir yarış söz konusudur. Çünkü "gece gündüz" yol alınmıştır. Ayrıca "dörtnala" at koşturularak tüm varlıklarıyla bir mücadele söz konusudur. Burada mitik tefekkür açısından dört sayısının gizemi dikkat çekicidir. Mücadelenin bu denli ayrıntılı bilgiyle sunulması ilgili mekânın, yani *Kırgız*'ın önemini bir kez daha ön plana çıkarır. Özetle *Kırgız* mekânı bağlamında üstte verilen ilk metinde (T/DY-I) *Kırgız* ordunun *sevk* edildiği yerdir, dolayısıyla ulaşılmak istenen bir *hedef mekân* konumundadır. İkinci verilen metinde (T/KY-I) ise *Kırgız* unsurunun zorlu bir mücadelenin sürdürüldüğü bir *savaş* alanı göreviyle abidelerde yer aldığı görülür.

Kırgız mekân unsuru genel olarak ele alındığında abidelerde önemli bir merkez olduğu, bu nedenle *Kırgız* etrafındaki anlatımların belli bir ayrıntıyla verildiği görülür. Söz konusu mekânın abidelerde üstlendiği belli işlevler olduğu ortaya çıkarılmıştır. Buna göre "Kırgız" *hedef mekânı*, *sevk mekânı* ve *savaş mekânı* olarak abidelerde yerini alır.

Oğuz: İncelen mekân ögeleri içinde bir diğeri de *Oğuz* unsurudur. Burası abidelerde hem kavim adı olarak hem de Oğuz kavminin yaşadığı yer olarak geçer. Şirin (2009: 159), çalışmasında Oğuz'un "Tola ve Selenge kıyılarını yurt tutan Türk boyu" olduğu belirtir. Ayrıca Şirin (2015), söz konusu "oğuz" isminin kökeni ile ilgili Nemeth (1921)'in görüşlerine yer vermiştir. Bu görüş şöyledir:

> "*Oguz* sözcüğünün kökeni hakkında Vambery, Marquart, Nemeth, Aristov, Sinor, Bazin, Kononov, Baskakov, Hamilton gibi isimler çalışmışlardır. Bunlar rasında Nemeth'in 1921'de ortaya attığı *ok+u-z* 'oklar' teklifi en çok kabul görendir. Nemeth *ok* sözcüğünün 'ok' > 'kavim, boy adı' şeklinde anlam gelişmesi yaşadığını düşünmektedir." (Şirin 2015: 53).

Şirin, yukarıda yer alan ifadelerde "Oğuz" sözcüğü üzerine birçok araştırmacının çalıştığını ancak Nemeth'in görüşünün daha çok kabul gördüğünü ifade ederek Nemetih'in görüşünü vermiştir.

Bu bilgiler ışığında her üç abidede de yer alan *Oğuz* mekânı incelemesi aşağıda yapılacaktır. *Oğuz* mekânına dair ilk bulgu referans alınan Ergin'in çalışmasındaki okuma sırasına göre Kül Tigin ve Bilge Kağan abidelerinde bir ifade tekrarı olarak görülür.

> *"Men [özüm ḳaġan olurtuḳuma yir sayu] barmış budun ölü yitü yadaġın yalıŋın yana kelti. Budunuġ igideyin tiyin yırıġaru Oġuz budun tapa ilgerü Ḳıtaŋ Tatabı budun tapa birigerü Tabġaç tapa uluġ sü*[14] *iki yigir[mi süledim … süŋüşdüm.]"* (K/DY: 27-28, B/DY: 22-23).

[14] B/DY: 22-23'te *uluġ sü* kavramı bulunmaz.

> [Ben kendim kağan oturduğumda, her yere gitmiş olan millet öle yite, yaya olarak çıplak olarak dönüp (geri) geldi. Milleti besleyeyim diye, kuzeyde Oğuz kavmine doğru, doğuda Kıtay, Tatabı kavmine doğru, güneyde Çine doğru on iki defa ordu sevk ettim, … savaştım.] (Ergin 2011: 19, 43).

Verilen metin incelendiğinde Bilge Kağan'ın hem Kül Tigin hem de Bilge Kağan abidesinde bizzat kendi ağzından okuyucuya seslenmesi söz konusudur. Yukarıdaki satırlarda Bilge Kağan, kendisinin kağan oturduğu vakitten bahseder. Bu vakitte her yere gitmiş olan halkın öle yite, yaya ve çıplak (yalın, yoksul) olarak geri geldiğinden bahsedilir. Bu durum üzerine Bilge Kağan milleti besleme amacı gütmüştür. Bu amaç doğrultusunda aç ve fakir olan, geri dönüp gelen halkı beslemek adına kuzey, güney ve doğu yönlerine doğru on iki defa ordu sevk edip savaşmıştır. Söz konusu *Oğuz* ögesi karşımıza tam olarak burada çıkar. Bilge Kağan'ın amacı doğrultusunda kuzey yönde sevk ettiği ordu Oğuz kavminin yaşadığı yere sevk edilmiştir. Bu bağlamda metindeki işlevi bakımından değerlendirildiğinde kut almış bir kağanın milletini refaha ulaştırmak adına hedef olarak belirlediği *Oğuz* diyarı öncelikle *hedef mekânı* ve ardından bu yer ordu sevk edilmesi ile de *sevk mekânı* olarak abidelerde yer alır.

Bahsi edilen *Oğuz* mekânı bağlamında başka bir *Oğuz* unsuru da Kül Tigin abidesinin kuzey yüzünde yer alır.

> *"Amġa ḳorġan ḳışlap yazıŋa Oġuzġaru sü taşıḳdımız."* (K/KY: 8).
>
> [Amga kalesinde kışlayıp ilk baharında Oğuza doğru ordu sevk ettim.] (Ergin 2011: 27).

Verilen metin incelendiğinde *Oğuz* ifadesinin burada da kavim adına karşılık gelmesinin yanında Oğuzların yaşadığı yer manasında da kullanılmıştır. Bunun yanında metinde başka bir mekân ismi daha geçer. Amga Kalesi olarak okuyucuya verilen mekân kışlak olarak kullanılan bir yerdir. Kağan, ordusu ile burada kışlayıp ilkbaharda *Oğuz*'a doğru ordu sevk etmiştir. Bu ifadelerden anlaşıldığı üzere Amga Kalesi ve Oğuz yurdu kış ve bahar ilişkisi içerisinde verilir. Bu da mitik tefekkür açısından uyku/küçük

ölüm (Amga Kalesi) ve doğanın uyanması (Oğuz yurdu) olarak yorumlanabilir. Yani tıpkı doğanın kış uykusundan baharda uyanması gibi Amga kalesinde bekleyen, yani kışı geçiren ordunun Oğuz yurdunda uyanarak harekete geçmesi düşünülebilir. Dolayısıyla *Oğuz* mekânının burada *hedeflenen yer* olması ordunun uyanmasıyla açıklanabilir.

Bilge Kağan abidesinde var olan Oğuz motifi de bir önceki paragrafla muhteva olarak ilişkilidir. Ancak burada yer alan satırlarda Bilge Kağan'ın yaşından bahsedildiği için ve diğer incelenen satırda Kül Tigin veya Bilge Kağan için yaş ibaresi bulunmadığından söz konusu satırlar ayrı olarak değerlendirilmeye alınmıştır. Ayrıca Bilge Kağan her iki yerde de benli bir anlatımı tercih etmesine rağmen yukarıdaki paragraftan farklı olarak yaşını belirtme gereği duymuştur.

> *"[… yaş1]ma Amġı ḳorġan ḳışladıkda yut boldı. Yazıŋa Oġuz tapa süledim."* (B/DY: 31-32).
>
> [Otuz iki yaşımda Amgı kalesinde kışladıkta kıtlık oldu. İlk baharında Oğuza doğru ordu sevk ettim.] (Ergin 2011: 47).

Bir önceki paragrafta da ifade edildiği gibi Oğuz ismi burada hem kavim hem de bu kavmin yaşadığı yer olarak metinde bulunur. Ayrıca konu olarak da benzerlik gösterir. Yine Bilge Kağan ve ordusu Amgı Kalesi'nde kışı geçirip ilkbaharda *Oğuz*'a ordu sevk etmiştir. *Oğuz* burada da *hedef mekânı* konumundadır.

Oğuz mekânı, Tonyukuk Abidesinde de iki yerde bulunur. Söz konusu mekân unsurları birinci taşın güney yüzünde yer alır.

> *"Yaġımız tegre oçuḳ teg erti, biz isig ertimiz. Ança olurur erkli Oġuzdındın körüg kelti."* (T/GY-I: 1).
>
> [Düşmanımız etrafta ocak gibi idi, biz ateş idik. Öylece oturur iken Oğuzdan casus geldi.] (Ergin 2011: 67).

Üstteki metin incelendiğinde *Oğuz* ifadesinin yine kavim ve o kavmin yaşadığı yer manasında kullanıldığı görülür. Bunun yanında düşmanın etrafta "ocak gibi" yani düşman ateş kazanı gibi, adeta ateş topu gibi etrafı kuşatan, bir durumda iken ordu da "ateş gibi" sıcak, yani kuvvetinin doruk noktasında ve tetikte idi. Bu durumda öylece oturur iken *Oğuz* yerinden casus gelmiştir. 'Casus' burada beklenen bir 'haberi ulaştıran kişi' anlamında düşünülebilir. Bu durumda Oğuz yeri 'haber' ve 'bilgi' kaynağının olduğu yer olarak de değerlendirilebilir. Bu durum da *Oğuz* burada *haber* ve *bilgi merkezi* işleviyle metinde kullanılmıştır.

Tespit edilen *Oğuz* mekânı ifadelerinden diğeri de yine Tonyukuk abidesinin birinci taşının güney yüzünde yer alır.

> *"Öŋre Ḳıtaŋda biriye Tabġaçda ḳurıya ḳurıdınta yırıya Oġuzda iki üç biŋ sümüz kelteçimiz bar mu ne? Ança ötündüm."* (T/GY-I: 7).
>
> [Doğuda Kıtaydan, güneyde Çinden, batıda batılılardan, kuzeyde Oğuzdan iki üç bin askerimiz, geleceğimiz var mı acaba? Böyle arz ettim.] (Ergin 2011: 69).

Yukarıdaki satırlarda Oğuz mekân olarak kağan ve Tonyukuk'un bulunduğu mevkiye göre kuzeyde bir yer olarak dile getirilir. Verilen metnin öncesindeki satırlar incelendiğinde genel olarak bir Çin, *Oğuz* ve Kıtay itilafından bahsedilir. Bu söz konusu itilaf Vezir Bilge Tonyukuk'un düşüncelere dalmasına sebeb verir. Dolayısıyla burada *Oğuz* ifadesinin işlevsel yönden metne kattığı anlam Oğuz yurdunun güven sağlamayan *düşman toprakları* olarak düşünülebilir.

Genel olarak *Oğuz* ifadesi abidelerden üçünde de yer alır. Yukarıda incelemelerde bahsedildiği gibi *Oğuz* kavramı incelenen bulgularda hem kavim adı olarak hem de o kavmin yaşadığı mekân olarak metinde bulunur. Bunun yanında *Oğuz* mekânı işlevsel olarak abidelerde genellikle *ulaşılmak istenen bir hedef,* askerin *sevk edildiği* yer, *haber ve bilgi merkezi,* güven sağlamayan *düşman toprakları* olarak kullanılmıştır.

Kıtay Tatabı: Yerleşke mekânları incelemesi altında tespit edilen diğer bir mekân unsuru da *Kıtay Tatabı*'dır. Abidelerde Kıtay Tatabı önce birlikte zikredilmiştir.

Ardından ayrı mekânlar olarak belirtilmişlerdir. Bu maddede birlikte zikredilen *Kıtay Tatabı* ifadeleri incelmiştir. Ancak abidelerde ayrı iki mekân olarak ifade edilen Kıtay ve Tatabı sonraki maddelerde iki ayrı mekân unsuru olarak incelenmiştir. Bu drumun sebebi abidelerde yer alan bilgilerden hareketle Kıtay Tatabı devletinin dağılması sonucu Kıtay ve Tatabı diye iki ayrı devletin ortaya çıkmasıdır. Konuyla ilgili Bilge Kağan abidesinde şu görüş bulunur.

"[Elig yaşıma Tatabı budun Ḳıtanyda ad[rıltı]." (B/GY: 7).

[Elli yaşımda Tatabı milleti Kıtaydan ayrıldı.] (Ergin 2011: 53).

Görüldüğü üzere Bilge Kağan, elli yaşına geldiğinde Tatabı milleti Kıtay'dan ayrılmıştır. Bu açıdan bakıldığına incelenen Orhun Abideleri tarihi gerçekleri bire bir veren bir referans kaynağı durumundadır. Bu bilgilerden hareketle "Kıtay ve Tatabı" maddesi kitaptaki okuma sırasına göre önce birlikte ele alınacaktır. Akabinde – yine Ergin'in kitabındaki anlatım esas alınarak – Kıtay ve Tatabı şeklinde iki ayrı madde olarak aşağıda incelenecektir.

Abidelerde *Kıtay Tatabı* olarak geçen kavram hem kavim hem de bu kavmin yaşadığı yerdir. Abideler üzerine çalışma yapmış olan Ergin (2011: 101, 113) ve Tekin (1988: 146, 168) çalışmalarının sözlük bölümlerinde sözü edilen kavramı "Kıtay" ve "Tatabı" olarak iki farklı madde olarak incelemişlerdir. Şirin (2009: 159, 164) de Ergin ve Tekin gibi söz konusu kavramı ayrı olarak inceleyerek Kıtay için "X. Yüzyılda Çin'de Liao sülalesini kuran, sonraki yüzyıllarda batıya yönelerek Karahıtayları oluşturan proto Moğol halk" açıklamasını yapar. Tatabı'yı ise "Proto Moğol kabilelerden biri" olarak tanımlar. Şirin (2015: 165) başka bir çalışmasında ise Kıtay için "Moğol kökenli göçebe bir halk. V-VIII. yüzyıllar arasında, Tang Hanedanlığı ve Türk Uygur kağanlıkları yönetimi altında" yaşadıkları bilgisini verir. Ayrıca konuya dair Elina-Qian (2005)'ın Kıtaylar ile ilgili çalışmasından alıntı yaparak Kıtaylarla ilgili şunları söyler:

> "Tang Hanedanlığı'nın çöküşünün hemen ardından 907'de Çin'in kuzeyinde Liao Hanedanlığı'nı kurdular. Güçlü ve müreffeh Liao Hanedanlığı, *kıtay* adını tüm dünyaya duyurdu. Kıtay Devleti ve Batı dünyası arasındaki ilişkilerde, Liao Hanedanlığı'nın otoritesi nedeniyle, kıtay kelimesi yanlışlıkla Çin'in adı gibi

> algılandı. Böylece bu sözcük, özellikle Slav dilli haalklarda Çin'le eş anlamlı hale geldi. Bulgarca ve Rusçada *Kitay*, İngilizce ve Fransızcada *Cathay*, İtalyanca ve Portekizcede *Catai* vd. Avrupa dilleri günümüzde artık bu adı unutsa da Slav dilli halklar ve Rusya Türklerinde Çin'in adı Kıtay olarak kullanılmaya devam etmektedir." (Şirin 2015: 165)

Bu paragraftan anlaşılıyor ki Tatabılar'dan ayrılan Kıtaylar büyük bir hanedanlık kurmuş ve tüm dünyaca tanınan bir devlet olmuştur. Ancak Kıtay ismi yanlışlıkla Çin olarak algılanmış ve tüm dünyaca Kıtaylar, Çinliler olarak bilinmiştir. Ve bu yanlış algıdan dolayı da unutulmuş ve varlığını devam ettiren kelimeler olarak birçok dilde varlığını sürdürmüştür. Şirin (2015), Tatabı için önce kendi düşüncelerini yer verir ardından da Togan (2006)'dan alıntılayarak konuyu şöyle açıklar:

> "Proto Moğol kabilelerinden biri. Yazıtlarda Köktürk Kağanlığı'na düşman olan boylar arasında zikredilir. İ. Togan 2006'da Liao ırmağının üst tarafında ve Liu-ch'eng şehrinin kuzeybatısında yaşadıkları, M.Ö. III. yüzyılda Hunlar tarafından mağlup edildikleri, Sui ve Tang dönemlerinde kendilerine Hsi denilmeye başlandığı belirtilir." (Şirin 2015: 165).

Görüldüğü üzere yazar burada sözü edilen kavimle ilgili olarak tarihsel süreçteki durumu hakkında bilgi verir. Sözü edilen mekân unsuru bağlamında abidelerde bir bulgu tespit edilmiştir. Bu bulgu da ifade tekrarı olarak abidelerde yer alır. Söz konusu mekân unsuru yukarıda yer alan Oğuz motifini incelerken ifade edilmiş olan mekânlar içerisinde yer alır. Bu durum aşağıda daha detaylı bahsedilmiştir.

> *"Men [özüm ḳağan olurtuḳuma yir sayu] barmış budun ölü yitü yadağın yalıŋın yana kelti. Budunuġ igideyin tiyin yırıġaru Oġuz budun tapa ilgerü Ḳıtaŋ Tatabı budun tapa birigerü Tabġaç tapa uluġ sü*[15] *iki yigir[mi süledim … süŋüşdüm.]"* (K/DY: 27-28, B/DY: 22-23).

> [Ben kendim kağan oturduğumda, her yere gitmiş olan millet öle yite, yaya olarak çıplak olarak dönüp (geri) geldi. Milleti besleyeyim diye, kuzeyde Oğuz kavmine doğru, doğuda Kıtay, Tatabı kavmine doğru, güneyde Çine doğru on iki defa ordu sevk ettim, … savaştım.] (Ergin 2011: 19, 43).

[15] bkz. Dipnot 18

Üstte verilen metin incelendiğinde Bilge Kağan, hem Kül Tigin hem de Bilge Kağan abidesinde bizzat kendi ağzından ifadelere yer verir. İncelenen bu satırlarda Bilge Kağan kendisinin kağan oturduğu vakitten bahseder. O zamanda her yere gitmiş olan halkın öle yite, yaya ve çıplak (yalın, yoksul) olarak geri geldiğini anlatır. Bu durum üzerine Bilge Kağan, milleti besleme amacı gütmüştür. Bu amaç doğrultusunda kuzey, güney ve doğu yönlerine doğru on iki defa ordu sevk edip savaşmıştır. Bu yönlerde yukarıda ifade edildiği gibi Oğuz mekânı incelmesinde de bir arada verilen mekânların bulunduğu yönler olarak abidelerde yer bulmuştur. Bahsi geçen *Kıtay Tatabı* mekânı da karşımıza tam olarak burada çıkar. Bilge Kağan'ın amacı doğrultusunda doğu yönünde gönderdiği ordu *Kıtay Tatabı* kavminin yaşadığı yere sevk edilmiştir. Bu bilgilerden hareketle *Kıtay Tatabı* ögesi metindeki işlevi bakımından değerlendirildiğinde *Kıtay Tatabı* kavminin olduğu yer *sevk mekânı* konumundadır. Ayrıca burada savaş yapılmasıyla da burası hem *sevk mekânı* hem de *savaş mekânı* olarak değerlendirilebilir. Hem ordunun sevk edildiği hem de savaşın yapıldığı yer olmasından dolayı Kıtay Tatabı mekân unsuru abidelerde askeri mahiyette bir bölge olduğu anlaşılır.

Kıtay: Yerleşke mekânları adı altında incelemeye alınmış unsurların içerisinde yer alan bir diğer öge de *Kıtay*'dır. Söz konusu mekân unsuruna bağlamında muhtelif bilim insanlarının konuya dair verdiği bilgiler bir önceki madde olan Kıtay Tatabı maddesinde belirtilmiştir.

"Otuz artuḳı sekiz yaşıma ḳışın Kıtany tapa süledim." (B/GY: 2).

[Otuz sekiz yaşımda kışın Kıtaya doğru ordu sevk ettim.] (Ergin 2011: 53).

Üstteki metinde belirtildiği üzere Bilge Kağan'ın otuz sekiz yaşında ordu sevk etmesinde bahsedilir. Bilge Kağan bu ordu sevkini *Kıtay*'a doğru yapmıştır. Bu mekân unsuru işlevsel yönden değerlendirildiğinde burasının *sevk mekânı* olarak işlev kazandığı görülür.

Kıtay mekânı bağlamında tespit edilen diğer bulgular Tonyukuk abidesinde bulunur.

> *"Ança olurur erkli Oġuzdındın körüg kelti. Körüg sabı antaġ: Toḳuz Oġuz budun üze ḳaġan olurtı tir. Tabġaçġaru Ḳunı seŋünüg ıdmış. Ḳıtanyġaru Toŋra Esimig ıdmış."* (T/GY-I: 2).
>
> [Öylece oturur iken Oğuzdan casus geldi. Casusun sözü şöyle: Dokuz Oğuz milletinin üzerine kağan oturdu der. Çine doğru Ku'yu, generali göndermiş. Kıtaya doğru Tongra Esimi göndermiş.] (Ergin 2011: 67).

Kıtay adı altında abidelerde yer alan satırlar üstte verilmiştir. Bahsi edilen bu satırlar incelendiğinde daha önce Oğuz maddesinde belirtilmiş olduğu gibi bir casusun varlığından söz edilir. Bu casus Oğuz diyarından gelmiş ve Bilge Tonyukuk'a önemli bir haber getirmiştir. Getirdiği habere göre; Çin'e doğru Ku'yu generali göndermiştir. *Kıtay*'a doğru da Tongra Esimi göndermiştir. Metnin yalnızca bu satırı incelendiğinde bir savaşın söz konusu olduğu ve onun için Ku'yu Generalin ve Tongra Esimi'nin sevk edilmiş olacağı yargısı zihinlerde belirir. Ancak söz konusu durum metnin genel konusu içinde incelendiği bir itilaf oluşturulması için atılmış bir adımdır. Bu durum göz önüne alındığında *Kıtay* yeri için siyasi görüşmelerin sağlandığı yer ifadesinin kullanılması yerinde olacaktır.

İncelenen başlık altında tespit edilmiş ve değerlendirilmeye alınmış son bulgu ise yine Tonyukuk abidesinde yer alır.

> *"Öŋre Ḳıtanyda biriye Tabġaçda ḳurıya ḳurıdınta yırıya Oġuzda iki üç biŋ sümüz kelteçimiz bar mu ne? Ança ötündüm."* (T/GY-I: 7).
>
> [Doğuda Kıtaydan, güneyde Çinden, batıda batılılardan, kuzeyde Oğuzdan iki üç bin askerimiz, geleceğimiz var mı acaba? Böyle arz ettim.] (Ergin 2011: 69).

Üstte verilen metnin öncesindeki satırlar ve bir önceki paragraf incelendiğinde genel olarak daha önce bahsedildiği üzere bir Çin, Oğuz ve *Kıtay* itilafından bahsedilir.

Bu söz konusu itilafın sonucunda Vezir Bilge Tonyukuk bir çözüm yolu için düşüncelere kapıldığı görülür. Buradaki *Kıtay* unsuru "Oğuz" maddesinde olduğu gibi güven sağlamayan *düşman toprakları* işlevinde düşünülebilir.

Kıtay maddesi genel olarak incelendiğinde elde edilmiş ve değerlendirilmeye alınmış bulgular Bilge Kağan ve Tonyukuk abidesinde yer alır. Bunun yanı sıra söz konusu motif unsuru abidelerde farklı işlevlerde kullanıldığı tespit edilmiştir. Bilge Kağan abidesinde yer alan *Kıtay* mekânı değerlendirme sonucunda *sevk mekânı* olarak metinde yer aldığı görülmüştür. Ancak Tonyukuk abidesinde yer alan *Kıtay* unsurları ise *siyasi* siyasi görüşmelerin sağlandığı yer, güven sağlamayan düşman toprakları işlevleriyle abidede yer aldığı tespit edilmiştir.

Tatabı: İncelemeye alınan mekân unsurlarından birisi de *Tatabı*'dır. Söz konusu mekân unsuruna dair bilim inşalarının görüşleri Kıtay Tatabı maddesinde verilmiştir. Söz konusu *Tatabı* ifadesi abidelerde yalnızca Bilge Kağan abidesinde yer alır. Ve burası da Bilge Kağan'ın belli yaşlarında yaptıklarını anlattığı satırlardan biri olarak abidelerde yer alır.

"[… Otuz artuḳı tokuz yaşı]ma yazın Tatabı tapa sü[ledim …]" (B/GY: 2).

[Otuz dokuz yaşımda ilk baharda Tatabıya doğru ordu sevk ettim.] (Ergin 2011: 53).

Üstte yer alan metinde verildiği üzere Bilge Kağan'ın otuz dokuzuncu yaşının ilkbaharında ordu sevk etmesinde bahsedilir. Bilge Kağan bu ordu sevkini Tatabı'ya doğru yapmıştır. Bu mekân unsuru işlevsel yönden değerlendirildiğinde Tatabı'nın *sevk mekânı* olarak işlev kazandığı görülür.

Çin: İncelenen başlık altında ele alınan mekân unsurlarından biri de *Çin*'dir. Söz konusu öge abidelerde hem kavim adı hem de o kavmin yaşadığı yer olarak okuyucunun karşısına çıkar. Ergin (2011: 112), bu mekân unsurunu abidelerde "Tabġaç" şeklinde okumuştur. Gömeç (2008: 3, 5) bahsi edilen mekân unsuru için Kaşgarlı'ya dayanarak "Hıtay ülkesi Çin'dir ve Tibet'in doğu" tarafında olduğunu söyler. Ayrıca Kaşgarlı,

abidelerde *Çin* için kullanılan Tabgaç kavmi için "Türk" olduklarını belirtir. Ancak bilindiği üzere Tabgaç kavramı abidelerde *Çin*'e karşılık kullanılmıştır. Şirin (2015), detaylı bir araştırma yapmış ve bazı bilim adamlarının görüşlerine de yer vererek bu konuyla ilgili önemli açıklamalarda bulunmuştur. Şirin (2015: 87), söz konusu kelimeyi "Çin halkı" olarak değerlendirmiş ve konuyla ilgili şunları dile getirmiştir:

> "Tabgaçların M.S. 385'te Kuzey Çin'i ele geçirerek 535 yılına kadar varlığını sürdürecek Kuzey Wei Devleti'ni kurdukları ve bir müddet sonra, Budizm ve Konfüçyüsçülük öğretilerinin etkisiyle Çinlileşen bir Türk-Moğol boyu olduğu Eberhard (1942), Kafesoğlu (1995) ve Taşağıl (2013) tarafından belirtilmiştir. 6. yüzyılda tamamen Çinlileşmiş oldukları için yazıtlarda Çin ülkesi ve halkı için Tabgaç etnonimi kullanılır. VII. yüzyıl Bizans tarihçisi Theophylactus Simocatta, yazdığı tarih kitabında bu sözcüğü *Taugast* olarak kaydeder ve 'Türklerin oturfuğu ünlü bir şehir' olarak tanımlar. Bu eserde *Taugast* olarak kayıtlı bu sözcük, *Tavgast* olarak telaffuz edildiği için Clauson yazıtlar döneminde bu sözcüğün *tabgaç* değil *tavgaç* olduğu kanısındadır." (Şirin 2015: 87-88)

Şirin'in verdiği bilgiler neticesinde Tabgaçların aslında Çinli değil zamanla Çinlileşmiş bir Türk boyu olduğunu ve buna dair tarihi kanıtlarla da bu durumun doğruluğunu pekiştirme yoluna başvurduğu görülür.

Söz konusu mekân unsuru incelenen yerleşke mekânları içerisinde en hacimlisi olarak göze çarpar. *Çin* ögesi abidelerde birçok yerde bulunmasına karşın mekân bağlamında tespit edilmiş bulgular ile incelemede yer alır. Bu durumun sebepleri; *Çin* ifadesinin birçok yerde ardışık olarak yer alması[16], okunamamış satırlar içerisinde yer alması ve mekân incelemesi içerisinde konunun bütünüyle tam olarak bağdaşmamasıdır. *Çin* motifi bağlamında ilk olarak ele alınan bulgu Kül Tigin ve Bilge Kağan abidelerinde ifade tekrarı olarak bulunur.

> *"Bu yirde olurup Tabġaç budun birle tüzültüm. Altun kümüş işgiti ḳutay buŋsuz ança birür. Tabġaç budun sabı süçig aġısı yımşaḳ ermiş. Süçig sabın yımşaḳ*

[16] Bu durumdaki Çin ifadeleri tek bir ifade olarak değerlendirilmiştir

aġın arıp ıraḳ budunuġ ança yaġutır ermiş. Yaġuru ḳonduḳda kisre aŋıg bilig[17] *anda öyür ermiş. Edgü bilge kişig edgü alp kişig yorıtmaz ermiş. Bir kişig yaŋılsar oġuşı budunı bişükiŋe tegi ḳadmaz ermiş*." (K/GY: 4-6, B/KY: 3-4).

[Bu yerde oturup Çin milleti ile anlaştım. Altını, gümüşü, ipeği ipekliyi sıkıntısız öylece veriyor. Çin milletinin sözü tatlı, ipek kumaşı yumuşak imiş. Tatlı sözle, yumuşak ipek kumaşla aldatıp uzak milleti öylece yaklaştırırmış. Yaklaştırıp, konduktan sonra, kötü şeyleri o zaman düşünürmüş. İyi bilgili insanı yürütmezmiş. Bir insan yanılsa, kabilesi, milleti, akrabasına kadar barındırmazmış.] (Ergin 2011: 5, 57).

Söz konusu incelemede ilk değerlendirilmeye alınan metin üstte verilmiştir. Değerlendirilen metne göre *Çin* ile ilgili birtakım tecrübeyle sabit ifadelerin yer aldığı görülür. Bilge Kağan'ın ağzından ifade edilen sözler okuyucuya ders alması için verilmiştir. Metne baktığımızda Bilge Kağan'ın öncelikle *Çin* milleti ile bir nevi siyasi-ticari anlaşma sağlandığı bilgisi yer alır. *Çin*, yine bu anlaşma gereği olsa gerek altını, gümüşü, ipeği ve ipekliyi sıkıntısızca verdiği bilgisi okuyucuya verilir. Bundan sonrasında ise konu olumlu bir havadan çıkarak olumsuz bir havaya bürünür. *Çin*'in sözünün tatlı, ipek kumaşının yumuşak olmasından dolayı bunlara aldanan uzaktaki milletleri yanına çekerek kötü işler düşündüğü bilgisi Kağan tarafından açıkça ve keskin ifadelerle okuyucuya verilir. Verilen metnin sonunda ise yine *Çin*'in yaptığı kötülükler sıralanmıştır. *Çin*, hilekârlığı sonucunda bu hilelere kapılıp yanılanların kabilesine, milletine ve hatta akrabasına kadar kimseyi barındırmadığı bilgisi yer alır. Bilge Kağan bu durumu görüp kendisinden sonra halkının bu duruma düşmemesi, düşen olursa da kurtulması için bizlere nasihat etmiştir.

Çin mekânının işlevsel boyutu incelendiğinde, Bilge Kağan ile anlaşma yapılmasından dolayı öncelikle *Çin* milletinin yeri için siyasi-ticari bir *anlaşma mekânı* değerlendirilmesi yapılabilir. Yukarıda da değinildiği üzere *Çin*, diğer milletleri hileleriyle aldatıp onları bozguna uğrattıklarından bahsedilir. Bu sebepten dolayı burası için *güven sağlamayan mekân* denebilir.

[17] B/KY: 3-4'te *biligin* [şeyler]

Çin mekân unsuru incelemesinde daha önce Oğuz ve Kıtay Tatabı incelemelerinde de görüldüğü gibi *Çin*, kağanın belli bir amaç doğrultusunda kuzey, güney ve doğuya yapmış olduğu on iki ordu sevkiyatının güney ayağında bulunan yer konumundadır.

> *"Men [özüm ḳağan olurtuḳuma yir sayu] barmış budun ölü yitü yadağın yalıŋın yana kelti. Budunuġ igideyin tiyin yırıġaru Oġuz budun tapa ilgerü Ḳıtaŋ Tatabı budun tapa birigerü Tabġaç tapa uluġ sü*[18] *iki yigir[mi süledim … süŋüşdüm.]"* (K/DY: 27-28, B/DY: 22-23).

> [Ben kendim kağan oturduğumda, her yere gitmiş olan millet öle yite, yaya olarak çıplak olarak dönüp (geri) geldi. Milleti besleyeyim diye, kuzeyde Oğuz kavmine doğru, doğuda Kıtay, Tatabı kavmine doğru, güneyde Çine doğru on iki defa ordu sevk ettim, … savaştım.] (Ergin 2011: 19, 43).

İfade edilen metin incelendiğinde söz konusu satırlarda Bilge Kağan kendisinin kağan oturduğu zamandan bahseder. O zamanda her yere gitmiş olan halkın öle yite, yaya ve çıplak (yalın, yoksul) olarak geri geldiğinden bahsedilir. Bu durum üzerine Bilge Kağan milleti beslemeyi amaç edinmiştir. Bu amaç doğrultusunda kuzey, güney ve doğu yönlerine doğru on iki defa ordu sevk edip savaşmıştır. Bu yönlerde yukarıda ifade edildiği gibi Oğuz ve Kıtay, Tatabı motiflerinin incelemelerinde verilen mekânların bulunduğu yönler olarak abidelerde yer bulmuştur. Bilge Kağan'ın amacı doğrultusunda güney yönünde gönderdiği ordu *Çin*'e doğru sevk edilmiştir. *Çin* mekânı bu veriler neticesinde metindeki işlevi bakımından değerlendirildiğinde *Çin*'e doğru olan yer, ulaşılmak istenen bir *hedef noktası* olarak yer alır. Ayrıca burada ordunun sevk edilmesi ve savaş yapılmasıyla da burası hem *sevk mekânı* hem de *savaş mekânı* olarak değerlendirilebilir.

Bahsi geçen motifin değerlendirmesi kapsamında incelenen başka bir *Çin* unsuru ise Kül Tigin ve Bilge Kağan abidelerinde ifade tekrarı olarak bulunan satırdır.

> *"Biriye Tabġaç budun yaġı ermiş. Yırıya Baz ḳağan Toḳuz Oġuz budun yaġı ermiş. Ḳı[rḳız Ḳurıḳan Otuz Tatar Ḳıtaŋ Tatabı ḳop yaġı ermiş. Ḳa]ŋım [ḳağan*

[18] bkz. Dipnot 18

bunça… Ḳırḳ artuḳı] yiti yolı sülemiş, yigirmi sünüş sünüşmiş." (K/DY: 14-15, B/DY: 12-13).

[Güneyde Çin milleti düşman imiş. Kuzeyde Baz Kağan, Dokuz Oğuz kavmi düşman imiş. Kırgız, Kurıkan, Otuz Tatar, Kıtay, Tatabı hep düşman imiş. Babam kağan bunca… kırk yedi defa ordu sevk etmiş, yirmi savaş yapmış.] (Ergin 2011: 13, 37-39).

Verilen metin incelendiğinde Bilge Kağan ve Kül Tigin'in babaları olan kağanın (İlteriş Kağan) zamanından bahsedildiği görülür. Bu zamanda kuzeyde ve güneyde düşman olan milletlerden belirtilir. Kağan, bahsi edilen düşman milletlere karşı kırk yedi defa ordu sevk etmiş ve bu milletlerle yirmi kez savaşmıştır. Sözü edilen bu milletlerin içinde güneyde yer alan *Çin* de vardır. *Çin*, metnin işlevsel yönü düşünüldüğünde burasının abidelerde *sevk mekânı* ve *savaş mekânı* olarak değerlendirilebilir.

Daha önce tespit edilen ve incelemesi yapılan mekânlarda bahsedildiği üzere Bilge Kağan abidesinde, Bilge Kağan'ın çeşitli yaşlarında yaptığı mücadelelerden bahsedilmişti. Aşağıda verilen metinde de buna örnek bir durum söz konusudur.

"İki otuz yaşıma Tabġaç tapa süledim. Çaça seŋün sekiz tümen [sü] birle sünüşdüm. Süsin anda ölürtüm." (B/DY: 25-26).
[Yirmi iki yaşımda Çine doğru ordu sevk ettim. Çaça general, seksen bin asker ile savaştım. Askerini orda öldürdüm.] (Ergin 2011: 45).

Yukarıda da ifade edildiği gibi Bilge Kağan'ın belli yaşlarında yaptığı mücadelelerden biri de bu satırlarda görülür. Bahsedilen satırlar Bilge Kağan'ın yirmi iki yaşında yaptığı savaşı konu edinir. Metne göre Bilge Kağan, yirmi iki yaşında *Çin*'e doğru ordu sevk etmiştir. Çaça General'in önderliğindeki seksen bin asker ile savaşmış ve galip ayrılmıştır. Söz konusu motif metinde *Çin*'e doğru asker sevk edilmesiyle hem *hedef mekânı* hem de *sevk mekânı* işlevini taşır. Ayrıca burada savaşın da yapılmasıyla söz konusu mekân, *savaş mekânı* işlevini de üstlenmiştir.

“Toḳuz Oġuz budun yirin subun ıdıp Tabġaçġaru bardı. Tabġaç […] bu yirde kelti. İgideyin tiyin saḳ[ınıp …] budun […] yazuḳla […bi]riye Tabġaçda atı küsi yoḳ boldı. Bu yirde maŋa ḳul boldı.” (B/DY: 35-36).

[Dokuz Oğuz kavmi yerini, suyunu terk edip Çine doğru gitti. Çin… bu yere geldi. Besleyeyim diye düşünüp … millet … suçla … güneyde Çinde adı sanı yok oldu. Bu yerde bana kul oldu.] (Ergin 2011: 49).

Bahsi edilen *Çin* mekânı içinde değerlendirilen ve yukarıda verilen metinde yer alan ifadeler incelendiğinde, Dokuz Oğuz kavmi, yerini yurdunu terk edip *Çin*’e gitmiştir. Gittiği bu yerde Dokuz Oğuz kavminin adı sanı yok olmuştur. Yani bir yerde ‘asimile’ olmuştur. Söz konusu motifin metne kattığı işlev olarak halkın (Dokuz Oğuz’un) *Çin*’e gidip *Çin*’de aslını, kimliğini yitirmesinden dolayı burası *bireyin aldatıldığı/aldandığı ve kimliğini kaybettiği yer* olarak düşünülebilir.

Çin mekân unsuru bağlamında Bilge Kağan abidesinde tespit edilmiş ve incelemeye dâhil edilmiş son bulgu da daha önce ifade edildiği gibi Bilge Kağan’ın belli yaşlarında yaptığı mücadelelerden bahseden satırlardan biridir.

“Otuz artuḳı tört yaşıma Oġuz tezip Tabġaçka kirti. Ökünüp süledim. Suḳun […oġ]lın yotuzın anda altım.” (B/DY: 38).

[Otuz dört yaşımda Oğuz kaçıp Çine girdi. Eseflenip ordu sevk ettim. Hiddetle … oğlunu, karısını orda aldım.] (Ergin 2011: 51).

Verilen metinde Bilge Kağan’ın otuz dört yaşında yaptığı mücadele anlatılmıştır. Bilge Kağan bu yaşında Oğuz kaçıp *Çin*’e girmiştir. Bu durum üzerine eseflenen Bilge Kağan, *Çin*’e ordu sevk etmiş ve burada savaşmıştır. Bu satırlarda yer alan *Çin* ifadesi işlevsel açıdan *sevk mekânı* ve *savaş mekânı* konumundadır.

İncelemeye alınan *Çin* mekânı bağlamında Tonyukuk abidesinde tespit edilen bulgulardan biri batı yüzünün ilk iki satırında bulunan *Çin*’e dair ifadelerdir. Ancak

mevcut incelemede, Çin maddesinin giriş paragrafında da bahsedildiği gibi iki satırda geçen *Çin* ile ilgili tüm mekân unsurları bir bütünü verir.

> *"Bilge Tonyuḳuḳ ben özüm Tabġaç iliŋe ḳılındım. Türk budun Tabġaçḳa körür erti. Türk budun ḳanın bulmayın Tabġaçda adrıldı, ḳanlandı. Ḳanın kodup Tabġaçḳa yana içikdi."* (T/BY-I: 1-2).
>
> [Bilge Tonyukuk ben kendim Çin ilinde kılındım. Türk milleti Çine tabi idi. Türk milleti hanını bulmayıp Çinden ayrıldı, hanlandı. Hanını bırakıp Çine tekrar teslim oldu.] (Ergin 2011: 65).

Verilen metinden hareketle *Çin* ifadeleri belli mekânsal işlevleri doğrultusunda ifade edilir. Abide, Bilge Tonyukuk'un ağzından anlatılır. Bilge Tonyukuk, metinde öncelikle kendisinin Çin'de kılındığını ifade eder. Ardından da o vakitlerde Türk milletinin *Çin*'e tabi olduğu belirtir. Bir süre sonra da Türk milletinin *Çin*'den ayrılıp hana sahip olduğu bilgisi yer alır. Ancak bu durumdan sonra hanını bırakıp tekrar *Çin*'e teslim olmuştur. *Çin* ifadelerinin metindeki işlevleri incelendiğinde; Bilge Tonyukuk'un yani doğduğu yer olması sebebiyle verilen metinde yer alan *Çin* ifadesi burada bir yerde 'ana yurt', 'baba ocağı' anlamına gelir. *Çin*'e dair diğer ifadeler de her ne kadar Türk milleti isteyerek gitmiş ve gelmiş olsa da genel bir ifade ile söz konusu mekânlar *sığınma mekânı* olarak değerlendirilebilir.

Çin maddesi başlığı altında incelen bulgulardan biri de Tonyukuk abidesinin birinci taşının güney yüzünde yer alan satırdır. İlgili satır altta verilmiştir.

> *"Ança olurur erkli Oġuzdındın körüg kelti. Körüg sabı antaġ: Toḳuz Oġuz budun üze ḳaġan olurtı tir. Tabġaççaru Ḳunı seŋünüg ıdmış."* (T/GY-I: 2).
>
> [Öylece oturur iken Oğuzdan casus geldi. Casusun sözü şöyle: Dokuz Oğuz milletinin üzerine kağan oturdu der. Çine doğru Ku'yu, generali göndermiş.] (Ergin 2011: 67).

Bahsi edilen bu satır incelendiğinde daha önce Oğuz maddesinde de belirtilmiş olan bir casusun varlığından söz edilir. Bu casus Oğuz diyarından gelmiş ve Bilge Tonyukuk'a hayati haber getirmiştir. Getirdiği habere göre; *Çin*'e doğru Ku'yu generali göndermiştir. Metnin yalnızca bu satırı incelendiğinde bir savaşın söz konusu olduğu ve onun için generalin sevk edilmiş olacağı yargısı zihinlerde belirir. Ancak söz konusu durum metnin genel konusu içinde incelendiği bir itilaf oluşturulması için atılmış bir adımdır. Yani daha önceki maddelerde bahsedildiği gibi general diğer devletlerle üçlü bir itilaf oluşturmak için *Çin*'e doğru gönderilmiştir. Bu durum göz önüne alındığında *Çin* yeri için diplomatik ilişkilerin görüşüldüğü *siyasi/ticari* bir *anlaşma mekân* ifadesinin kullanılması yerinde olacaktır.

Çin mekânı incelemesinde tespit edilmiş ve değerlendirilmeye alınmış son bulgu Tonyukuk abidesinin birinci taşında yer alır.

> *"Öŋre Ḳıtaŋda biriye Tabġaçda Ḳurıya Ḳurıdınta yırıya Oġuzda iki üç biŋ sümüz kelteçimiz bar mu ne? Ança ötündüm."* (T/GY-I: 7).
>
> [Doğuda Kıtaydan, güneyde Çinden, batıda batılılardan, kuzeyde Oğuzdan iki üç bin askerimiz, geleceğimiz var mı acaba? Böyle arz ettim.] (Ergin 2011: 69).

Üstte verilen metnin öncesindeki bağlam dikkate alındığında genel olarak bir *Çin*, Oğuz ve Kıtay itilafından bahsedilir (bkz. "Oğuz" ve "Kıtay" maddeleri). Burada da "Oğuz" ve "Kıtay" maddelerinde olduğu gibi *Çin* ifadesin güven sağlamayan düşman topraklarından söz edilebilir.

Yapılan çalışmanın en hacimli maddelerinden biri olan *Çin* maddesi abidelerde çok yönlü işlevsel bulgular açısından değerlendirilmiştir. Bu değerlendirmede birçok "Çin" ifadesi tespit edilmesine rağmen yukarıda da belirtildiği gibi 'ülke' anlamındaki ifadeler değerlendirilmeye alınmıştır. Değerlendirilmeye alınan *Çin* ifadelerinin dağılımına bakıldığında bazıları ifade tekrarı olarak bulunur. *Çin* mekânı bağlamında abidelerde tespit edilmiş işlevler ağırlıklı olarak *savaş mekânı*, *sevk mekânı ve güvensiz mekân* olarak yer alır. Bunların dışında da *hedef mekânı, siyasi-ticari anlaşma mekânı, sığınma mekânı* ve *düşman mekân* olarak da kullanılmıştır.

Altı Çub Soğdak: Yerleşke mekânları başlığı altında değerlendirilmeye alınan ögelerden biri de *Altı Çub Soğdak* ögesidir. Bahsi edilen mekân unsurunu Ergin (2011: 20), "Altı Çub Soġdaḳ" olarak okumuştur. Tekin (1988) de bu kavramı Ergin gibi okumuş ve Klyaştornıy (1964) ve Clauson (1972)'a atıfta bulunarak şu açıklamayı yapar:

> "[…] (a)ltı çub sogd(ak) 'altı bölgeli Soğdaklar, Soğdlular'. Klyaştornıy bu ibaredeki *çub* kelimesini Çince 'bölge, mıntıka' anlamındaki *çu* kelimesi ile birleştirmiştir (1964: 94). Clauson'un bu kelimeyi *çuv* şeklinde okuması kabul edilemez (1972: 394)." (Tekin 1988: 80).

Görüldüğü gibi Tekin söz konusu mekân unsuru ile ilgili önce kendi düşüncelerini beyan etmiş ardından da Klyaştornıy ve Clauson'un görüşlerini dile getirerek Clauson'un görüşünün kabul edilemez olduğunun söylemiştir. Şirin (2015) ise çalışmasında Thomsen (2002)'ın görüşlerine yer vererek şunları söyler:

> "Thomsen, *altı çub*un Soğdlarla Türkler arasında bir bölge nin adı olduğunu düşünür. *Çub* sözcüğünün, Çincesi Soui-che ya da Soui-ye olan bugünkü Tchou nehri olduğu kanısındadır. Ona göre Türgiş topraklarının güneyinde Issıkgöl yakınlarında, sözü edilen nehir ve onun yukarı kollarını çevreleyen ülkenin adı olmalıdır." (Şirin 2015: 256).

Şirin'in Thomsen'dan verdiği bilgiye göre Türgiş yeri ve çub sözcüğünün kökenine dair bilgileri öğreniyoruz. Bahsi edilen motif unsurunun abidelerde yalnızca ifade tekrarı olarak bulunur. Ancak ifade tekrarı olarak bulunduğu satırlarda söylenmesi gereken durumlar mevcuttur. Kül Tigin abidesinde geçen satırlarda Kül Tigin'in yaşından (on altı yaşında) bahsedilirken Bilge Kağan abidesinde ise Bilge Kağan'ın yaşından (on sekiz yaşında) bahsedilir.

> *"Altı*[19] *yigirmi yaşıŋa*[20] *eçim ḳaġan ilin törüsin ança ḳazġandı*[21]*. Altı Çub Soġdaḳ tapa süledimiz, bozdumuz."* (K/DY: 31, B/DY: 24-25).

[19] B/DY: 24-25'te *sekiz* [sekiz]
[20] B/DY: 24-25'te *yaşıma* [yaşımda]
[21] D/DY: 24-25'te *eçim ḳaġan ilin törüsin ança ḳazġandı* [amcam kağanın ilini, töresini şöyle kazandı] bölümü yoktur.

> [On altı yaşında, amcam kağanın ilini, töresini şöyle kazandı: Altı Çub Soğdaka doğru ordu sevk ettik, bozduk.] (Ergin 2011: 21, 43-45).

Yukarıda verilen metinde Kül Tigin ve Bilge Kağan'ın yaptığı mücadele söz konusudur. Sözü edilen mücadele Kül Tigin ve Bilge Kağan ile Altı Çub Sogdak kağanı arasındadır. Kül Tigin ve Bilge Kağan *Altı Çub Soğdak*'a doğru asker sevk edip milleti orada bozmuşlardır. Anlaşılıyor ki kağan "ilini, töresini" *Altı Çub Soğdak*'ta mücadele ederek kazanmıştır. Bu açıdan bakıldığında söz konusu mekân bir yerde ilin, törenin kazanıldığı sınav merkezidir. *Altı Çub Sogdak*, ayrıca diğer birçok yerleşke mekânı gibi metinde *sevk mekânı* göreviyle bulunur.

Türgiş: Yapılan çalışmanın içerisinde değerlendirmeye alınan mekân motifleri içerisinde incelenen ögelerden olan *Türgiş*, abidelerde hem kavim adı hem de bu kavmin yaşadığı yerdir. Söz konusu Türgişler ile ilgili Ercilasun (2006) şunları beyan dile getirir:

> "Çin tarafından tayin edilen Hu-şe-lo Kağan, Doğu Köktürklerinin baskısından yılarak Çin'e kaçınca U-çe-le, 690 yılında Batı Köktürklerinin kağanı oldu. Uçele'nin kağan olmasıyla Batı Köktürkleri bağımsız Türgiş devletini kurmuş oldular. Uçele kısa zamanda devletin sınırlarını doğuda Turfan'a, batıda Seyhun'a dek genişletti." (Ercilasun 2006: 120),

Üstte verilen bölümde Ercilasun, Türgişlerin kuruluşuna dair bilgiler vermiştir. Şirin (2015) de Türgişler hakkında şu bilgileri söyler:

> "On Okların Tu-lu koluna mensup Batıdaki Tölis boylarından biri olan Türgişler, 630'lu yıllarda tarih sahnesine çıkmış bir boydur. Müller'e göre *türk* adı ve *–ş* ögesinden oluşmuştur. Bu –ş ögesi Sanskritçe kökenli üst düzey bir unvan olan *ışbara*nın *–s* ile genişlemiş şekli *ışbaras* sözcüğünde bulunan İndo-İrani dillerin çoğul eki olabilir." (Şirin 2015: 219).

Şirin'in dile getirdiği üzere Türgişler 630'lu yıllarda tarih sahnesine çıkmış bir boydur. Müller (1911)'e atıfta bulunan Şirin Türgiş kelimesinin "Türk" adından geldiği söylemiştir. Bahsi edilen mekân unsuru abidelerde yalnızca ifade tekrarı olarak bulunduğu tespit edilmiş ve bu bulgu aşağıda incelenecektir.

"Ol yılḳa Tü[rgiş tapa Altun yışıġ] toga[22] *İrtiş ögüzüg keçe yorıdımız*[23]*. Türgiş budunuġ uda basdımız*[24]*. Türgiş ḳaġan süsi Bolçuda otça borça kelti. Sünüşdümüz."* (K/DY: 36-37, B/DY: 27-28)

[O yılda Türgişe doğru Altın ormanı aşarak, İrtiş nehrini geçerek yürüdük. Türgiş kavmini uykuda bastık. Türgiş Kağanının ordusu Bolçuda ateş gibi, fırtına gibi geldi. Savaştık.] (Ergin 2011: 23, 45).

Yukarıda verilen metinde Türk milletinin, Türgiş kavmi ve Türgiş kağanıyla yapılan mücadelesi ifade edilmiştir. Metinde öncelikle Türk ordusu, o yıl diye ifade edilen belli bir zaman içerisinde *Türgiş*'e doğru yola çıkmıştır. Bu hedef doğrultusunda yürürken öncelikle Altın Ormanı'nı aşmış ardından da İrtiş Nehri'ni geçmiştir. Hedefi olan yere geldiklerinde ise Türgiş kavmine baskın düzenleyip uykuda basmıştır. Bu olay sonrasında ise Türgiş kağanı ateş gibi, fırtına gibi gelmiştir. Ve Bolçu'da savaşmışlardır. Metinde ifade edildiği gibi incelen motif işlevsel olarak *Türgiş*'e doğru ifadesi ile söz konusu mekânın ulaşılmak istenen bir *hedef mekânı* konumunda olduğu ifade edilir.

Tangut: Tespit edilen yerleşke mekânlarından biri de *Tangut* unsurudur. Bu ifade abidelerde hem kavim adı olarak hem de o kavmin yaşadığı yer olarak bulunur. Gömeç (2008: 5), DLT'de Tangut için "karışmış bir boy" olduğu ve "ana yurdu Sarı Nehrin batı" taraflarında belirtildiğini söyler. Sözü edilen Tangut kavramını Şirin (2009: 163), "Tibetlilerin bir kolu" olarak açıklamıştır. Söz konusu motif unsuru abidelerde yalnızca Bilge Kağan abidesinde yer alır.

"Yiti yigirmi yaşıma Taŋut tapa süledim. Taŋut budunuġ bozdum. Oġlın yo[tuz]ın yılḳasın barımın anda altım." (B/DY: 24).

[On yedi yaşımda Tanguta doğru ordu sevk ettim. Oğlunu, karısını, at sürüsünü, servetini orda aldım.] (Ergin 2011: 43).

[22] B/DY: 27-28'de *aşa* [aşarak]
[23] B/DY: 27-28'de *yorıdım* [yürüdüm]
[24] B/DY: 27-28'de *basdım* [bastım]

Üstte verilen metin geneli itibariyle incelendiğinde daha önceki incelemelerde de görülen Bilge Kağan'ın yaşının temel alındığı zaman dilimlerindeki yaptığı mücadeleler ifade edilmişti. Bilge Kağan'ın bu mücadelelerin ilki olarak metinde on yedi yaşındaki yapmış olduğu mücadeleden bahsedilir. İfade edilen mücadelede yaşça toy olmasına rağmen Bilge Kağan, *Tangut*'a doğru ordu sevk etmiştir. Ve Tangut milletini bozarak "oğlunu, karısını, at sürüsünü ve servetini orada" almıştır. Yani Tangut 'ganimete' ulaştığı yerdir. Bu ifadelerden hareketle *Tangut* mekânı metindeki işlevi olarak *sevk mekânı* ve devamında da yapılan savaştan dolayı *savaş mekânı* değerlendirilebilir. Ayrıca burası için Bilge Kağan'ın abidelerde belirttiği yaşı itibariyle savaş tecrübesi bakımından hamlıktan olgunluğa geçiş yeri olarak da düşünülebilir.

Karluk: Değerlendirilmesi yapılan başlık altında ele alınan unsurlardan biri de *Karluk* ögesidir. Ele alınan *Karluk* unsuru abidelerde hem kavim hem de o kavmin yaşadığı yer olarak bulunur. Gömeç (2008: 12), Kaşgarlı'dan aktararak Karluk için "Göçebe Türklerden bir bölüğün adıdır. Oguzlardan ayrıdırlar ama onlar gibi Türkmen" olduklarını belirtir. Şirin (2009: 157), konu dâhilinde "Beş Balık'ın kuzeybatısında, Altayların batısında yaşayan bir Türk boyu" açıklamasını yapar. Bahsi geçen mekân unsuru abidelerde yalnızca Bilge Kağan abidesinde yer alır.

> *"Biriye Ḳarluḳ budun tapa sületip Tudun Yamtarıġ ıtım, bardı."* (B/DY: 40).
>
> [Güneyde Karluk milletine doğru ordu sevk et diyip Tudun Yamtarı gönderdim, gitti.] (Ergin 2011: 51).

Yukarıda ifade edilen metinde kağan, güneyde bulunan Karluk milletine doğru ordu sevk edilmesi istemiştir. Bu isteğini de Tudun Yamtarı'dan talep etmiştir. Kağanın bu isteği üzerine de Tudun Yamtarı, orduyu güneyde bulunan Karluk üzerine doğru sevk etmiştir. Mekân unsurunun abidelerdeki işlevi düşünüldüğünde *Karluk*, *sevk mekânı* olarak abidelerde kendisine yer bulmuştur.

Türk Sir Milletinin Yeri: Ülke başlığı altında ele alınan bir diğer mekân unsuru ise *Türk Sir Milletinin Yeri'*dir. Şirin (2009: 161), bu yerde yaşayan Türk Sir milletinin,

"VIII. yüzyılın ikinci çeyreğinde Köktürk kütleleriyle karışan bir Türk boyu" olduğunu söyler. Bu mekân abidelerde yalnızca Tonyukuk abidesinin iki taşında yer alır.

> *"Türk budun ölti, alḳındı, yoḳ boldı. Türk Sir budun yirinte bod ḳalmadı."* (T/BY-I: 3-4).
>
> [Türk milleti öldü, mahvoldu, yok oldu. Türk Sir milletinin yerinde boy kalmadı.] (Ergin 2011: 65).

Yukarıda da verilen metnin öncesindeki genel muhtevasında Türk milletinin kağanına karşı yaptığı hatanın sonucunun yansıması vardır. Yaptığı hata sonucu Tanrı tarafından cezalandırılan halk ölmüştür, mahvolmuştur. *Türk Sir Milletinin Yeri*'nde bir boy dahi kalmamıştır. Bahsi geçen mekân metinde işlevsel olarak *cezalandırılmış bir yer* göreviyle kullanılmıştır.

İfade edilen motif yukarıda geçtiği yerin dışında Tonyukuk abidesinin ikinci taşında da bulunur. Söz konusu motifin abidelerde bulunduğu ikinci yer olan satırlar altta verilmiştir.

> *"İltiriş Ḳağan ḳazġanmasar, yoḳ erti erser, ben özüm Bilge Tonyuḳuḳ ḳazġanmasar, ben yoḳ ertim erser Ḳapġan Ḳağan Türk Sir budun yirinte bod yime budun yime kişi yime idi yoḳ erteçi erti."* (T/KY-II: 1-2).
>
> [İltiriş Kağan kazanmasa, yok olsa idi, ben kendim, Bilge Tonyukuk, kazanmasam, ben yok olsa idim, Kapgan Kağanım, Türk Sir milletinin yerinde boy da, millet de, insan da hep yok olacaktı.] (Ergin 2011: 81).

Bu satırlarda İltiriş Kağan, Bilge Tonyukuk ve Kapgan Kağan isimleri zikredilir. Abidenin anlatıcısı olan Bilge Tonyukuk'a göre söz konusu yöneticiler bu yeri kazanması burada boyun da milletin de insanın da hep yok olacağından bahsedilir. Bu yer bahsi geçen yöneticiler sayesinde kurtarılmıştır. Bu söylemler neticesinde söz konusu mekân ögesi metinde *ölümden kurtarılmış* bir *yer* anlamında metinde yer alır.

Ülke maddesi sonucu: Söz konusu incelemede "ülke" olarak tanımlanan birden çok mekân unsuru incelenmiştir. Kül Tigin ve Bilge Kağan abideler bu mekân unsurlarının en çok bulunduğu abidedir. Tonyukuk abidesi ise diğer abidelere oranla "ülke" mekânlarını bünyesinde nispeten daha az barındırır.

Bahsi edilen mekân unsuru işlevsel yönden metindeki işlevleri tespit edilmiştir. Bu işlevlerden biri, asker ve ordu ile ilişkilendirilen bölgeler açısından ordunun sevk edildiği mekânlardır. Bazıları doğrudan sevk edilen yer (*Kırgız, Oğuz, Kıtay*, *Tatabı, Altı Çub Soğdak, Tangut)* olarak beliritilirken, bazı ülke isimleri yön bilgileriyle birlikte anılırlar. Buna göre *Karluk ve Çin* ordunun "güneyde" sevk edildiği yer olarak geçerken Çin'e yapılan sevkiyatın on iki defa gerçekleşmiş olmasının vurgusu da yapılır. Ayrıca *Yir Bayırku* "kuzeyde" ve *Kıtay Tatabı* da "doğuda" ordunun sevk edildiği bir yer olarak geçer. Bu dağılıma bakıldığında "ülke" mekânları bir nevi askeri bölge olduğu anlamına gelen *sevk* ve *savaş mekânı* konumunda ağırlıklı işlevlerle abidelerde öne çıkmıştır. Bu durumun siyasi güçlere sahip milletler arasındaki siyasi ve ekonomik menfaatlerden dolayı olduğu söylenebilir. Bunun dışında *Kıtay* siyasi görüşmelerin sağlandığı yer iken, Çin hem siyasi hem ticari anlaşmanın sağlandığı yer özelliğini taşır. Bu anlamda Çin ayrıca diplomatik ilişkilerin görüşüldüğü siyasi/ticari bir anlaşma mekânı özelliğini de taşır.

Bazı ülkeler ise abidelerde ulaşılmak istenen bir hedef noktası olarak dile gelir. Bunlar; *Tibet, Kırgız, Oğuz, Çin, Türgiş*'tir. Kırgız için ayrıca "dörtnala koşturularak" ulaşılmak isetenen bir hedef mekân olduğu söylenebilir. Burada vurgulanması gereken bir husus ise Kırgız ülkesinin Tibet'e göre daha zor elde edilen bir yer olduğu gerçeğinin abidelere yansımış olmasıdır.

Abideler güven sağlamayan düşman topraklardan da söz eder. Bunlar Oğuz, *Kıtay* ve *Çin* diyarıdır. Burada Oğuz'un "kuzeyde" bir yer olduğu vurgusu da yapılır. Savaşılan yer olarak da yine *Oğuz, Kıtay Tatabı* ve *Çin* memleketleri dile getirilir.

Bunun dışında Çin güneyde düşman milletin toprakları olarak bireyin aldatıldığı veya aldandığı ve kimliğini kaybettiği yer; Bilge Tonyukuk'un doğduğu yer ve Türk milletinin sığındığı yer olma özelliklerini de taşır.

Son olarak *Oğuz* yurdu abidelerde "casusun" geldiği yer olarak vurgulanarak bir anlamda haber ve bilgi merkezi özelliği ile de ilişkilendirilir. Oğuz yurdunun ordu açısından Amga kalesi ile ilişkilendirildiğinde ise mitik tefekkür açısından bir 'uyanma' ve yeniden 'dirilme' anlamında vurgu yapıldığını da ayrıca belirtmek gerekir.

Diğer taraftan Tangut 'ganimetin' elde edildiği yer iken, *Altı Çub Soğdak* ilin, törenin kazanıldığı bir sınav merkezidir. *Türgiş* altın ormanının aşılıp, İrtiş nehrinin geçilerek ulaşılan bir yer iken *Türk Sir Milletinin Yeri* cezalandırılmış bir yer ve ölümden kurtarılmış bir yer olma özelliğini taşır.

Görülüyor ki, abidelerde "ülke" anlamındaki 'büyük' merkezler bir taraftan dünyevi anlamda 'ölüm', 'savaş' ve 'esaret' özellikleriyle ön plana çıkarken, daha mistik ve mitik anlamda Tanrı ve töre katında bir 'sınav', 'ölüm' ve 'yaşam' mücadelesiyle dikkat çeker.

3.3.2 Şehir

Yerleşke mekânları içerisinde ele alınan ikinci madde şehir'dir. Türkçe Sözlük (2011)'te bu kavram için "nüfusunun çoğu ticaret, sanayi, hizmet veya yönetimle ilgili işlerle uğraşan, genellikle tarımsal etkinliklerin olmadığı yerleşim alanı, kent, site." tanımı vardır. Bu bilgilerden hareketle şehir, ülke kadar büyük olmayıp nispeten ülkeden küçük olan ayrıca daha çok tanımdaki şehir formuna sahip mekânlar için "şehir" adı kullanılmıştır. Bu başlık altında abidelerde tespit edilip incelemeye alınan mekân unsurları referans alınan kitaptaki sırasıyla inceleneceklerdir.

Bu bölümde yerleşke mekânlarıı bağlamında abidelerde tespit edilen şehir mekân adları üzerinde durularak Türk mitik tefekkürü açısından bir değerlendirme yapılmıştır. Bahsi geçen isim örnekleri Tablo 4'te verilmiştir.

Tablo 3.4: Yerleşke Mekânlar 2

Yerleşke Mekânlar 2: Şehir		
Mekân	**Abidelerdeki Yeri**	**İşlev**
Dokuz Ersin	K/GY, B/KY	sevk mekânı
Kengü Tarman	K/DY, B/DY	güvenli mekân
Tabar	K/DY	güvenli mekân
Togu Balık	K/KY, B/DY	savaş mekânı
Andırgu	B/DY	savaş mekânı
Çik	B/DY	hedef mekânı
Örpen	B/DY	savaş mekânı
Beş Balık	B/DY	sevk mekânı, hedef mekânı, savaş mekânı
Şantung Şehri	T/DY-I	hedef mekânı

Dokuz Ersin: Yerleşke mekânları adı altında incelenen bir başka unsur *Dokuz Ersin* ögesidir. Bu öge abidelerde hem bir kavim adı hem de o kavmin yaşadığı yer olarak abidelerde yer alır. Abidelerde *Toḳuz Ersin* olarak yer alan mekân unsuru için Ercilasun (2006: 119), "Tokuz Ersin, Tibet'e yakın bir bölge veya halk olmalıdır." açıklamasını yapar. Şirin (2015: 78) ise "İndo-İrani bir halk olan Toharların yaşadığı günümüz Doğu Türkistanı'nda İpek Yolu güzergâhında bir kent, Karaşehir." olarak açıklamasını yapar. W. Ching-ju (1944)'ya atıfta bulunan Ölmez (2010: 629), sözü edilen yer için "hem yer hem de kavim adı gibi görünen *tokuz ersin* Çin kaynaklarının yardımıyla açılanabilmiş ve *tokuz ersin*'in Toharların olduğu bölgeyi, özelikle *ersin*'in Karaşehir'i gösterdiği" bilgisini verir.

Söz konusu mekân unsuru bir yerleşke olup Kül Tigin ve Bilge Kağan abidelerinde ifade tekrarı olarak yer alır.

> *"Birigerü Toḳuz Ersinke tegi süledim, Tüpütke kiçig tegmedim."* (K/GY: 3, B/KY: 2).
>
> [Güneyde Dokuz Ersin'e kadar ordu sevk ettim, Tibet'e ulaşmama az kaldı.] (Ergin 2011: 3, 57).

Üstte verilen metnin öncesindeki genel muhtevasında kağanın genel bir yayılma politikası seyrettiği görülür. Bu politika nedeniyle kuzey, güney, doğu ve batıya ordu sevk edilir. Daha önce belirtildiği gibi Kağan, güneyde bir yer olan Tibet'e ulaşmak adına birtakım seferler yapar. Bu amaç uğrunda Tibet güzergâhı üzerinde yer alan

Dokuz Ersin'e ordu sevk eder. Yine metinden hareketle *Dokuz Ersin* burada *sevk mekânı* olarak anlatıcı tarafından okuyucuya sunulmuştur. *Dokuz Ersin* mekânının geçtiği bu ifadede görüldüğü üzere ikinci bir mekândan, yani Tibet'ten de söz edilir (bkz. 3.4.1).

Kengü Tarman/Tarban: Ele alınan mekân unsurlarından biri de *Kengü Tarman/Tarban* motifidir. Söz konusu unsuru hem Ergin (2011: 100) hem de Tekin (1988: 145) "Keŋü Tarman (Tarban)" olarak okumuşlardır. Ayrıca Tekin (1988: 76), sözü edilen kavram ile ilgili hem kendi görüşlerine hem de Thomsen (1986)'ın görüşlerine yer vererek "Batıda bir yer adı. BK'daki *b*'li şeklin daha doğru ve asli olması gerekir: krş. men < ben, meniŋ < beniŋ vb. Thomsen bu adın Tarbagatay ile bir ve aynı olabileceği ihtimali üzerinde duruyor (1896: 150, not 27) açıklamasını yapar. Şirin (2009: 149) ise söz konusu yeri "Arıs ırmağının Seyhun'a döküldüğü yerde bulunan Otrar (Farab) şehri." olarak tarif eder. Açıklamalardan da anlaşıldığı üzere *Kengü Tarman/Tarban* bugünkü kent anlayışına yakın bir yerleşkedir.

Bahsedilmekte olan unsur abidelerde bir kez karşımıza çıkar. Ve abidelerde ifade tekrarı olarak yer alır. Ancak bu ifade tekrarında diğerlerinden ayrılan bir farklılık söz konusudur. Üstte verilen görüşlerden Tekin'in de belirttiği gibi Kültigin abidesinde ifade 'Kengü Tarman' olarak bulunurken Bilge Kağan abidesinde ise 'Kengü Tarban' olarak bulunur. Bu ifadelerde böylesi bir değişikliğin bulunmasının sebebi ne olabilir? İlk akla gelen abidelerin yazıcısı olan Yollug Tigin'in istemeyerek yanlışlıkla yazmış olma ihtimali kuvvetlidir. Ya da ikinci bir ihtimal m < b değişikliğinin o dönemde görülmeye başlamasıdır.

> *"Ḳurıġaru Keŋü Tarmanḳa*[25] *tegi Türk budunuġ ança ḳondurtumuz, ança itdimiz."* (K/DY: 21, B/DY: 17-18).
>
> [Batıda Kengü Tarmana kadar Türk milletini öyle kondurduk, öyle düzene soktuk.] (Ergin 2011: 17, 41).

[25] B/DY: 17-18'de *Keŋü Tarbanḳa* [Kengü Tarbana]

Üstte verilen metin incelendiğinde ilk dikkati çeken nokta kağanın Türk milletini kondurup düzene sokma politikasının devam ettiği anlaşılır. Bu politika gereğince dört bir tarafta hep düzen getirme gayreti içinde olduğu ve bu gayretle de çalıştığı görülür. Bu doğrultuda batıda bir yer olan *Kengü Tarman*, Kağan tarafından Türk milletinin kondurulduğu ve düzene sokulduğu yer olarak bulunur.

Tabar: Şehir mekânları başlığı altında ele alınan bir diğer mekân unsur ise *Tabar*'dır. Bu mekân unsurunun tespiti adına incelenen metinler dâhilinde pek fazla bilgi mevcut değildir. Bu yer için Tekin (1988: 83), "Tabaristan" olarak değerlendirdikten sonra Thomsen (1896) ve Radloff (1897)'un bu konudaki görüşlerini şöyle dile getirir:

> "Radloff bu kelimenin yer adı olduğunu anlayamamış ve *tab-* 'bulmak' (!) fiili sanmıştır (1895: 124). Thomsen bu izahı haklı olarak tenkit etmiş ve kelimeyi *Tabar-da* olarak açıklamıştır (1896: 159, not 48)." (Tekin 1988: 83).

Şirin (2009: 153) ise bu mekân unsuruna şüpheli yaklaşarak "Cungarya ovasını kuşatan dağlık bölge (?)" olarak düşünür. Bahsi geçen motif abidelerde yalnızca bir kez Kül Tigin abidesinde yer alır.

> *"Ḳara Türgiş budun ḳop içikdi. Ol budunuġ Tabarda ḳo[nturtumuz?...]"* (K/DY: 38).
>
> [Türgiş avam halkı hep tabi oldu. O kavmi Tabarda kondurduk…] (Ergin 2011: 23).

Yukarıda verilen metin incelendiğinde söz konusu ifadenin abidelerde bulunduğu satırın tam okunamaması dikkat çekicidir. Bu sebebe bağlı olarak kesin bir hüküm getirmek pek doğru olmasa gerek. Ancak metnin genel muhtevasına bakıp ve eldeki bilgilerden yola çıkarak bir değerlendirme getirilebilir. Bolçu maddesinde değinildiği üzere Türgiş kağanı ile olan mücadeleden bahsedilmişti. Söz konusu maddenin devamında *Tabar* ögesinin bulunduğu satır gelmesinden dolayı Türgiş kağanının ve ordusunun yenilgi sonucunda Türgiş avam halkı, Türk kağanına tabi olmuştur. Bunun üzerine Türk kağanı o kavmi *Tabar*'da kondurmuştur. Buradan da

anlaşılacağı üzere *Tabar,* kağanın onay verdiği ve halkı kondurduğu yer olmasından dolayı işlevsel yönden Kengü Tarman/Tarban'da olduğu gibi yaşam alanı oluşturulmuş *güvenli* bir *mekân* olarak bulunur.

Togu Balık: İncelenen başlık altında ele alınan mekân unsurlarından bir diğeri de *Togu Balık* unsurudur. Söz konusu mekânı Ergin (2011: 115) ve Tekin (1988: 172) "yer adı" olarak değerlendirmiştir. Şirin (2015: 203) ise "balık" kavramını "Türkçenin 'şehir' anlamlı en eski" sözcüğü olduğunu belirtmiştir. Bu görüşle bağlantılı olarak Gömeç (2008: 20), Kaşgarlı'dan alıntı yaparak "İslamlıktan çok evvel Türk dilinde sığınak, kale, şehir" açıklamasını yapar. Başka bir çalışmasında Şirin (2009: 150) söz konusu mekân olan Togu Balık için "Tola ırmağı kıyısında bir kent" olarak konumlandırır. Thomsen (1896)'dan alıntı yapan Aydın (2004: 79), Thomsen'ın bu yer için "Doğu kenti" dediğini aktarır.

Söz konusu mekân Kül Tigin ve Bile Kağan abidelerinde geçer. Bahsi geçen satırlar arasında bir ifade tekrarı mevcuttur. Ancak bir önceki maddede olduğu gibi burada da bir ihtilaf söz konusudur. Aşağıda verilen satırlarda bu ihtilafın ne olduğu net bir şekilde görülür.

> *"Toḳuz Oġuz budun kentü budunum erti. Teŋri yir bulġaḳın üçün yaġı boldı. Bir yılḳa biş yolı süŋüşdümüz. Aŋ ilk Toġu Balıḳda süġüşdümüz."* (K/KY: 4).
>
> [Dokuz Oğuz milleti kendi milletim idi. Gök, yer bulandığı için düşman oldu. Bir yılda beş defa savaştık. En önce Togu Balıkta savaştık.] (Ergin 2011: 25).
>
> *"T[oḳuz Oġu]z budun meniŋ budunum erti. Teŋri yir bulġaḳın üçün ödiŋ[e] küni tegdük üçün yaġı boldı. Bir yılḳa tört yolı süŋüşdümüz. Aŋ ilk Toġu Balıḳda süŋüşdüm."* (B/DY: 29-30).
>
> [Dokuz Oğuz milleti benim milletim idi. Gök, yer bulandığı için, ödüne kıskançlık değdiği için düşman oldu. Bir yılda dört defa savaştım: En önce Togu Balıkta savaştım.] (Ergin 2011: 47).

Metinden verilen satırlar incelendiğinde daha önce belirtildiği gibi tam manasıyla bir ifade tekrarı bulunmaz. Çünkü Kül Tigin abidesinde Dokuz Oğuz milleti ile bir yılda yapılan beş savaştan bahsedilirken Bilge Kağan abidesinde yine Dokuz Oğuz milleti ile yapılan dört savaştan bahsedilmiştir. Bunun yanı sıra Bilge Kağan abidesinde yer alan bölümde konuyla ilgili daha fazla betimleme yapılmıştır. Bu sebeplerden dolayı net bir şekilde ifade tekrarı olmadığı açıktır. Ancak konusu itibariyle söz konusu iki satır da aynı anlama gelir.

Bahsi geçen satırlar işlevsel açıdan incelendiğinde ise Dokuz Oğuz milleti ile Türk milletinin bir yıl içinde yaptığı savaşlardan söz edilir. Bu savaşların ilki *Togu Balık* denilen yerde yapılmıştır. Savaşma nedenine bakılırsa Dokuz Oğuz milletinin kendi içerisindeki husumeti sonucu göğün ve yerin "bulanması", yani karışması sebep gösterilir. Mitik tefekkür açısından bakıldığında 'gök' kudretinin, yani Tanrı'nın tecellisi olarak yorumlanabilir. *Togu Balık* bu işlevinden dolayı metinde *savaş mekânı* olma özelliğinin yanında göksel nedenlere bağlı bir nevi 'cezalandırma' unsuru olarak düşünülebilir.

Andırgu: Yerleşke mekânları içinde yer alan başka bir motif ise *Andırgu*'dur. Bu mekân unsuru "Antargu" şeklinde telaffuz eden Şirin (2009: 152), bu yeri "Kül Tigin'in Tokuz Oguzlarla savaştığı Tola ırmağı civarında bir bölge" olarak tarif eder. Söz konusu motif önceki incelenen bölümlerde bahsedilmiş olan ve Bilge Kağan abidesinde anlatıcı tarafından söylenen, bir yılda yapılmış olan dört savaştan ikincisinin yapıldığı yerdir.

"İkinti Andırġuda sünüşdüm. Süsin sançdım." (B/DY: 30).

[İkinci olarak Andırguda savaştım. Askerini mızrakladım.] (Ergin 2011: 47).

Daha önce de söylendiği gibi Bilge Kağan abidesinde yer alan bölümde bir yılda yapmış olan dört savaştan bahsedilmişti. Bu savaşlardan ilki *Togu Balık'*ta, üçüncüsü *Çuş Başı'*nda ve sonuncusu da *Ezginti Kadız'*da yapılmıştı. İkinci savaş ise *Andırgu'*da meydana gelmiştir. Söz konusu motif metinden hareketle savaşın yapıldığı yer olması sebebiyle işlevsel olarak metinde *savaş mekânı* görevinde yer alır.

Çik, Örpen: İncelenen motiflerin arasında yer alan *Çik* ve *Örpen* mekânları birlikte ele alınmıştır. *Çik*, abidelerde hem kavim adı hem de o kavmin bulunduğu yer adı olarak geçer. Söz konusu mekânlar abidelerde aynı satırda yer aldıkları ve aynı konu etrafında toplandıkları için birlikte değerlendirilmişlerdir. Şirin (2009: 156), Çik'in "Basmıl, Kimek ve Kıpçaklarla ilişkilendirilen bir Türk boyu" olduğunu söyler. Ayrıca Örpen için de Şirin (2009: 153), "Bilge Kağan komutasındaki Köktürk birliklerinin Kırgız ve Çiklerle 709 yılında savaştığı Kem ırmağı civarındaki yer" açıklamasını yapar. Sözü edilen mekân unsurlarının incelemeleri aşağıda yapılacaktır.

> *"Altı otuz yaşıma Çik budun Ḳırḳız birle yağı boltı. Kem keçe Çik tapa süledim. Örpente süŋüşdüm. Süsin sançdım. Az [b]u[dunuġ altı]m. [… iç]gertim."* (B/DY: 26).
>
> [Yirmi altı yaşımda Çik kavmi Kırgız ile beraber düşman oldu. Kemi geçerek Çike doğru ordu sevk ettim. Örpende savaştım. Askerini mızrakladım. Az milletini aldım … tabi kıldım.] (Ergin 2011: 45).

Çik ve *Örpen* mekânlarının bulunduğu metin incelendiğinde Bilge Kağan'ın ağzından bir anlatımla kendisinin yirmi altı yaşında yaşadığı olaylardan bahsettiği görülür. Bahsi geçen olayda Bilge Kağan, yirmi altı yaşındayken Çikler, Kırgız ile birlikte düşman olmuşlardır. Bu olay üzerine de Kağan, Kem'i geçerek *Çik*'e doğru ordu sevk ederek *Örpen*'de savaşmıştır. Askerini mızraklamış, Az milletini alıp tabi kılmıştır. Bahsedilen motifler işlevsel olarak metinde farklı görevlerde yer alır. Metin bağlamında *Çik*, *sevk mekânı* göreviyle ve *Örpen* ise *savaş mekânı* göreviyle metinde bulunur. Ayrıca *Çik* ve *Örpen* hazırlanışından sonucuna dek yani hedefi, asker sevki ve savaş yapılması tam manasıyla askeri bir mevki ve savaş alanıdır.

Beş Balık: Değerlendirilen motifler içinde ele alınan bir mekân unsur da *Beş Balık* mekânıdır. Burası hakkında Şirin (2009: 149), "VIII. yüzyılda Basmılların oturduğu şehir (Pei-ting)" olduğunu ifade eder. Gömeç (2008)'in aktardığı üzere Kaşgarlı Mahmud konuyla ilgi şu açıklamayı yapar:

> "Beş Balık bölgesi Türkistan'ın kilit noktalarından ve İpek Yolu üzerinde bulunması yüzünden, son derece önemli bir mevkiydi. Buraya sahip olmak amacıyla çağlar boyunca çevre halklarının mücadelesine şahidiz. Çin

kaynaklarında Pei-t'ing şeklinde geçen bölge, bugünkü Tanrı Dağlarının kuzeyinde, şimdiki Urumçi havalisindeki yerleşim birimleridir." (Gömeç 2008: 22).

Gömeç'in verdiği bilgilerden anlıyoruz ki tarihin en büyük ve en önemli ticaret yollarından biri olan İpek Yolu üzerinde bulunan *Beş Balık* üzerinde sürekli hâkimiyet mücadelesi verilen bir mekân olmuştur. *Beş Balık*'ın abidelerde de mücadele edilen ve savaş yapılan bir yer olmasın bu sebeplerden olsa gerek.

"Otuz yaşıma Biş Balıḳ tapa süledim. Altı yolı sünüşdüm. […sü]sin ḳop ö[lü]rtüm." (B/DY: 28).

[Otuz yaşımda Beş Balıka doğru ordu sevk ettim. Altı defa savaştım … askerini hep öldürdüm.] (Ergin 2011: 45).

Yukarıda verilen metinde Bilge Kağan'ın otuz yaşında yaptığı savaştan söz edilir. Söz konusu satırlarda Bilge Kağan, *Beş Balık*'a doğru ordu sevk eder. Ve burada altı defa savaşır. İşlevsel olarak *Beş Balık* burada *sevk mekânı* ve *hedef mekânı* konumunda görev üstlenir. Bu görevlerin yanı sıra *savaş mekânı* olarak da değerlendirilebilir.

Şantung Şehri: İncelen yerleşke mekânları içinde tespit edilip incelemeye dâhil edilmiş son mekân unsuru da *Şantung Şehri*'dir. Söz konusu mekân ismi olan "Şantung" daha önce ova maddesi içinde *Şantung Ovası* olarak incelenmişti. Ancak burada ova olarak değil şehir ismiyle yar alır. Bu yer için Şirin (2009: 153), "T'ai-hang-shan dağlarının doğusunda bulunan toprakların genel adı" olduğu bilgisini verir. Bu mekân unsuru abidelerde yalnızca Tonyukuk abidesinde bulunur.

"Türk budun ḳ[ılınġa]lı Türk ḳaġan olurġalı Şantuŋ balıḳ[ḳ]a taluy ögüzke tegmiş yoḳ ermiş. Ḳaġanıma ötünüp sü iltdim. Şantuŋ balıḳḳa taluy ögüzke tegürtim." (T/DY-I: 1-2).

> [Türk milleti kılınalı, Türk kağanı oturalı Şantung şehrine, denize ulaşmış olan yok imiş. Kağanıma arz edip ordu gönderdim. Şantung şehrine, denize ulaştırdım.] (Ergin 2011: 71).

Metinde geçen ifadeler incelendiğinde *Şantung Şehri*'nin denize yakın bir yerleşke olduğu anlaşılır. "Deniz" maddesinde (bkz. 3.1.1) belirtildiği gibi Türkler'deki 'deniz' anlayışı Ögel'in ifadeleriyle daha ziyade "büyük ve küçük göller" ile sınırlıdır. Metinde geçen *Şantung Şehri* de tam böyle büyük bir su merkezine yakın konumda olmalıdır. Ayrıca burası Türk milleti ve Türk kağanı var olduğundan söz konusu olayın olduğu zamana kadar ulaşanı olmayan yer konumundadır. Bilge Tonyukuk, kağana arz edip denize ve *Şantung Şehri'*ne ordu göndermiştir. İşlevsel olarak incelendiğinde "Şantung şehri" ifadesinin metinde *hedef mekânı* olarak yer aldığı görülür. Ancak buradaki *hedef mekânı* amacına ulaşılmış bir mekân konumundadır.

Şehir maddesi sonucu: Söz konusu incelemede şehir mekânları olarak birden çok mekân unsuru incelenmiştir. Bilge Kağan abidesi bu mekân unsurlarının en çok bulunduğu abidedir. Bunu sırasıyla Kül Tigin ve Tonyukuk abidesi izler.

Söz konusu mekân unsuru işlevsel yönden metindeki işlevleri tespit edilmiştir. Bu işlevler, ordunun sevk edildiği yerler (*Dokuz Ersin, Çik, Beş Balık*), savaş mekânı (*Togu Balık, Andırgu, Örpen, Beş Balık*), ulaşılan bir hedef (*Beş Balık, Şantung Şehri*) olarak abidelerde yer alır. Ayrıca *Şantung Şehri* büyük bir su merkezine yakın olup ilk defa ulaşılan hedef yerlerden biridir.

Türk milletinin yerleştirildiği düzene sokulduğu yer olan *Kengü Tarman* ve Türgiş avam halkının yerleştirildiği yer olan *Tabar* aynı zamanda yaşam alanı oluşturulmuş güvenli bir mekân olma özelliğine sahip yerlerdir.

Togu Balık şehri ise göksel nedenlere bağlı bir nevi 'cezalandırılmış' bir yerdir. Çünkü Türk milleti burada kendi içerisindeki husumeti nedeniyle göğün ve yerin "bulanması", yani karışması sonucu savaşmak zorunda kalmıştır.

"Ülke" maddesinde olduğu gibi burada da dünyevi mücadeleler (yaşam, ölüm, savaş) ile manevi ve göksel anlamda mücadeler, cezalandırılma ve korunma özellikleri şehir özelliği taşıyan mekânlara yansımıştır.

3.3.3. Diğer Mekânlar

Yerleşke mekânları içerisinde ele alınan son madde ise diğer mekânlar olarak adlandırılmıştır. Hem ülke hem de şehir formlarında olamayan bu yerler ayrıca ülke ve şehir kadar da büyük mekânlar değillerdir. Bu sebeplerden dolayı yerleşke mekânları içerisinde ülke ve şehir başlığı altında değerlendirilmeyen mekân unsurları bu başlık altında ele alınmıştır. Bu madde altında abidelerde tespit edilip incelemeye alınan mekân unsurları referans alınan kitaptaki sırasıyla inceleneceklerdir.

Bu bölümde yerleşke mekânlarıı bağlamında abidelerde tespit edilen diğer mekân adları üzerinde durularak Türk mitik tefekkürü açısından bir değerlendirme yapılmıştır. Bahsi geçen isim örnekleri Tablo 5'te verilmiştir.

Tablo 3.5: Yerleşke Mekânlar 3

Yerleşke Mekânlar 3: Diğer Mekânlar		
Mekân	**Abidelerdeki Yeri**	**İşlev**
Demir Kapı	K/GY, K/DY, B/DY, B/KY, T/GY-II	sevk mekânı, hedef mekânı, güvenli mekân
Tamag Iduk Baş	K/KY, B/DY	savaş mekânı
Kuşalguk	K/KY	savaş mekânı
Çuş Başı	K/KY	savaş mekânı
Ezginti Kadız	K/KY	savaş mekânı
Amga Kalesi	K/KY, B/DY	güvenli mekân, sorun mekânı
Merkez	B/DY	ordugâh
Iduk Baş	B/DY	savaş mekânı
Agu	B/DY	savaş mekânı
Çogay'ın Kuzey Yamaçları	T/BY-I	güvenli mekân
Kara Kum	T/BY-I	güvenli mekân

Demir Kapı: Metinden hareketle ele aldığımız bir diğer motif ise *Demir Kapı*'dır. Bu mekân unsurunu Ergin (2011: 114), "Temir Kapıġ" şeklinde okumuştur. Tekin (1988: 70) de "t(e)m(i)r k(a)p(ı)g" okuduğu yer için Thomsen (1896: 137)'a atıfta bulunarak "Belh şehri ile Semerkand arasındaki ünlü dağ geçidi" olduğunu söyler. Ercilasun (2006: 119), sözü edilen konuya dair "Ülkenin batı sınırı Demir Kapıdır.

Demir Kapı, Kuzey Afganistan'daki Belh şehrinin kuzeyinde ve Özbekistan sınırındadır" açıklamasını yapar. Şirin (2015) konuyla ilgili detaylı bir açıklama yaparak şunları söyler:

> "*Temir Kapıg*, Sir Derya'nın batısında Belh kentini Semerkant'a bağlayan yol üzerinde 3 km uzunluğunda 12-20 m genişliğinde dar bir geçittir. Yazıtlarda kağanlığın batı sınır bölgesidir. İ. Baski, 2006'da 'Demirkapılılar' başlıklı çalışmasında koordinatlarını belirlemiştir: Maverünnehir'deki Baysun-tav dağında bugünkü Derbent adlı köyün yakınında, eski Semerkant-Tirmiz yolu boyunda bulunan bir geçit." (Şirin 2015: 82).

Şirin'in açıklamalarından anlaşılıyor ki *Demir Kapı* günümüzde bile varlığını devam ettiren bir geçittir. Söz konusu yere neden *Demir Kapı* dendiği ile ilgili bilgiyi de Xuanzang Biyografisi'ne atıfta bulunan Ölmez (2010) verir.

> "Dorukları dar ve tehlikeli, demir filizleri içeren kayalıkların bulunduğu bir yerdir. Bu kayalıkların üzerine bir kapı inşa edilmiş, kapının da üzerine birçok demir zil takılmıştır. Demir Kapı denmesinin nedeni budur." (Ölmez 2010: 630).

Bu geçide Ölmez'in belirttiği nedenlerle *Demir Kapı* dendiği anlaşılır. Bu mekân unsuru abidelerde altı yerde tespit edilmiştir. Dördü ifade tekrarı olarak bulunun bu unsuru ayrıca birer kez de Kül Tigin ve Tonyukuk abidelerinde bulunur.

> *"Ḳurıġaru Yinçü ög[üz] keçe Temir Ḳapıġḳa tegi süledim."* (K/GY: 3-4, B/KY: 3).
> [Batıda İnci Nehrini geçerek Demir Kapıya kadar ordu sevk ettim.] (Ergin 2011: 3, 57).

> *"Ḳurıġaru Temir Ḳapıġḳa tegi süleyü birmiş."* (K/DY: 8, B/DY: 8).
> [Batıda Demir Kapıya kadar ordu sevk edivermiş.] (Ergin 2011: 11, 35).

> *"Ḳurıġaru Temir Ḳapıġḳa tegi süledimiz."* (K/DY: 17, B/DY: 15).
> [Batıda Demir Kapıya kadar ordu sevk ettik.] (Ergin 2011: 15, 39).

“Soġdaḳ budun iteyin tiyin Yinçü ögüzüg keçe Temir Ḳapıġ̇ḳa tegi süledimiz.” (K/DY: 39).

[Soğd milletinin düzene sokayım diye İnci Nehrini geçerek Demir Kapıya kadar ordu sevk ettik.] (Ergin 2011: 23).

Demir Kapı maddesi, Dokuz Ersin maddesi gibi metinde sürekli olarak belli bir kalıp içerisinde kullanılmıştır. Yukarıda abidelerden alınan yedi bölümde de *Demir Kapı* ifadesi diğer kullanımlarının dışında daimi olarak ordu sevk edilen yer konumundadır. *Demir Kapı*mekan unsuru bu işlevi dışında, yukarıda ifade edilen bölümlerde görüldüğü üzere bazı farklılıklarla da dikkat çeker. Bahsi geçen abidelerde *sevk mekânı* işlevinde dile getirilen *Demir Kapı* ögesi bu yönüyle bir bütünlük oluşturur. Ancak her bir ifade tek tek incelendiğinde giriş bölümünde de belirtildiği gibi anlatımda öznelerin farklı olduğu tespit edilmiştir. Anlatıcı konumunda bulunan Bilge Kağan, kendi abidesinde söz konusu olaylardan bahsederken birincil ağızdan konuşurken kardeşi ve yoldaşı Kül Tigin’in abidesinde çoğul bir kullanım tercih etmiştir. Ayrıca *Demir Kapı* mekân unsuru incelenen satırlar itibariyle batı yönünde hedef olarak ulaşılmak istenen ve neticede ulaşılan yer konumundadır. Söz konusu mekân bu işleviyle de *hedef mekânı* konumundadır.

Demir Kapı mekânı yukarıda belirtilen *sevk mekânı* ve *hedef mekânı* işlevlerinin dışında da farklı fonksiyonlar üstlenir. Bu iki işlevi siyasi ve askeri stratejiler açısından değerlendirilirse üçüncü işlevi ise sosyolojik açıdan önem arz eder. Şöyle ki; burası hedef edilen ve ordunun sevk edilen yer olmanın dışında ileriki bir aşamada halkın yerleştirildiği bir mekân olarak da anlatımda yer alır. İlgili satırlar bir bütün olarak ele alındığında bu konu daha iyi anlaşılacaktır.

“Kişi oġlında üze eçüm apam Bumin Ḳaġan İstemi Ḳaġan olurmış. Olurupan Türk budunuŋ ilin törüsin tuta birmiş, iti birmiş. Tört buluŋ ḳop yaġı ermiş. Sü sülepen tört buluŋdaḳı budunuġ ḳop almış, ḳop baz ḳılmış. Başlıġıġ yüküntürmiş, tizligig sökürmiş. İlgerü Ḳadırḳan yışḳa tegi kirü Temir Ḳapıġ̇ḳa tegi ḳondurmış.” (K/DY: 1-2, B/DY: 3-4).

> [İnsanoğlunun üzerine ecdadım Bumin Kağan, İstemi Kağan oturmuş. Oturarak Türk milletinin ilini, töresini tutuvermiş, düzenleyivermiş. Dört taraf hep düşman imiş. Ordu sevk ederek dört taraftaki milleti hep almış, hep tabi kılmış. Başlıya baş eğdirmiş, dizliye diz çöktürmüş. Doğuda Kadırkan ormanına kadar, batıda Demir Kapıya kadar kondurmuş.] (Ergin 2011: 9, 33).

Bahsedilen mekân ögesi yukarıda verilenlerle batıda bir yer olması sebebiyle benzerlik gösterir. Bunun yanı sıra Türk milletinin kondurulduğu yerdir. Bahsi geçen mekânın işlevsel yönü incelendiğinde Kül Tigin ve Bilge Kağan'ın babası ve amcası kağanın Türk milletinin önderi olarak yönetime geçtiği yer alır. Yönetimi ele almalarıyla birlikte Türk milletinin ilini ve töresini düzelttiği bilgisi okuyucuya verilir. Bu faaliyetlerin devamında dört taraftaki düşmanları yendiklerinden ve biat ettirdiklerinden bahsedilir. Daha sonra ise Kadırkan Ormanı ve *Demir Kapı* arasında güvenliğin sağlandığı ve Türk milletinin kağan tarafından buralara yerleştirildiği anlatılır. Buradan da Kadırkan Ormanı'ndan *Demir Kapı*'ya kadar olan yerin *güvenli mekân* olduğu anlaşılır.

Demir Kapı ifadesi son olarak Tonyukuk Abidesinde yer alır. *Demir Kapı* ögesi Tonyukuk abidesinde Türk milleti tarafından ilk defa ulaşılan yer konumundadır.

> *"Temir Ḳapıġ̇ḳa tegi irtimiz. […] Türk budun Temir Ḳapıġ̇ḳa Tinsi Oġ̇lı, Tinsi Oġ̇lı aytıġ̇ma taġ̇ḳa tegmiş idi yoḳ ermiş."* (T/GY-II: 1-2).

> [Demir kapıya kadar eriştik. […] Türk milletinin Demir Kapıya Tinsi Oğlu, Tinsi Oğlu denilen dağa ulaştığı hiç yokmuş.] (Ergin 2011: 79).

Yukarıda Tonyukuk abidesinden alınan bölümden anlaşıldığı üzere *Demir Kapı*, Vezir Bilge Tonyukuk'a kadar daha önce hiçbir şekilde ulaşılamayan bir yer konumundadır. Bu durumun Bilge Tonyukuk ile son bulduğu metinden anlaşılır. Bu satırlarda *Demir Kapı*'nın dışında daha önce ulaşılmayan bir dağdan da bahsedilir. Söz konusu dağ, Tinsi Oğlu Dağı olarak geçer. Bu dağ ile ilgili inceleme dağ maddesinde (bkz. 3.1.1) ele alınmıştır.

Demir Kapı ögesi genel olarak ele alınacak olursa iki dönem şeklinde incelenebilir. Söz konusu dönemleri metinde verilen bilgiler neticesinde dönemlerden biri Bumin Kağan ve İstemi Kağan'ın kağanlığı ve Bilge Tonyukuk'un vezirliği dönemidir. İkincisi ise Bilge Kağan ve Kül Tigin dönemidir. İlk döneme bakıldığında Demir Kapı ilk defa bu süreçte ulaşılan bir yer konumuna gelerek dört tarafındaki düşmanlar hep bertaraf edilmiştir. Bilge Kağan ve Kül Tigin döneminde ise daima ordunun sevk edildiği yer olarak *sevk mekânı* konumunda bulunur.

Tamag Iduk Baş: Yerleşke mekânları başlığı altında ele alınan bir diğer motif ise *Tamag Iduk Baş* maddesidir. Bu mekân unsuru ile ilgili incelenmiş olan literatürde pek fazla bilgiye ulaşılamamıştır. Söz konusu mekân için Şirin (2015), şu sözleri söyler:

> "*Tamag ıduk baş*, konumu tam olarak belirlenemese de bir dağ tepesinin adı olduğu açıktır. Yazıtlarda Ötüken dağlarının zirvelerinden biri *ıduk* sözüyle nitelendirildiği için, Karluklarla savaşılan bu dağ tepesini de Türklerce mukaddes sayılan bir bölge olduğu söylenebilir." (Şirin 2015: 286)

Şirin, söz konusu mekânın konumunun net bilinmediği ancak bir dağ tepesi olabileceğini düşünür. Bunun yanı sıra mekân adı içinde geçen "ıduk" sözcüğünden dolayı da bu bölgenin kutsal sayılan bir yer olduğunu beyan eder.

Söz konusu mekân unsuru Kül Tigin ve Bilge Kağan abidelerinde birer kez geçer. Diğer birçok maddede olduğu gibi tam manasıyla bir ifade tekrar yoktur. Söz konusu satırlar verdiği mesaj itibariyle aynı manaya gelir. Ama bir ifade tekrarı oluşturmaz. Buna sebep ise; Kül Tigin abidesindeki satırda Kül Tigin'in yaşından bahsedilirken Bilge Kağan abidesinde de Bilge Kağan'ın yaşından bahsedilir. Sözü edilen konu aşağıda iki abideden de verilen satırlar okunduğunda daha net anlaşılacaktır.

> *"Kül Tigin yiti otuz yaşıŋa Ḳarluḳ budun erür barur erkli yaġı boldı. Tamaġ Iduḳ Başda süŋüşdümüz. [Kül] Tigin ol süŋüşde otuz yaşayur erti. Alp Şalçı [aḳ]ın binip oplayu tegdi. İki erig udu aşuru sançdı. Ḳarluḳuġ ölürtümüz, altımız."* (K/KY: 1-2).

> Kül Tigin yirmi yedi yaşına gelince Karluk kavmi hür ve müstakil iken düşman oldu. [Tamag Iduk Başta savaştık. Kül Tigin o savaşta otuz yaşında idi. Alp Şalçı atına binip atılarak hücum etti. Karluku öldürdük, yendik.] (Ergin 2011: 25).

> *"Otuz artuḳı bir yaşıma Ḳarluḳ budun buŋsuz [er]ür barur erkli yaġı boldı. Tamaġ Iduḳ Başda süŋüşdümiz. Ḳarluḳ budunuġ ölürtüm, anda altım*[…]" (B/DY: 28-29).

> [Otuz bir yaşımda Karluk milleti sıkıntısız, hür ve serbest iken, düşman oldu. Tamag Iduk Başta savaştım. Karluk milletini öldürdüm, orda aldım…] (Ergin 2011: 45-47).

Üstte verilen satırlardan da anlaşılacağı gibi Kül Tigin abidesinin anlatıcısı olan Bilge Kağan burada yapılan savaşta Kül Tigin'in yaşından ve kahramanlıklarından bahseder. Yine Bilge Kağan abidesinin de anlatıcısı olan Bilge Kağan bu defa kendi adına dikilen abidede kendi yaşından ve kahramanlığından bahseder. Metnin işlevsel yönü incelendiğinde ise Karluk kavminin sıkıntısız ve özgür bir yaşam sürdüğü anlaşılır. Ama mevcut durumlarına devam etmeyip düşman olmuşlardır. Hal böyle olunca *Tamag Iduk Baş*'ta Karluklar ile Türkler savaşmışlardır. Ve Karluk milleti öldürülüp alınmıştır. *Tamag Iduk Baş* metinde işlevsel olarak *savaş mekânı* konumundadır.

Kuşalguk, Çuş Başı, Ezginti Kadız: Yerleşke mekânları maddesi adı altında ele alınan motiflerden olan *Kuşalguk, Çuş Başı* ve *Ezginti Kadız* diğer incelemelerden farklı olarak birlikte değerlendirilmiştir. Bunun sebebi ise bu üç motifin Kül Tigin abidesinde bulunan ilgili satırlarda ardışık olarak yer almaları ve aynı konu etrafında bir bütün oluşturmalarıdır. Sözü edilen mekân unsurlarından "Kuşalguk" için Şirin (2009: 152), "Kül Tigin'in 716 yılında Tokuz Oğuzlarla ikinci kez savaştığı yer" açıklamasını yaparken "Çuş Başı" için de "Bilge Kağan ve Kül Tigin'in 716 yılında Tokuz Oguzlarla yaptığı savaşlardan birinin gerçekleştiği yer" olarak tarif eder. Şirin (2009: 152) ayrıca Ezginti Kadız hakkında "Kül Tigin'in Tokuz Oguzlarla savaştığı Çilka ve Onon

arasında bir bölge" olduğunu dile getirir. Sözü edilen mekân unsurlarının incelemesi aşağıda yapılacaktır.

> *"İkinti Ḳuşalġuḳda Ediz birle süŋüşdümüz. Kül Tigin Az yaġızın binip oplayu tegip bir erig sançdı. Toḳuz erig eğire toḳıdı. Ediz budun anda ölti. […] Törtünç Çuş başında süŋüşdümüz. Türk budun adaḳ ḳamşatdı. Yablaḳ bo[ldaç]ı erti. Oza [k]elmiş süsin Kül Tigin aġıtıp Toŋra bir oġuş alpaġu on erig Toŋa Tigin yoġında egirip ölürtümüz. Bişinç Ezginti Ḳadızda Oġuz birle süŋüşdümüz. Kül Tigin Az yaġızın binip tegdi. İki erig sançdı. B[alıḳḳ]a b[as]ıḳdı. Ol sü anda ö[lti]"* (K/KY: 5-8).

> [İkinci olarak Kuşalgukta Ediz ile savaştık. Kül Tigin Az yağızına binip, atılarak hücum edip bir eri mızrakladı. Dokuz eri çevirerek vurdu. Ediz kavmi orda öldü. […] Dördüncü olarak Çuş başında savaştık. Türk milleti ayak titretti. Perişan olacaktı. İlerleyip gelmiş ordusunu Kül Tigin püskürtüp, Tongradan bir boyu, yiğit on eri Tonga Tigin mateminde çevirip öldürdük. Beşinci olarak Ezginti Kadızda Oğuz ile savaştık. Kül Tigin Az yağızına binip hücum etti. İki eri mızrakladı, çamura soktu. O ordu orda öldü.] (Ergin 2011: 25-27).

Togu Balık ve Bolçu maddelerinde bahsedildiği üzere Kül Tigin abidesinde bulunan Togu Balık ve Bolçu ögeleri bir yılda yapılmış olan beş savaştan sırasıyla birincisi ve üçüncüsüydüler. Bu beş savaştan geriye kalanlar ise üstte birlikte değerlendirmeye alınan *Kuşalguk, Çuş Başı* ve *Ezginti Kadız* mekânlarıdır. Sözü edilen mekânlardan *Kuşalguk,* bir yılda yapılmış olan beş savaştan ikincisinin yapıldığı yerdir. Söz konusu savaş Ediz kavmi ile yapılmış ve Ediz kavmi orada ölmüştür. Bahsi geçen beş savaştan dördüncüsü de *Çuş Başı*'nda gerçekleşmiştir. Bu savaşta Türk milletinin ayak titrettiği anlatılır. Bunun yanı sıra Tongra'dan bir boyu ve yiğit on eri Tonga Tigin'in mateminde öldürüldüğü ifade edilir. Bir yılda yapılmış beş savaştan sonuncusu da *Ezginti Kadız*'da meydana gelmiştir. Burada yapılan savaşta Türk milleti, Oğuz ile savaşmıştır. Bu savaşta Kül Tigin, Az yağızına binerek hücum etmiştir. Ve iki eri mızraklayıp, çamura sokmuştur.

Üstte bahsi geçen mekânlar metindeki anlamsal açıdan değerlendirilmesinin yanında işlevsel olarak incelendiğinde de her biri ayrı ayrı savaşların yapıldığı yerlerdir.

Bu özelliklerinden dolayı ve metne kattığı işlevsel boyutuyla her biri *savaş mekânı* özelliği taşırlar. Ancak burada şunu da belirtmek gerekir. Söz konusu mekânlardaki savaş ortamı "Ülke" ve "şehir" maddelerindeki savaşlara oranla daha ayrıntılı betimlelerle anlatılmıştır. Bu betimlemeler içerisinde kişi ve kavim adları geçtiği gibi, yaşanan olaylar da neredeyse milimetrik olarak dile getirilir. Bu da söz konusu mekânların anlatıcının gözünde daha büyük ve özel bir değere ve hatıraya sahip olduğunu düşündürmektedir.

Yukarıda zikredilen mekân ögeleri içinde yer alan *Çuş Başı* ve *Ezginti Kadız*, *Kuşalguk*'tan farklı olarak Bilge Kağan abidesinde de bulunur. Burada da aynı şekilde ayrıntılı tasvirleme söz konusudur. Bulunduğu satırlar aşağıdaki verilmiş olan bölümdür:

> *"[… Üçünç Çuş başında sü]ŋüşdüm. Türk budun adaḳ ḳamşat[t]ı, yablaḳ boldaçı erti. Oza yaŋa keligme süsin aġıt[t]ım. Öküş ölteçi anda tirilti. Anda Toŋra yılpaġutı bir oġuşuġ Toŋa Tigin yoġ[ında] egire toḳıdım. Törtünç Ezginti Ḳadızda süŋüşdüm. Süsin anda sançdım, yabrıtdım […]"* (B/DY: 30-31).

> [Üçüncü olarak Çuş başında savaştım. Türk milleti ayak titretti, perişan olacaktı. İlerleyip yayarak gelen ordusunu püskürttüm. Çok ölecek orda dirildi. Orda tongra yiğiti bir boyu Tonga Tigin mateminde çevirip vurdum. Dördüncü olarak Ezginti Kadızda savaştım. Askerini orda mızrakladım, yıprattım…] (Ergin 2011: 47).

Daha önce Togu Balık maddesinde belirtildiği üzere bir yılda toplamda yapılmış olan dört savaştan bahsedilmişti. Ve bu savaşlardan ilki Togu Balık'ta yapılmıştı. Söz konusu *Çuş Başı* ve *Ezginti Kadız* mekânları de bu dört savaşın yapıldığı yerler arasında bulunurlar. Metinde anlatıcının verdiği bilgiye göre; bir yılda yapılan dört savaştan üçüncüsü olan savaş *Çuş Başı*'nda meydana gelmiştir. İfade edilen savaşta Türk Kağan'ı, Tongra yiğiti bir boyu Tongra Tigin'in mateminde çevirip vurmuştur. Bahsi geçen dört savaştan sonuncu olanı da *Ezginti Kadız* denilen yerde gerçekleşmiştir. Bu savaşta Türk kağanı düşman askerini bu yerde mızraklayıp yıpratmıştır.

İfade edilen mekânlar işlevsel olarak incelendiğinde tıpkı Kül Tigin abidesinde kullanıldıkları işlevde kullanılarak *savaş mekânı* görevi ile metinde yer alırlar.

Togu Balık maddesinde olduğu gibi bu madde de Kül Tigin ve Bilge Kağan abidelerinde anlatılan olaylarla hemen hemen benzerlik gösterirler. Aslında birbirlerinden ayrılan tek noktaları; bir yılda yapılmış olan savaşların, Kül Tigin abidesinde beş savaş, Bilge Kağan abidesinde ise dört savaş olarak yer almasıdır. İncelemesi yapılan bu motiflerin her biri abidelerde yalnızca *savaş mekânı* işlevlerine sahip olduğu incelmede tespit edilmiştir.

Amga/Amgı Kalesi, Merkez: İncelenen motiflerin arasında yer alan *Amga/Amgı Kalesi* ve *merkez* mekân ifadeleri birlikte ele alınmıştır. İncelenen *Amga/Amgı Kalesi* abidelerde konu itibariyle aynı olmalarına karşın hem mekân unsurunun yazılışı olsun hem de Bilge Kağan abidesinde konu daha detaylı anlatıldığı için iki abidede bulunan satılar aşağıda verilecektir. Ayrıca Bilge Kağan abidesindeki satırların devamında konuyla bağlantılı olarak abidede bulunan "merkez" ifadesi de bu başlık altında ele alınacaktır. Sözü edilen *Amga/Amgı Kalesi* mekân unsuru için Ergin (2011: 84), çalışmasının sözlük bölümünde hem "Amġa" maddesi hem "Amġı" maddesi oluşturmuş ve birbiriyle karşılaştırılmasını istemiştir. Söz konusu kalenin abidelerde yazılışlarının farklılık göstermesine değinen Tekin (1988: 87), "(a)mga kor(g)an. Bu kalenin adı BK D 31'de (a)mgı olarak geçmektedir. Ancak, bu sonuncu şekildeki *I* harfi *A* yerine bir yanlış okuma" olabileceğini söyler. Şirin (2015), konuya detaylı inceleyerek şunları söyler:

> "II. Köktürk Kağanlığı döneminde *kışlag* 'kışın geçirildiği yer' olarak kullanılan bir kale. Yer adının birinci ögesi *amga* 'dağ keçisi' anlamındadır. Dağ keçilerinin tırmanabileceği kayalık yerler, Türklerce eskiden beri 'Keçi Kalesi' anlamına gelen söz öbekleriyle adlandırılmış olmalıdır. […] *Korgan* 'sığınak, kale' sözcüğünü Thomsen, Giraud, Malov, Berta gibi uzmanlar *kurgan* olarak okumuşlardır. Sözcüğün kökeni *kur-* ise *kurgan*; *korı-* ise *korgan* okunması gerekir; ancak köküyle ilgili elimizde somut bir veri bulunmamaktadır." (Şirin 2015: 299).

Şirin'in, yaptığı açıklamalardan anlaşılacağı üzere *Amga Kalesi*'nin ismi, "Amga" kelimesinin anlamında yatar. Ancak dağ keçilerinin çıkabileceği kayalık ve sarp olan bu yer için, mitik teffekkür açıdan ele alındığında 'Tanrıya' da en yakın yer olarak düşünülmesi yanlış olmaz. Dolayısıyla buranın bir sığınak olarak kullanılmasındaki önem de mekânın jeolojik konumundandır. Başka bir ifadeyle zorlu bir ulaşıma sahip olan bu yerde bulunanlar sadece mekânın yapısı sayesinde korunmazlar, aynı zamanda burada bir nevi Tanrı'nın da himayesinde bulunurlar. Bu kutsal gücün verdiği güven duygusunun *Amga Kalesi'*ne kattığı mitik ve mistik öneminin de altı çizilmelidir.

Diğer taraftan kale sözcüğünün Eski Türkçe biçimi için de bazı bilim insanlarının görüşlerinden yola çıkarak incelemede bulunmuştur. Bahsi edilen mekân unsuru abidelerde Kül Tigin ve Bilge Kağan abidelerinde bulunur.

> *"Amġa ḳorġan ḳışlap yazıŋa Oġuzġaru sü taşıḳdımız."* (K/KY: 8).
>
> [Amga kalesinde kışlayıp ilk baharında oğuza doğru ordu çıkardık.] (Ergin 2011: 27).
>
> *"[… yaşı]ma Amġı ḳorġan ḳışladıkda yut boldı. Yazıŋa Oġuz tapa süledim. İlki sü taşıḳmış erti, ikin sü ebde erti."* (B/DY: 31-32).
>
> [Otuz iki yaşımda Amgı kalesinde kışladıkta kıtlık oldu. İlk baharında Oğuza doğru ordu sevk ettim. İlk ordu dışarı çıkmıştı, ikinci ordu merkezde idi.] (Ergin 2011: 47).

Yukarıda verilen metinlerde ifade edildiği üzere Oğuz'la yapılmış olan savaştan öncesi anlatılır. Kül Tigin abidesindeki bölümün genel muhtevasında Kül Tigin'in bu mücadelede yaptıkları anlatılır. Bilge Kağan abidesinde ise Bilge Kağan'ın otuz iki yaşında yaşadığı sosyal ve askeri olaylar anlatılmıştır. Bilge Kağan, otuz iki yaşındayken *Amgı Kalesi*'nde kışladığı sırada kıtlık meydana gelmiştir. İlkbaharda ise Oğuz'a doğru asker sevk etmiştir. "Oğuz" maddesinde belirtildiği gibi (bkz. …) Amgı Kalesi mitik tefekkür açısından burada kış uykusuyla, yani bir nevi küçük ölümle

ilişkilendirilmiştir. Yukarıda vurgulandığı gibi bu mekânın mitik ve mistik önemi bölgenin zor bir ulaşıma sahip olan halktan uzak Tanrı'nın da himayesinde korunaklı bir yer olmasındandır. Bu kutsal gücün verdiği güven duygusunun *Amga Kalesi'*ne kattığı mitik ve mistik öneminin de altı çizilmelidir. Buranın kışlak olarak seçilmesinin arkasında yatan neden de bu olsa gerekir.

Iduk Baş: Mevcut başlık altında değerlendirilmeye alınan mekânlardan bir diğeri de *Iduk Baş*'tır. Şirin (2009: 148), bu yer için "Ötüken'in zirvelerinden biri" açıklamasını yapmıştır. İfade edilen motif abidelerde yalnızca Bilge Kağan abidesinde yer alır.

> *"Sekiz yigirmi yaşıma Altı Ç[ub Soġdaḳ] tapa süledim. Budunuġ anda bozdum. Tab[ġaç O]ŋ tutuḳ biş tümen sü kelti. Iduḳ Başda süŋüşdüm. Ol süg anda yoḳ ḳıldım."* (B/DY: 24-25).
>
> [On sekiz yaşımda Altı Çub Soğdaka doğru ordu sevk ettim. Milleti orda bozdum. Çinli Ong vali, elli bin asker geldi. Iduk Başta savaştım. O orduyu orda yok ettim.] (Ergin 2011: 43-45).

Yukarıda verilen metin Bilge Kağan'ın on sekiz yaşında yaptığı mücadele söz konusudur. Söz konusu mücadele Çinli Ong Vali ile Bilge Kağan arasındadır. Bilge Kağan, Altı Çub Soğdak'a doğru asker sevk edip milleti orada bozmuştur. Bunun üzerine Çinli Ong Vali ve beraberinde elli bin asker ile gelmiş ve savaşmışlardır. Savaş, *Iduk Baş* denilen yerde yapılmıştır. Bilge Kağan, düşman ordusunu yok ederek bu savaştan da galip ayrılmıştır. *Iduk Baş*, metinde işlevsel yönüyle ele alındığında diğer birçok yerleşke mekânlarında olduğu gibi metinde *savaş mekânı* göreviyle bulunur.

Agu: Yerleşke mekânları incelemesinde Bilge Kağan abidesinde bulunan mekânlardan biri de *Agu*'dur. Şirin (2009: 151), bu mekân hakkında "716 yılında Oğuz kütlelerinin Çin sınırına çekilmesiyle sonuçlanan Köktürk-Oğuz savaşının yapıldığı Çilka ve Onon arasında bir bölge" açıklamasını yapar. Söz konusu mekân abidelerde yalnızca Bilge Kağan abidesinde bulunur.

"O[ġuz] budun Toḳuz Tatar birle tirilip kelti. Aġuda iki ulug̀ sünüş sünüşdüm." (B/DY: 34).

[Oğuz kavmi Dokuz Tatar ile toplanıp geldi. Aguda iki büyük savaş yaptım. Ordusunu bozdum. İlini orda aldım.] (Ergin 2011: 49).

Agu mekânı incelendiğinde, Oğuz kavmi ve Dokuz Tatar'ın toplanıp savaşmak için Türk milletinin bulunduğu yere geldiği bilgisine ulaşılır. Geldikleri yer olan *Agu*'da iki büyük savaş yapılmıştır. Bilge Kağan düşmanları bozup illerini orada almıştır. İşlevsel olarak *Agu* burada *savaş mekânı* olarak değerlendirilebilir.

Çogay'ın Kuzey Yamaçları, Kara Kum: İncelen mekânlar içinde ele alınan bir diğer mekân ise *Çogay'ın Kuzey Yamaçları* ve *Kara Kum*'dur. Bu mekânların bulunduğu satırlar diğer incelemelerde olduğundan farklıdır. Söz konusu mekânların incelemesi için alıntı yapılacak olan satırlar Tonyukuk abidesinin birinci taşının batı yüzünde ve güney yüzünde bulunur. *Çogay*, bilindiği üzere orman maddesinde incelenmişti. Burada geçen mekân unsuru *Çogay Ormanı*'nın bulunduğu dağın kuzey yamacıdır. *Kara Kum* mekânı için ise Thomsen (1896)'dan alıntı yapan Aydın (2004: 75), Thomsen'ın bu mekan için "Hangay dağlarının güney kolları" açıklmasını yaptığı belirtir. Şirin (2009: 150), çalışmasında *Kara Kum*'un "çöl" olduğunu belirterek bölgeyi "İlteriş'in kışlık ordugâhı, Yin-shan'ın (Çogay Yış) kuzeyinde, Çin kaynaklarında Hei-sha-ch'eng olarak geçen bölge" olarak tarif eder. Şirin'in ifadelerinden de görüldüğü üzere incelene iki mekân unsuru da Çogay'ın kuzeyinde yer alır. Bahsi edilen bu mekânlar aşağıda incelenecektir.

"Çoġay ḳuzın Ḳara Ḳumuġ olurur ertimiz." (T/BY-I: 7).
[Çogayın kuzey yamaçları ile Kara Kumda oturuyorduk.] (Ergin 2011: 67).
"Kiyik yiyü tabışġan yiyü olurur ertimiz." (T/GY-I: 1).
[Geyik yiyerek, tavşan yiyerek oturuyorduk.] (Ergin 2011: 67).

Yukarıda da bahsedildiği gibi söz konusu satırlar abidenin iki farklı yüzünde yer alır. Ancak konu bütünlüğü olduğu için birlikte ele alınmıştır. Söz konusu satırlarda Bilge Tonyukuk ve beraberindekiler *Çogay'ın Kuzey Yamaçları* ile *Kara Kum*'da

"geyik ve tavşan yiyerek" oturduklarından bahsedilir. Burasının geyik ve tavşanın bulunduğu bir mekân olması av hayvanlarının yaşam sürdürdüğü bolluk ve bereketli bir yer olduğunun da göstergesidir. Bu sebepten söz konusu mekânların metine kattığı işlev gerek beşer gerekse hayvanat açısından savaştan uzak bolluk ve bereketli bir yaşam alanı, *güvenli* bir *mekân* olarak değerlendirilebilir.

Diğer mekânlar maddesi sonucu: Bu maddede birden çok mekân unsuru incelenmiştir. Kül Tigin ve Bilge Kağan abideleri bu mekân unsurlarının en çok bulunduğu abidedir. Diğerlerine oranla daha az mekân unsuruna sahip abide ise Tonyukuk abidesidir.

Söz konusu mekânların metindeki işlevleri diğer yerleşke mekân türleriyle karşılaştırıldığında burada incelenen mekân unsurlarının diğer incelemelere oranla daha minimalize tarif edilmiş olduğu, hayvanat ve beşer açısından daha bireysel yaşanmışlıkların ve isimlerin ön plana çıkartıldığı yaşam alanları olduğu görülür.

Asker ve ordu açısından *savaş mekânları*, en çok vurgulanan alanlardır. Örneğin *Tamag Iduk Baş* Kül Tigin'in otuz yaşında, Bilge Kağan'ın otuz bir yaşında olduğu ve Alp Salçı'nın atına binip atılarak hücüm ettiği, Karluk'un öldürüldüğü bir savaş alanıdır. *Kuşalguk,* Ediz kavmi ile savaşılan yer, *Ezginti Kadız,* Oğuz ile savaşılan yer, *Iduk Baş ve Agu,* (büyük) savaşın gerçekleştiği, ordunun (bozulup) yok edildiği, ilin alındığı yerlerdir. *Çuş Başı,* Türk milletinin ayak titrettiği yer iken *Demir Kapı* Soğd milletini düzene sokmak amacıyla batıda İnci Nehrini geçerek ordunun sevk edildiği yer; dört taraftaki milletin kondurulup, Türk milleti tarafından ilk defa ulaşılan yerdir.

Halkın toplum yapısı ve hayvanlar âlemi göz önünde bulundurulduğunda *güvenli yaşam alanları* dikkati çeken ikinci hususdur. Örneğin; *Çogay'ın Kuzey Yamaçları* ve *Kara Kum* geyik ve tavşan yiyip oturulan yerlerdir. Dolayısıyla burası emniyetli savaştan uzak bir yer olarak değerlendirilebilir. Ayrıca burası için av hayvanlarının yaşam sürdürdüğü bolluk ve bereketli güvenli yaşam alanı da denilebilir. *Kuşalguk, Çuş Başı* ve *Ezginti Kadız* mekânları ise anlatıcının gözünde daha büyük ve özel bir değere ve hatıraya sahip olduğunu düşündürmektedir.

Son olarak mitik tefekkürün çok derin vurgulandığı *Amgı Kalesi*'nden söz etmek gerekir. Burasını Tanrı'nın himayesinde korunaklı bir yer olarak görmek mümkündür. Bu kale metinde bir nevi 'kış uykusu' ile sembolize edildiğinden mitik tefekkür açısından yarı ölümün yaşandığı gözlerden ırak güvenli bir yer olarak da düşünmek yanlış olmaz. Burası aynı zamanda birey acısından mâneviyatın ön planda olduğu, kişi ve Tanrı ilişkisinin vurgulandığı *mistik ve mitik yerler* olarak sınıflandırılabilir.

Bu dağılıma bakıldığında diğer mekânlar, askeri bölge olduğu anlamına gelen *sevk* ve *savaş mekânı* konumunda ağırlıklı işlevlerle abidelerde öne çıkarken burası daha bireysel, nesnel ve özel hatıralarla birlikte anılan yerlerdir.

3.3.4. Yerleşke Mekânları Bölümü Sonucu

Yerleşke mekânlar incelemesi ülke, şehir ve diğer mekânlar olarak üç açıdan ele alınmıştır. İnceleme sonucu elde edilen bulgulardan önemli bir kısmı ifade tekrarı olarak abidelerde yer alır. Diğerleri ağırlıklı olarak Bilge Kağan abidesindedir. Tonyukuk abidesinde ve Kül Tigin abidesinde de bazı bulgular söz konusudur.

'Ülke' maddesindeki mekânlar asker ve ordu ile ilişkilendirilen bölgeler açısından ordunun sevk edildiği ve savaşın gerçekleştirildiği mekânlardır. Bazıları doğrudan sevk edilen yer olarak beliritilirken, bazı ülke isimleri yön bilgileriyle birlikte anılırlar. *Kıtay, Oğuz* ve *özellikle Çin* siyasi, ekonomik ve ticari anlaşmanın sağlandığı, diplomatik ilişkilerin görüşüldüğü yerlerdir. Tangut 'ganimetin' elde edildiği yerdir. Ulaşılmak istenen hedef mekânlar ise *Tibet, Kırgız, Oğuz, Çin, Türgiş*'tir. Bunlar 'büyük' devletler olup Kırgız ülkesi Tibet'e göre daha zor elde edilen bir yerdir.

Güven sağlamayan düşman toprakları Oğuz, *Kıtay* ve *Çin* aynı zamanda savaşılan yerlerdir. *Oğuz* yurdu "casusun" geldiği haber ve bilgi merkezi; Çin bireyin aldatıldığı veya aldandığı ve kimliğini kaybettiği yer; Türk milletinin sığındığı yer; Bilge Tonyukuk'un doğdu yerdir. Oğuz yurdu Amga kalesi ile ilişkilendirildiğinde mitik tefekkür açısından bir 'uyanma' ve yeniden 'dirilme' anlamındadır. *Altı Çub*

Soğdak ise ilin, 'töre'nin kazanıldığı bir sınav merkezi; *Türk Sir Milletinin Yeri* cezalandırılmış bir yer ve ölümden kurtarılmış yerlerdir.

Görülüyor ki abidelerde "ülke" anlamındaki 'büyük' merkezler bir taraftan dünyevi anlamda 'ölüm', 'savaş' ve 'esaret' özellikleriyle ön plana çıkarken, daha mistik ve mitik anlamda Tanrı ve töre katında bir 'sınav', 'ölüm' ve 'yaşam' mücadelesiyle dikkat çeker.

Şehir mekânlarının işlevleri "ülke" maddesinde olduğu gibi yine aynı doğrultuda özellikleri taşır. Fakat ülke unsurlarına göre daha az örnekle abidelerde yer alır. Buna göre ordunun sevk edildiği yerler *Dokuz Ersin, Çik, Beş Balık*'tır; savaş mekânı *Togu Balık, Andırgu, Örpen, Beş Balık*'tır ve ulaşılan hedef mekânlar arasında *Beş Balık, Şantung Şehri* bulunlar. Ayrıca *Şantung Şehri* büyük bir su merkezine yakın, ilk defa ulaşılan hedef yerler arasındadır. Türk milletinin yerleştirildiği düzene sokulduğu yer *Kengü Tarman* iken Türgiş avam halkının yerleştirildiği yer olan *Tabar* yaşam alanı oluşturulmuş güvenli yerlerdir. Togu Balık göksel nedenlere bağlı bir nevi 'cezalandırılmış' bir yer

"Ülke" maddesinde olduğu gibi burada da dünyevi mücadeleler (yaşam, ölüm, savaş) ile manevi ve göksel anlamda mücadeler, cezalandırılma ve korunma özellikleri şehir özelliği taşıyan mekânlara yansımıştır.

Diğer mekânlara gelince bunlar daha minimalize tarif edilmiş, hayvanat ve beşer açısından daha bireysel yaşanmışlıkların ve isimlerin ön plana çıkartıldığı yaşam alanlarıdır. Burada asker ve ordu açısından *savaş mekânları*, en çok vurgulanan alanlardır. Burada incelenen mekânlar ayrıca halkın toplum yapısı ve hayvanlar âlemi göz önünde bulundurulduğunda *güvenli yaşam alanları*dır. Örneğin mitik tefekkür açısından *Amgı Kalesi* Tanrı'nın himayesinde korunaklı bir yer olarak 'kış uykusu' ile sembolize edildiğinde yarı ölümün yaşandığı gözlerden ırak güvenli bir yerdir. Görülüyor ki buralar birey acısından mâneviyatın ön planda olduğu, kişi ve Tanrı ilişkisinin vurgulandığı *mistik ve mitik yerler*dir, yani daha bireysel, nesnel ve özel hatıralarla birlikte anılan yerlerdir.

3.4. Bazı Mekân Adlarının Mitik Tefekkür Açısından Tasnifi

Bu bölümde deneme bazında ve örnek olarak bazı coğrafi mekân adları üzerinde durularak Türk mitik tefekkürü açısından bir değerlendirme yapılmıştır. Bu amaçla inceleme "*renk", "balık", sayı, "ıduk", "baş", "maden"* ve *"değerli taşlar"* açısından gerçekleştirilmiştir. Bu özelliklerin dışında kalan adlandırmalar konu kapsamı dışında tutulmuştur. Bahsi geçen isim örnekleri Tablo 6'da verilmiştir.

Tablo 3.6: Mekân Adları

Renk	Balık	Sayı	Iduk	Baş	Maden, Değerli Taşlar
Yeşil Nehir	Togu Balık	Dokuz Ersin	Tamag Iduk Baş	Tamag Iduk Baş	Demir Kapı
Kara Göl	Beş Balık	Beş Balık	Iduk Baş	Iduk Baş	Altın/Altun Ormanı
Kara Kum	Şantung Balık	Altı Çub Suğdak	Iduk Ek Tag	Çuş Başı	İnci Nehri
Gök Öng			Iduk Ötüken Yış		

Yukarıdaki tabloda yer alan adlardan bazıları görüldüğü üzere birden fazla kategoride yer almıştır. Adların tasnifi yapılırken birden fazla kategoride yer alan isimler, yani söz konusu adın işlevsel özelliği her bir kategoriye göre ayrı olarak ele alınmıştır.

Renk: Renk kategorisi içinde abidelerde kara, yeşil ve gök renkleri ön plana çıkar. Bu renklerin dağılımında biri "yer" mekân olmak üzere diğerleri "su" mekânları için kullanılmıştır. Bunlar Yeşil Nehir, Gök Öng, Kara Göl ve Kara Kum mekân unsurlarıdır. Bu mekânlardan Yeşil Nehir için Gabain (1968)'e atıfta bulunan Bayraktar (2011) şunları dile getirir.

> "Bu renk adı, Bilge Kağan ve Kül Tigin yazıtlarında aynı cümle içinde geçmektedir. Burada ilgi çekici olan yazıtlarda Yaşıl Ügüz olarak karşın anlamlandırmada Sarı Irmak adının tercih edilmesidir. Gabain bu durumu ırmağın Çinlilere göre merkezde ancak Türklere göre doğuda olmasıyla açıklamaktadır (1968: 111)." (Bayraktar 2011: 127).

Bayraktar'ın ifadesine göre Yeşil Nehir için yine bir renk nitelemesiyle Sarı Irmak adı kullanılmıştır. Bu durumun sebebi olarak da bu yeri Çinlilere göre "merkezde" Türklere göre de "doğuda" olmasından kaynaklandığı belirtilmiştir. Buna göre "yeşil" renk yön bilgisi açısından doğu ile ilişkilendirilmiştir. Diğer taraftan Çoruhlu (2011: 217) "yeşil" renk için "*n*asıl Türk mavisi rengini gökten (doğadan) alıyorsa, Türk toplulukları için yeşil de rengini doğadan" aldığını belirtir. Yazar aynı şekilde yeşil rengi gök renkle karşılaştırarak yorumlar.

> "Gök ve yer kavram çiftleri nasıl birbirini bütünlüyorsa, aynı şekilde mavi ve yeşil de birbirini bütünlediğinden Türk mitolojisi ve kültürüyle ilgili eski metinler zaman zaman bu iki renk birbiri yerine kullanılmıştır." (Çoruhlu 2011: 2017)

Görüldüğü üzere gerek Çoruhlu gerekse Gabain yeşil ve gök renkleri için yön bilgisi olan doğuya işaret eder. Bu çalışmada "gök" rengi abidelerde incelenen mekânlarda bir nehir adı olan Gök Öng'de kullanılmıştır. Bu mekân unsuru su mekânları içerisinde yer alan bir nehirdir. Bu nehri niteleyen sıfat "gök" kavramıdır. Gök kavramı, Bölüm II'de belirtildiği üzere eski zamanlarda hem göğü hem de göğün rengi olan maviyi belirtmek için kullanılmıştır ve gerek gök ve gerekse mavi renkler Türk mitik tefekkür anlayışında doğrudan göğün kendisine ve Gök Tanrı'ya işaret eder.

"Mavi" renk için Çoruhlu (2011: 213) ayrıca, "Göğün rengi olmasından dolayı çoğu kere gök unsuruna işaret eden çeşitli öğelerin simgesi olarak karşımıza" çıktığını ifade eder. Bu bilgilerden hareketle mitik tefekkür açısından Gök Öng adıyla bilinen su mekânı göksel ve kutsal bir duruma işaret eder. Yani burası Tanrı makamı olan göğün yeryüzündeki yansıması olan yer konumundadır.

Çalışmada tespit edilen son renk "kara"dır. Kara renk adı ile ifade edilen mekânlardan Kara Göl ve Kara Kum unsurları abidelerde tespit edilmiştir. Bölüm 3'de söz konusu mekânların incelemesinde de belirtildiği gibi bu yerlerin "kara" sıfatıyla nitelendirilmesinin kuzey yönde olmasıyla bağlantılı olduğu söylenmiştir. Bayraktar (2011) konuyla ilgili olarak yine Gabain'e (1968) atıfta bulunarak şunları dile getirir:

> "Bu gölün merkeze göre kuzey ya da kuzeybatıda olması nedeniyle bu adı aldığı söylenebilir. Kara Kum çölü ise Batı Türkistan'daki üç kum

sahasından kuzeydoğuda olanıdır (Gabain 1968: 110).” (Bayraktar 2011: 125).

Bayraktar’ın da belirttiği gibi “kara” sıfatıyla nitelendirilen söz konusu mekânlar merkeze göre kuzey yönde bulunurlar. Bu durumun sebebi ise Türk mitik tefekküründe “kara” kavramı kuzey anlamına denk gelmesidir. Bu açıdan düşünüldüğünde Türkler kuzey için kullandıkları “kara” kavramını kuzeyde yer alan gölü ve çölü adlandırmak için kullanmış olmaları muhtemeldir.

Sonuç olarak “yeşil” ve “gök” renkleri “su” mekânları için kullanılırken, onların kutsal ve göksel bir merkez olduğuna da vurgu yapılmıştır. Ayrıca “kara” renk kuzey anlamında hem “su” ve “yer” mekânları anlamında kullanılmıştır.

Balık: Abidelerde dikkati çeken isimlendirmelerden bir diğeri de “balık” kavramıdır. Söz konusu kavram dâhilinde abidelerde tespit edilen mekânlar Togu Balık, Beş Balık ve Şantung Balık’tır.

Bilindiği üzere Eski Türkçe bir kavram olan “balık” sözcüğü şehir anlamına gelen en eski Türkçe sözcüktür. Dolayısıyla bu kavram abidelerde yer alan şehirleri ifade ederken kullanılmıştır. “Togu Balık” yeri için Thomsen (1896)’dan alıntı yapan Aydın (2004: 79), Thomsen’ın bu yer için “Doğu kenti” dediğini aktarır. Bu durumda “Togu” kavramı Thomsen’ın da belirttiği gibi “doğu” ifadesi olması kuvvetle muhtemeldir. Dolayısıyla abidelerde merkeze göre doğuda bir yerleşim yeri olan şehir için “doğu şehri” ifadesini kullanmış olduğu tespit edilmiştir.

Balık kavramının kullanıldığı diğer bir yer adı ise Şantung Balık’tır. Söz konusu şehrin adı olan Şantung abidelerde hem ovayı hem de şehri belirten bir kavramdır. Burası için Şirin (2009: 153), “T’ai-hang-shan dağlarının doğusunda bulunan toprakların genel adı” olduğunu söyler. Şirin’in ifadesinden hareketle sözü edilen dağın doğusunda bulunan bölge için genel manada Şantung ismi kullanılmıştır. Bu yerde bulunan ova ve şehir için de Şantung adı kullanılmıştır.

Balık kategorisi içinde yer alan "Beş Balık" kavramı yine şehir anlamında kullanılan bir bölgedir. İlk okunduğunda söz konusu unsurun beş şehrin birleşmesinden meydana gelen bir yer olduğu düşünmek yanlış olmaz. Konuyla ilgili olarak Gömeç (2008: 22), "Divanü Lûgat-it-Türk'te Uygur adı anlatılırken onların beş şehri olduğundan" bahseder. Buradan da anlaşıldığı gibi söz konusu mekân ögesi Uygurların oluşturduğu beş şehri ifade etmek için kullanılan bir kavramdır.

Özetle "şehir" takısı alan kent isimleri ilgili şehirlerin bulunduğu konuma göre belirlenmiştir. Bu da verilen isimlerin ne kadar işlevsel kullanıldığını gösterir.

Sayı: Sayı kategorisi içinde abidelerde 5, 6 ve 9 rakamları tespit edilmiştir. Bunlar Beş Balık, Altı Çub Soğdak ve Dokuz Ersin mekânları bulunur. Bu mekânlardan Dokuz Ersin mekân unsurunun taşıdığı "dokuz" rakamı Türk mitik tefekküründe doğurganlığa işaret eder. Dokuz sayısı doğurganlık yoluyla da soyu temsil eder. Bu bilgilerden hareketle abidelerde yer alan Dokuz Ersin için dokuz boydan, soydan oluşan bir halk birlikteliği yani Dokuz Ersin, dokuz soyun bir araya gelerek "doğurduğu (oluşturduğu)" bir devlet diyebiliriz.

Beş Balık mekânı için ise balık kategorisinde konuya değinilmiş ve Uygurların beş şehrini belirtmek için kullanıldığı görülmüştür. Beş sayısı için Türk mitik tefekküründe İslamiyet'ten önce anlamsal bir değere ulaşılamamıştır. Bu rakam ile ilk bulgular Türk mitolojisinde İslamiyet'ten sonra[26] görülür.

Altı sayısının geçtiği Altı Çub Soğdak mekân unsuru ise altı bölgeden oluşan ve Soğdaklara ait bir yer adıdır. Konuyla ilgili Tekin (1988: 80), "altı bölgeli Soğdaklar, Soğdlular" olarak görüşlerini belirtmiştir. Altı sayısı Beş Balık mekân ögesinde de olduğu gibi Türk mitik tefekküründe İslamiyet'ten önce değer manasında bulunmaz. Ancak İslamiyet'ten sonra[27] Türk mitik tefekkürü içerisinde bulunur.

Özetle sayı değerleri abidelerdeki isimlendirmelerde yerleşke mekânları içerisinde şehir ve ülke adları için kullanılmıştır. Şöyle ki 5 rakamı, beş ayrı şehrin

[26] Konuyla ilgili bkz. Çoruhlu 2011: 226
[27] Konuyla ilgili bkz. Çoruhlu 2011: 226

bulunduğu bölgeyi, 6 rakamı altı Soğdak boyunun oluşturduğu bölgeyi ve 9 rakamı da dokuz boyun oluşturduğu bölgeyi ifade eder. Görülüyor ki rakamlar şehir/ülke adlandırılmasında bölgenin teknik ve mitik özelliğini verir.

Iduk: Abidelerde yer alan "kutsal" anlamına gelen Eski Türkçe "ıduk" kavramının mekân ismi olarak kullanıldığı görülmüştür. Bu mekânlar *Tamag Iduk Baş, Iduk Baş, Iduk Ek Dağ* ve *Iduk Ötüken Yış*'tır. Görüldüğü gibi ıduk kavramı mekân ismi olarak yalnızca "yer" ve "yerleşke" mekânları için kullanılmıştır.

Iduk Baş mekânı analiz bölümünde de belirtildiği gibi kutsal kabul edilen bir dağ tepesini belirtmek için kullanılmıştır. Aynı şekilde Tamag Iduk Baş mekân unsuru da kutsal bir dağ tepesini işaret eder. Ancak bu yerin konumu için Şirin (2015: 286), "Tamag ıduk baş, konumu tam olarak belirlenemese de bir dağ tepesinin adı olduğu açıktır." açıklamasını yapar. Iduk Ek Dağ mekânında da ıduk kavramının dağ için kullanıldığı bariz bellidir.

Bir diğer ıduk kavramını taşıyan mekân ismi ise Iduk Ötüken Yış'tır. Söz konusu mekân ögesi yış ifadesiyle orman olduğu bellidir. Ancak Ötüken kavramı hem orman adı hem de o ormanın üzerinde yer aldığı dağın adı olarak bulunur. Bu açıdan bakıldığında yine bu mekânın da dağ olduğu ya da dağın üzerinde (tepesinde) yer alan bir orman olduğu kesindir. Bu bilgilerden hareketle abidelerde tespit edilen ve isminde ıduk kavramının yer aldığı mekânların "dağ" olduğu anlaşılmıştır. Dolayısıyla Türk mitik tefekküründe Tanrı'ya en yakın kabul edilen mekânlar dağlardır. Buradan hareketle yeryüzünde Tanrı'ya ulaşmanın, yaklaşmanın yeri olarak kabul edilen dağlara kutsallık atfedilmiştir. Bu kutsallık dağ isimlendirmelerinde de görülür.

Baş: Baş kategorisi içinde ise "ıduk" kategorisinde değerlendirilen Tamag Iduk Baş ve Iduk Baş'ın yanı sıra Çuş Başı olarak abidelerde yer alan mekân unsuru da bulunur. Tamag Iduk Baş ve Iduk Baş'ın dağ tepeleri olduğu ıduk incelemesinde beyan edilmiştir. Çuş Başı mekânı ise Kül Tigin abidesinde yer alan ve bir yılda yapılmış olan toplam beş savaştan dördüncüsünün yapıldığı yer olarak bulunur (K/KY: 5-8). Aynı zamanda söz konusu mekân Bilge Kağan abidesinde ise bir yılda yapılmış olan dört

savaştan üçüncüsünün yapıldığı yerdir (B/DY: 30-31). Bu bilgilerden hareketle Çuş Başı savaş yapılan bir yerdir. Abidelerde de savaş yapılan yerler genelde düzlük alanlar (ova, vadi) olarak yer alır. Bu durumda burası düzlük bir yer midir, yoksa adında taşıdığı "baş" sözcüğünün işaret ettiği üzere bir dağ mıdır, bilinmez. İncelenen çalışmalarda da konuyla ilgili bir açıklamaya rastlanılmamıştır. Ancak mekânlarda bulunan "baş" kavramları abidelerde genellikle dağ tepelerini belirtmek için kullanılmıştır. Dolayısıyla Çuş Başı için de dağ tepesini işaret ettiği söylemek yanlış olmaz.

Maden ve Değerli Taşlar: Abidelerde tespit edilen mekânlar incelendiğinde adında maden ve değerli taş isimlendirmelerini barındıran mekânlar tespit edilmiştir. Bunlar demir, altın, incidir. Söz konusu maden ve değerli taşların geçtiği isimler *Demir Kapı, Altın/Altun Ormanı* ve *İnci Nehri*'dir. Sözü edilen bu isimlendirmeler Bölüm III'de belirtildiği üzere yerleşke, yer ve su mekânları için kullanılmıştır.

Söz konusu adlandırmalardan Demir Kapı adını taşıyan mekân Bölüm III'de değinildiği gibi bir geçittir. Şirin (2015: 82), söz konusu geçidin "eski Semerkant-Tirmiz yolu boyunda" bulunduğunu söyler. Söz konusu yere neden Demir Kapı dendiği ile ilgili bilgiyi de Xuanzang Biyografisi'ne atıfta bulunan Ölmez (2010) verir:

> "Dorukları dar ve tehlikeli, demir filizleri içeren kayalıkların bulunduğu bir yerdir. Bu kayalıkların üzerine bir kapı inşa edilmiş, kapının da üzerine birçok demir zil takılmıştır. Demir Kapı denmesinin nedeni budur." (Ölmez 2010: 630).

Hem Şirin'in hem de Ölmez'in ifadelerden anlaşılıyor ki Demir Kapı bir geçit ve bu geçidinin üzerine bir kapı yapılmış ve demir ziller asılmıştır. Bu sebepten dolayı da bu yere Demir Kapı denmiştir. Başka bir ifadeyle "Demir Kapı" adı kapıya takılan demir zillerden gelir.

Maden adlandırmasında ikinci mekân ismi Altın Ormanı'dır. "Altın" renk adı olarak Türk mitolojisinde merkeze işaret eder. Söz konusu Altın Ormanı'nın haritadaki yer dağılımına bakıldığında burasının bölge olarak tam merkeze denk geldiği görülür (bkz. Görsel 1). Dolayısıyla burada yön bilgisi esas alınmıştır.

Değerli taşlardan inci su mekânı olan İnci Nehri için kullanılmıştır. Bu yere neden "inci" adı verildiği bilgisine yapılan araştırmalar sonucunda ulaşılamamıştır. Ancak bölgeyi kullanan diğer halkların kendi kültürlerinde kullandıkları bir anlamı Türkler devralmış olabilir.

Özetle mekânlara verilen isimlere bakıldığında her bir kategoride (renk, balık/şehir, sayı, ıduk/kutsal, baş ve maden/taşlar) yer alan isimlerin mitolojideki anlamlarının yanısıra bulundukları coğrafya, gösterdikleri yön bilgisine ve günlük hayattaki kullanımına göre verildiği görülmüştür.

IV. BÖLÜM

4. SONUÇ VE DEĞERLENDİRME

Köklü bir geçmişe sahip olan Türk milletinin bilinen ilk yazılı eseri olan Orhun Abideleri Tanrı'nın kut verdiği kağan ve ailesinin gönlünden geçen sözü taşa vurduğu, Türk'ün zamanı ve mekânı aşan en önemli mirasıdır. Bu miras Türklerin var olduğu günden bu yana Türk düşünce sistemi ile harmanlanmış, yazıda dile gelmiş yegâne örneğidir. Çalışma bu örnek eserden yola çıkarak Türk mitik tefekkürün izlerini eserde geçen coğrafi mekânlar üzerinden bulmayı hedeflemiştir.

Kısaca mitolojik düşünme biçimi olan mitik tefekkür aynı zamanda bir toplumun inanma biçimini, ideallerini ve toplumsal hayata yaklaşımlarını düşünme yoluyla dile getiren bir değerdir. Orhun Abideleri söz konusu bu değerin anlatıda vücut bulduğu temel bir eserdir.

Orhun Abideleri'nde Türk mitik tefekkürün izleri incelenen coğrafi mekânlarda farklı işlevleriyle tespit edilmiştir. Başta mekânlarda geçen olayların anlatımı, bu mekânlarda geçen eylemlerin boyutu ve özellikle mekânların isimleri Türk mitik tefekkürün izlerini önemli ölçüde taşıdığı görülmüştür. Bu bağlamda abidelerdeki coğrafi mekânlar "su", "yer", "yerleşke" özellikleri açısından ve bu mekânlara konan isimler üzerinden incelenmiştir.

İncelenen Orhun Abideleri'nde yer alan "su" mekânları *deniz, nehir* ve *göl* unsurları olarak tespit edilmiştir. Bahsi geçen mekânlar işlevsel olarak farklı özellikler taşıdığı görülmüştür. Mekânlardan "göl" ögesi abidelerde 'savaşılan' bir yer olarak tespit edilmiştir. Göle göre "nehir" unsuru çok yönlü işleve sahiptir. Bu işlevlerden en çok vurgulananı "geçit mekânı" iken; diğerleri hedef, buluşma, savaş mekânı olma

özelliği ile abidelere yansımıştır. Büyük su kütlesi olarak değerlendirilen "deniz" mekânı ise abidelerde "göl" mekânı gibi tek örnek ve tek işleve sahiptir. Buna göre denizin amaçlanan bir hedef olmanın yanısıra abidelerde 'ulaşılan' bir yer olduğu görülür.

Bu özellikler inceleme sonucunda göllerin savaşılan bir yer olması, denizin hedef mekân özelliği taşıması ve nehirlerin 'geçit' güzergâhı özellikleriyle ön plana çıkması olarak ortaya konulmuştur. Buradaki işlevsel farklılık bu yerlerin coğrafi ve 'varlık' özelliklerinden yani her üç mekânın yapısal, stratejik ve ekonomik üstünlükleri açısından farklılıklar göstermelerinden kaynaklandığı söylenebilir.

Özetle Türk mitik tefekkür anlayışında yaşamın başlangıcı anlamına gelen "su" unsurunun abidelerde bu öz anlamını koruduğu tespit edilmiştir. Yani abidelerdeki anlatıma göre hedef nokta üzerindeki güzergâhta karşılaşılan ilk 'merkez'dir. Dolayısıyla bu güzergâhta karşılaşılan her bir su mekânı aynı zamanda 'yeni' bir başlangıcın ilk adımıdır.

İkinci adımda incelenen "yer" mekânları *dağ, orman, ova* ve *vadi* ögeleridir. Bu ögeler arasında en çok dile getirilenler "dağ" ve "orman" mekânlarıdır. Her iki mekân türü de yüksek konumlu yerlerdir. Bu açıdan bu mekânlar ulaşımı ve kuşatılması güç merkezler olarak güvenli yerlerdir. Abidelerde bu yerlerin yaşam merkezleri olarak sıkça vurgulanması manevi olarak Tanrı'ya ulaşmak için kullanılan mekânlar olmasındandır. Dolayısıyla dağ ve orman alanları abidelerde en çok dile getirilen mekânlar olduğu tespit edilmiştir.

Yer mekânları içersinde yer alan "ova" ve "vadi" mekânları ise dağ ve orman mekânlarına göre nispeten daha az dile getirilmiştir. Bu yerler coğrafi konumları itibariyle daha alçak yerlerdir. Dolayısıyla ova ve vadi mekânları kolay kontrol altında tutulabilen, hâkimiyete el verişli yerlerdir. Bu nedenle ova ve vadi mekânları abidelerde orduların toplandığı, sevk edildiği ve hatta savaştığı yerler olarak tespit edilmiştir.

Mitik tefekkür açısından dağlar maddi-dünyevi açıdan bir taraftan bir düzen merkezi, beşerin ve yük hayvanın yaşayabileceği "yaşanılabilir" güvenli bir ortam iken diğer taraftan engel teşkil eden zor bir geçit ve mücadele gerektiren bir savaş alanıdır. Mistik-manevi boyutta ise dağlar yasın tutulduğu yer olmanın dışında kağanı/halkı/bireyi, Tanrı'ya yakınlaştıran kutsal merkezlerdir.

Başta Ötüken olmak üzere "ormanlar" kültürel boyutta ata ruhunun barındığı kutsal merkezler; siyasi anlamda halkın, devlet adamlarının önem verdiği seçili mekânlar; inanç değerleri açısından dini-mistik anlamda kutsal vatan toprağıdır. Özetle ormanlar halkın, milletin, askerin, at sürüsünün yerleştirildiği güvenli yaşam alanları, sıkıntısız bir il, ideal mekân, güvenli bir ticari ve siyasi merkez ve hatta asker için 'eve dönüş' güzergâhıdır.

Abidelerde "ovalar" manevi olarak tehlike barındıran, ölüm getiren güvensiz yerler iken, siyasi-askeri nitelikte askerin sevk edildiği, kağan ve beylerin buluşup toplandığı merkezler olarak yer aldığı ortaya konmuştur.

Son olarak "vadi", abidelerde konut türüne işaret eden "ev" ve "bark" mekânları ile birlikte anılır. Mitik tefekkür açısından "ev" dünyevi bir mekâna işaret ederken "bark" ölüm sonrası ebedi 'dinlenme' makamıdır. Kısaca dağ ve vadi arasındaki işlevsel farklılık mitik tefekkür açısından yaşam ve ölüm ilişkisi olarak abidelerde ortaya konmuştur.

Üçüncü adım olarak yerleşke mekânları ülke, şehir ve diğer mekânlar açısından ele alınmıştır. Ülke; ordunun sevk edildiği ve savaşın gerçekleştirildiği mekânlar, düşman devletlerin anlaşma yaptığı, diplomatik ilişkilerin görüşüldüğü, ganimetin elde edildiği yerler olarak tespit edilmiştir. Ülkeler arasında büyük ölçekli bir merkez olarak en çok *Çin* siyasi, ekonomik ve ticari anlaşmalar ve diplomatik ilişkilerle anılmıştır. Buna karşın daha ziyade küçük bir merkez olarak Tangut 'ganimetin' elde edildiği yer konumunda tespit edilmiştir. 'Büyük' devletlerden *Tibet, Kırgız, Oğuz, Çin, Türgiş* hedef mekânlar içerisinde konumlanmıştır.

Özetle abidelerde "ülke" anlamındaki 'büyük' merkezler: dünyevi anlamda 'ölüm', 'savaş' ve 'esaret'; mistik ve mitik anlamda Tanrı ve töre katında bir 'sınav', 'ölüm' ve 'yaşam' mücadelesiyle dile geldiği ortaya konmuştur.

"Şehir" mekânları "ülke" birimleri ile benzer özellikler taşırken ülkeye göre daha az örneklerle abidelerde yer alır. Buna göre "şehirler" de aynı şekilde ordunun sevk edildiği yerler; savaş mekânı, ulaşılan hedef mekânlar, milletin düzene sokulduğu yerler ve yaşam alanı oluşturulmuş güvenli yerlerdir. Bu dünyevi özelliklerin yanı sıra, göksel nedenlere bağlı bir nevi 'cezalandırılmış' bir yer olarak da şehir ögesi abidelerde bulunduğu tespit edilmiştir.

Şehir maddesinden çıkartılacak sonuç dünyevi mücadeleler (yaşam, ölüm, savaş) ile manevi ve göksel anlamda mücadeler (cezalandırılma ve korunma özellikleri) abidelerde eşdeğer olarak yer alır.

Diğer mekânlara gelince, bunlar daha minimalize tarif edilmiş, hayvanat ve beşer açısından daha bireysel yaşanmışlıkların ve isimlerin ön plana çıkartıldığı yaşam alanlarıdır. Ayrıca asker ve ordu açısından savaş mekânları, en çok vurgulanan alanlardır. Özetle bu mekânlar birey açısından mâneviyatın ön planda olduğu, kişi ve Tanrı ilişkisinin vurgulandığı *mistik* ve *mitik yerler*dir ve daha bireysel, nesnel ve özel hatıralarla birlikte anılan yerlerdir.

"Adlandırmalar" konusuna gelince abidelerde tespit edilmiş olan mekânların adlandırılmasına ilişkin sınıflandırma yapılmış ve kategoriler oluşturulmuştur. Bu kategoriler; *renk, balık, sayı, ıduk, baş, maden* ve *değerli taşlar* olarak tasnif edilmiştir. Mekânlara verilen isimlere bakıldığında her bir isim mitolojideki anlamı yanı sıra bulunduğu coğrafyaya, gösterdiği yön bilgisine ve günlük hayattaki kullanımına göre isim aldığı ortaya konmuştur.

Görüldüğü üzere Türkçe'nin bilinen yazılı en eski eseri olan Orhun Abideleri zamanı ve mekânın ötesine geçerek Türk kültürünü öz olarak anlatan, Türk'ün değer

yargılarını ve inanç sistemini ortaya koyan bir eser olarak Türk mitik tefekkürünün yazıda dile getirildiği temel bir kültür hazinesidir.

KAYNAKLAR

Temel Kaynalar

Ali Nazîmâ ve Faik Reşad (2005). *Mükemmel Osmanlı Lügati*. Ankara: TDK Yayınları.

Aydın, Erhan (2004). "Vilhelm Thomsen'in Sözlüğü". *İlmi Araştırmalar 17*. İstanbul. s. 69-82.

Aydın, Erhan (2005). "1995-2005 Yılları Arasında Türk Runik Metinleri Üzerine Yapılan Çalışmalara Bir Bakış". *İlmi Araştırmalar 20*. s. 43-56.

Aydın, Erhan (2007). "Eski Türk Yazıtlarındaki Kırgız Seferleri Üzerine Notlar". *Sibirische Studien. Yaz*. s. 41-64.

Aydın, Erhan (2007). "Ötüken Adı ve Yeri Üzerine Düşünceler". *Turkish Studies Güz*. s.1267.

Aytaç, Pakize (2017). "Türk Düşünce Tarihinde Mitik Tefekkürün Önemi ve Değeri". *Türk Mitolojisine Giriş*. Ed. F. Ahsen Turan ve Meral Ozan. s. 1-5. Ankara: Gazi Kitabevi.

Bayat, Fuzuli (2005). *Mitolojiye Giriş*. Çorum: KaraM.

Bayat, Fuzuli (2007). *Türk Mitolojik Sistemi*. Cilt II. İstanbul: Ötüken Neşriyat.

Bayraktar, Nesrin (2011). "Orhon Yazıtlarında Geçen Renk Adlarının Anlam Alanları Üzerine". *Orhon Yazıtlarının Bulunuşundan 120 Yıl Sonra Türklük Bilimi ve 21. Yüzyıl Konulu III. Uluslararası Türkiyat Araştıma Sempozyumu Bildiriler Kitabı.* Cilt I. Ed. Ülkü Çelik Şavk. Ankara: Hacattepe Üniversitesi Türkiyat Araştrmaları Enstitüsü.

Boratav, P. Naili (2012). *Türk Mitolojisi. Oğuzların-Anadolu, Azerbaycan ve Türkmenistan Türklerinin Mitolojisi.* Çev. Recep Özbay. Ankara: BilgeSu Yayıncılık.

Czegledy, Karoly (1962). *Çogay-Kuzı, Kara-Kum, Kök-Öng*. Çev. E.B. Özbilen. İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayınları.

Çoruhlu, Yaşar (2011). *Türk Mitolojisinin Ana Hatları*. İstanbul: Kabalcı Yayıncılık.

Eliade, Mircea (1991). *Kutsal ve Dindışı*. Çev. M. Ali Kılıçbay. Ankara: Gece Yayınları.

Ercilasun, A. Bican (2006). *Başlangıçtan Yirminci Yüzyıla Türk Dili Tarihi*. Ankara: Akçağ Yayınları.

Ergin, Muharrem (2011). *Orhun Abideleri*. İstanbul: Boğaziçi Yayınları.

Gabain, A. Von (1944). "Kök-Türklerin Tarihine Bir Bakış I. Stepte Yaşayan Kök-Türkler" Çev. Saadet Çağatay. *Ankara Üniversitesi DTCF Dergisi 5*. s.682-742.

Gömeç, Saadettin (2007). "Köktürkçe Yazıtlarda Geçen Göller ve Nehirler". *Turkish Studies Güz*. s.1283-1296.

Gömeç, Saadettin (2008). "Divanü Lûgat-it Türk'te Geçen Yer Adları". *Uluslararası II. Türkiyat Araştırmaları Sempozyumu. "Kaşgarlı Mahmud ve Dönemi"*. Bildiri. s.1-34.

Işık, Ramazan (2004). "Türklerde Ağaçla İlgili İnanışlar ve Bunlara Bağlı Kültler". *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*. 89-106.

İnan, Abdülkadir (1986). *Tarihte ve Bugün Şamanizm. Materyaller ve Araştırmalar.* Ankara: TTK Yayınları.

Oymak, İskender (2017). "Türk Mitoloji Su Kültü". *Türk Mitoloji Giriş.* Ed. F. Ahsen Turan ve Meral Ozan. s.83-107. Ankara: Gazi Kitabevi.

Ozan, Meral (2017). "Türk Mitolojisinde Dağ Kültü". *Türk Mitolojisine Giriş*. Ed. F. Ahsen Turan ve Meral Ozan. s. 133-146. Ankara: Gazi Kitabevi.

Ögel Bahaeddin (2003). *Türk Mitolojisi. Kaynakları ve Açıklamaları ile Destanlar.* Cilt I. Ankara: TTK Yayınları.

Ögel, Bahaeddin (2002). *Türk Mitolojisi. Kaynakları ve Açıklamaları ile Destanlar.* Cilt II. Ankara: TTK Yayınları.

Ölmez, Mehmet (2010). "Eski Uygur ve Çin Kaynakları Işığında Orhon Yazıtlarında Geçen Yer ve Kişi Adları". *Orhon Yazıtlarının Bulunuşundan 120 Yıl Sonra Türklük Bilimi ve 21. Yüzyıl Konulu 3. Uluslararası Türkiyat Araştırmaları Sempozyumu.* Bildiri. s.629-630.

Özcan, Koray (2005). Orta Asya Türk Kent Modelleri Üzerine Bir Tipoloji Denemesi (VIII. Yüzyıldan XIII. Yüzyıla Kadar). *Gazi Üniversitesi Mühendislik Mimarlık Fakültesi Dergisi 20.* s. 251-265

Parlatır, İsmail (2009). *Osmanlı Türkçesi Sözlüğü*. Ankara: Yargı Yayınevi.

Radloff, Wilhelm (1956). *Sibirya'dan.* Cilt I. Bölüm II. Çev. Ahmet Temir. İstanbul: Maarif Basımevi.

Roux, Jean-Paul (2015). *Eski Türk Mitolojisi*. Çev. M. Yaşar Sağlam. Ankara: BilgeSu Yayıncılık.

Sümer, Faruk (1993). *Eski Türklerde Şehircilik*. İstanbul: TTK Yayınları.

Şirin, Hatice (2009). *Köktürk ve Ötüken Uygur Kağanlığı Yazıtları.* Söz Varlığı İncelemesi. Konya: Kömen Yayınları.

Şirin, Hatice (2015). *Kül Tigin Yazıtı. Notlar*. İstanbul: Bilge Kültür Sanat.

TDK (2011). *Türkçe Sözlük.* Ankara: TDK Yayınları.

Tekin, Talat (1998). *Orhon Yazıtları.* Ankara: TDK Yayınları.

Turan, F. Ahsen (2017). "Eski Türklerde Tek Tanrı İnancı". *Türk Mitolojisine Giriş*. Ed. F. Ahsen Turan ve Meral Ozan. s. 33-46. Ankara: Gazi Kitabevi.

Ülken, H. Ziya (2007). *Türk Tefekkür Tarihi.* İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.

Yıldırım, Dursun (2017). "Köktürk Çağında Tanrı mı Tanrılar mı Vardı". *Türk Mitolojisine Giriş*. Ed. F. Ahsen Turan ve Meral Ozan. s. 19-32. Ankara: Gazi Kitabevi.

Yıldız, Naciye (2003). "Dağ Kültü". *Türk Dünyası Edebiyat Kavramları ve Terimleri Ansiklopedik Sözlüğü.* Cilt II. Ankara: AKM Yayınları.

Ek Kaynaklar

Baskı, I (2006). "Demirkapılılar (Temir Qapıg, Vaskapu, Dömörkapu)". *I. Uluslararası Türk Dünyası Kültür Kurultayı: Turkish Studies. Spring 2007*. s. 77-78.

Ching-ju, Wang (1944). "Arsi and Yen-Chi. Tokhri and Yüeh-shih". *Monumenta Serica*. Cilt IX. s. 81-91.

Clauson, Gerard (1972). *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish.* Oxford.

Eberhard, Wolfram (1942). "Toba'lar Etnik Bakımından Hangi Zümreye Girer?". *AÜ DTCF Dergisi.* Cilt I-II s. 19-30.

Elina-Qian, Xu (2005). *Historical Development of the Pre-Dynastic Khitan*, Publications of the Institute for Asian and African Studies 7.

Gabain, A. Von (1968). "Renklerin Sembolik Anlamları". Çev. Semih Tezcan. *Türkoloji Dergisi 3*. s. 107-113.

Giraud, Rene (1999). *Gök Türk İmparatorluğu*. Çev. İ. Mangaltepe. İstanbul: Ötüken Neşriyat.

Golden, Peter B. (2002). *Türk halkları Tarihine Giriş*. Çev. O. Karatay. Ankara: KaraM Yayınları.

Grousset, Rene (1980). *Bozkır İmparatorluğu*. Çev. Reşat Uzmen. İstanbul: Ötüken Neşriyat.

İnan, Abdülkadir (1986). *Tarihte ve Bugün Şamanizm. Materyaller ve Araştırmalar.* Ankara: TTK Yayınları.

Kafesoğlu, İbrahim (1995). *Türk Milli Kültürü.* İstanbul: Boğaziçi Yayınları.

Kaşgarlı, Mahmud (1074). *Divan-ü Lugât-it-Türk.*

Klyaştornıy, Sergey G. (1964). *Drevnetyurkskiye Runiçeskiye Pamyatniki Kak İstoçnik Po İstorii Sredney Azii.* Moskva.

Ligeti, Lajos (1925). *"Kırgız Kavim Adının Menşei"*. Cilt I. İstanbul: İÜ Türkiyat Enstitüsü Yayınları. s.235-249.

Malov, Sergey (1951). *Pamyatniki Drevnetyurkskoy Pis'mennosti.* Moskva.

Müller, Friedrich W. K. (1911). *"Uigurica II".* Berlin: ABAW. s. 3-110.

Nemeth, Gy (1921). *A Honfoglalo Magyarsag Kialakulasa.* Budapest.

Ögel, Bahaeddin (1979). *Türk Kültürünün Gelişme Çağları.* Ankara: Kömen Yayınevi.

Pulleyblank, Edwin G. (1990): *"The Name Of Kirgiz"* CAJ 34. Wiesbaden: s. 98-108.

Radloff, Wilhelm (1897). *Die Alttürkischen Inschriften der Mongolei.* Neue Folge. St. Petersburg.

Sertkaya, O. Fikri (1995). *Göktürk Tarihinin Meseleleri.* Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları.

Taşağıl, Ahmet (2013). *Kök Tengri'nin Çocukları (Avrasya Bozkırlarında İslam Öncesi Türk Tarihi).* İstanbul: Bilge Kültür Sanat.

Tekin, Talat (1968). *A Grammar of Orkhon Turkic.* Bloomington: Indiana University Publications.

Tekin, Talat (1997). "Notes on some Chinese Loanwords in Old Turkic". *Türk Dilleri Araştırmaları 7.* s. 165-173.

Tekin, Talat (2000). *Orhon Türkçesi Grameri.* Ankara: Türk Dili Araştırmaları Dizisi 9.

Tezcan, Semih (1995). "Über Orchon-Türkisch, Çugay". *Belak Bitig.* M. Erdal-S. Tezcan. Wiesbaden. s.223-231.

Thomsen, Vilhelm (1896). *Inscriptions de L'Orkhon Dechiffrees*. Helsingfors.

Thomsen, Vilhelm (1924-1925). *"Alttürkische İnschriften aus der Mongolei"*. ZDMG, 78-79

Thomsen, Vilhelm (2002). *Orhon Yazıtları Araştırmaları.* Çev. V. Köken. Ankara: TDK Yayınları.

Togan, İsenbike. Kara, Gülnur. Baysal, Cahide (2006). *Çin Kaynaklarında Türkler. Eski T'ang Tarihi (Chiu T'ang-Shu).* Ankara: TTK Yayınları.

EKLER

EK 1: Orta Asya Cağrafi Haritası
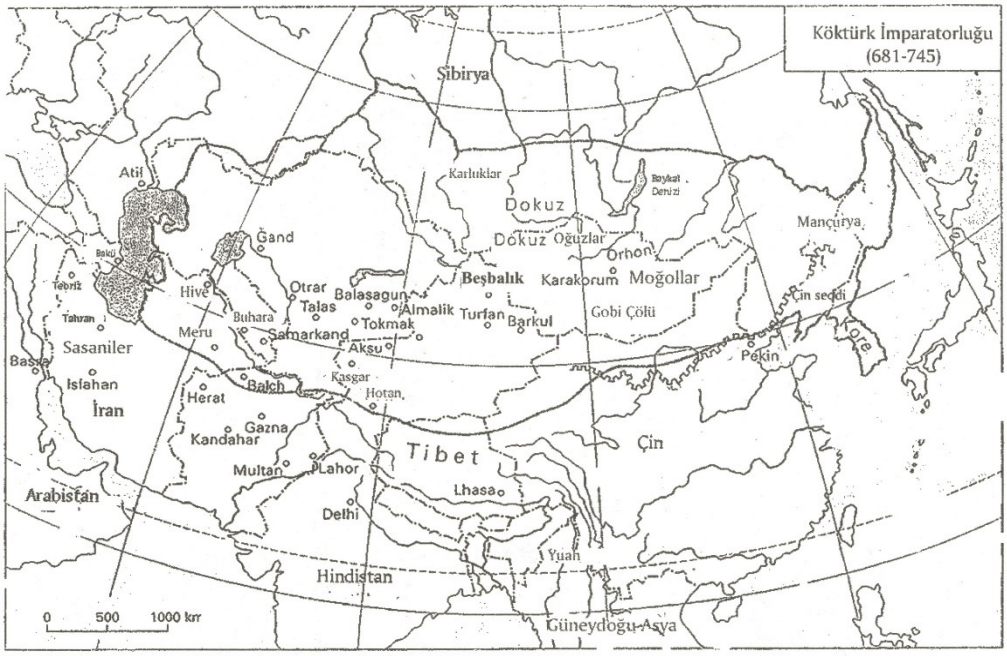
EK 2: Köktürk İmparatorluğu Dönemi Haritası